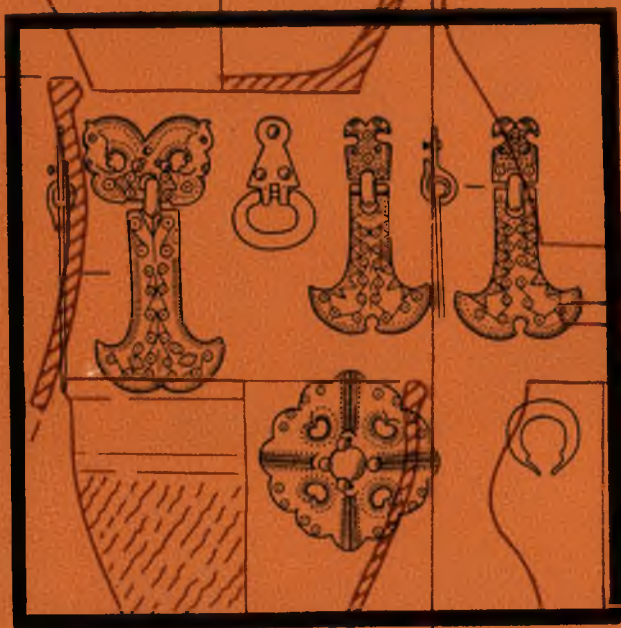

БЗ. 3 (4 ч.) 4
К.Б.Г.

Д.Н. КОЗАК

ЕТНОКУЛЬТУРНА ІСТОРІЯ ВОЛИНИ (ІСТ. ДО Н.Е. - IV СТ. Н.Е.)

НАУКОВА ДУМКА 1991

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

Д. Н. Козак

ЕТНОКУЛЬТУРНА ІСТОРІЯ ВОЛИНИ

(І ст. до н. е. – ІУ ст. н. е.)

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1992

КОЗАК Д. Н. Етнокультурна історія Волині / АН України. Ін-т археології; Відп. ред. В. Д. Баран. — К.: Наук. думка, 1992. — 176 с. ISBN 5-12-002562-5

У монографії вперше розглядається етнокультурна історія північно-західних областей України I ст. до н. е. — IV ст. н. е. Характеризуються контакти давньослов'янських племен регіону з населенням Середнього Подніпров'я, а також із західними сусідами. Висвітлюється культура давньогерманських племен на Волині та їх роль в культурно-історичному процесі регіону.

Для археологів, істориків, етнографів, викладачів і студентів вузів.

В монографии впервые рассматривается культурно-этническая история северо-западных областей Украины I в. до н. э. — IV в. н. э. Характеризуются контакты древнеславянских племен региона с населением Среднего Поднепровья, а также с западными соседями. Освещается культура древнегерманских племен на Волини и их роль в культурно-историческом процессе региона.

Для археологов, историков, этнографов, преподавателей и студентов вузов.

Відповідальний редактор В. Д. Баран

Затверджено до друку вченою радою
Інституту археології АН України

Редакція літератури з історії та археології

Редактор Л. Л. Ващенко

Усі права належать видавництву "Наукова думка". Будь-яке використання цього видання або його елементів, фрагментів, тобто копіювання, тиражування, розповсюдження тощо, можливо тільки при наявності попередньої письмової угоди з видавцем.

Адреса видавництва "Наукова думка": Україна, 252601, Київ 4, вул. Репіна, 3.

All right reserved. No part of this issue may be reproduced by any mechanical, photographic or electronic process or in the form of a phonographic recording, nor may it be stored in a retrieval system, transmitted or otherwise copied for public or private use without written permission of the Naukova Dumka Publishers.

Address of the Publishers: Ukraine 252601, Kiev 4, Repin St., 3.

ІНСТИТУТ ІСТОРИЧНИХ НАУК НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

імені Василя Стефаника

Київ 02125266

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

ЧБ №

56-73-92

К 050400000-083
221-92

В3-12-2-92

ISBN 5-12-002562-5

© Д. Н. Козак, 1992

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ВОЛИНІ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ I ТИС. Н. Е.
У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Інтерес дослідників давньослов'янської історії до археологічних пам'яток Волині рубежу – першої половини I тис. н. е., часу, який передував появі на європейській арені слов'ян, не падає. За всіма існуючими гіпотезами ця територія вважається частиною регіону, де відбувався процес етногенезу слов'ян. Одна з фаз цього процесу припадає на рубіж і першу половину I тис. н. е.

Саме цими обставинами й зумовлені територіальні і хронологічні межі нашої праці. В центрі уваги дослідження – землі, обмежені на заході Віслою, на півночі Прип'яттю, на сході Горинню. В ряді випадків виникала необхідність включати до цього регіону суміжну територію Верхнього Подністров'я, яка протягом II ст. до н. е. – II ст. н. е. становила єдине культурне ціле з Західною Волинною. З метою порівняльного аналізу ми розглянемо матеріали з території Польщі, Південного Побужжя, Середнього Подніпров'я.

Вивчення археологічних матеріалів Волині і Подністров'я рубежу і першої половини I тис. н. е. важливе ще й тому, що цей район є зв'язуючою ланкою в ланцюжку історичного розвитку Центральної і Південно-Східної Європи. Без глибокого аналізу етнокультурних явищ, які проходили тут, неможливе їх різностороннє вивчення на території Польщі, Подніпров'я, Поділля.

Археологічні культури Східної Європи часу становлення класового суспільства вже не відбивають етнічних меж [Рыбаков, 1982. – С. 37]. Тут спостерігається етнічна й культурна різнобарвність. Тому найдоцільнішим для цього періоду є детальне вивчення невеликих, історично визначених регіонів на широкому територіальному тлі й протягом тривалого історичного періоду. Лише шляхом встановлення спадкоємності основних рис матеріальної культури можна простежити безперервний етнокультурний розвиток слов'янства.

Західна Волинь і межуюче з нею Подністров'я, завдяки географічному розташуванню історично склалися як єдина контактна зона Європи. Річки Західний Буг, праві притоки Прип'яті, Дністер були важливими торговельними шляхами, що з'єднували давні народи Центральної, Північної й Східної Європи з цивілізаціями Півдня. Сприятливі природні умови (родючі ґрунти, численні річки, ліси й луки, м'який клімат) [Фізико-географічне..., 1968] приваблювали на Волинь і Подністров'я різні культурно-етнічні угруповання Європи, що призводило до контактів та черезсмужного мешкання [Крушельницька, 1985. – С. 3–7].

Міграції – риса, властива всьому періоду первісної епохи і є наслідком екстенсивної економіки [История крестьянства..., 1985. – С. 25–31]. На кожному етапі соціально-економічного розвитку вона по-різному впливала на хід етнокультурних процесів. Міграції періоду становлення класового суспільства відрізняються від раніших тим, що прийшли племена в ряді випадків, освоюючи нові землі, не знищували й не витискали місцеве населення, а підкоряли їх. Це призводило до змішування деколи зовсім різних за своїм походженням й етнічною належністю племен. Взаємодія різнорідних елементів змінювала характер етнічних процесів, на відміну від ранішого часу,

коли тісно спілкувалися лише близькі й сімейні групи [Генинг, 1970; Бромлей 1973].

На відміну від областей, що були центрами розвитку тих чи інших культур, етнічний процес в контактній зоні мав свої особливості. На жаль, вони ще не стали об'єктом ретельного вивчення. Аналіз великої кількості археологічного матеріалу із Західної Волині й Подністрів'я I ст. до н. е. – У ст. н. е., що розглядається як відображення взаємозв'язаного процесу етнокультурного розвитку регіону, використання результатів досліджень інших авторів [Крушельницька, 1985], дозволили окреслити деякі з них.

Контактна зона з точки зору культурогенезу характеризується двоякістю. З одного боку, вона є периферією основних масивів культури, завдяки чому тут нерідко простежується консервація окремих елементів культури і навіть цілих культурних явищ. З другого – тут відбувається взаємодія різних культур, створюються передумови для виникнення нових культурних утворень. Але ці процеси проходять повільно, як правило, не завершуючись. Тому в контактній зоні на заключному етапі первісної епохи не могло бути сформованих "чистих" культур. Тут існували лише локальні варіанти великих культур або своєрідна різновидність археологічної культури [Генинг, 1976], яку ми пропонуємо назвати "культурною групою".

Під першими загальноприйнято вважати групу однотипних пам'яток певної культури, розташованих на одній території, що різняться від інших пам'яток тієї ж культури деякими особливостями [Захарук, 1964, – С. 36–40].

Культурна група – це сукупність пам'яток, розташованих в контактній зоні в певний період часу, що характеризується наявністю кількох спільних культурно-етнічних компонентів, перебуваючих в процесі інтеграції. Цей процес визначається як взаємодією суттєво різних культурних одиниць, наслідком якої є поява нових характерних рис [Бромлей, 1973]. Культурна група є самостійним археологічним явищем, яке відбиває початковий етап формування археологічної культури.

З точки зору етногенезу контактна зона дає багатий матеріал для спостереження за формами взаємозв'язків різноетнічних і споріднених племен. Їх рівень і характер залежить від конкретної історичної ситуації, рівня соціально-економічного розвитку сусідніх груп, близькості їх мови, звичаїв.

Спостерігається кілька форм міжплемінних зв'язків: культурні контакти шляхом обміну і торгівлі, глибокі культурні й етнічні зв'язки, розвиток яких призводить до інтеграції. Інколи простежується відсутність будь-яких контактів.

З попереднього визначення особливостей етнокультурного розвитку в контактній зоні стає зрозумілою важлива роль міграції племен. Разом з тим, археологічні матеріали однозначно свідчать про вирішальне значення в цьому процесі автохтонної людності. Ймовірно, лише в еволюційному поєднанні елементів культури автохтонів і прийшлих племен створювалася основа для прогресивного розвитку культурно-історичного процесу. Причому, в кожному новому культурному явищі обов'язково простежується ряд компонентів попереднього. Це забезпечує спадковість старого в новому, і може свідчити про перехід даного етносу на якісно нову ступінь розвитку.

Сформульовані особливості етнокультурного процесу, які відображають діалектику історичного розвитку, є ключем для розуміння суті культурно-історичного процесу Південно-Східної Європи в складний час великого переселення народів.

Таким чином, предметом монографії є розгляд культурних явищ Західної Волині з I ст. до н. е. – У ст. н. е. Це старожитності пшеворської культури, зубрицької групи і вельбарської культури. У порівняльному плані ми розглянемо поморсько-кльшову й зарубинецьку культури, пшеворську культуру на території Польщі, пізньозарубинецькі та черняхівські старожитності.

Питання історії Волині окресленого часу ще не ставилося в історіографії в повному обсязі, хоча початок вивчення археологічних пам'яток відноситься до 20–30-х років нашого століття.

Незадовільна джерелознавча база і потяг до широких етноісторичних визначень, який був характерний для довоєнної і повоєнної історіографії, призвели до виникнення ряду концепцій, що суб'єктивно, нерідко з хибних позицій, висвітлювали історію Волині першої половини I тис. н. е.

Початок цим концепціям поклала німецька націоналістична школа, представники якої (Г. Косіна, К. Такенберг та ін.) неправильно витлумачуючи писемні дані і перекручуючи малочисельні археологічні джерела, намагалися показати вирішальну роль давньгерманських племен готів, гепідів, вандалів у розвитку культури, соціально-економічних і політичних відносин населення Волині [Смішко, 1953. – С. 82]. Їх підтримали польські історики зокрема В. Антоневич та Ю. Костжевський [Antoniewicz, 1934; Kostrzewski, 1934].

Деякі сучасні польські й німецькі дослідники також вважають гото-гепідськими не тільки пам'ятки Волині пізньоримського часу, а й пам'ятки усєї Правобережної Лісостепової України цього періоду (К. Годловський, В. Волонгевич, І. Вернер) [Вернер, 1972; Wologiewicz, 1981; Godłowski, 1985].

Незважаючи на актуальність, до 50-х років археологічні дослідження Волині мали спорадичний характер [Винокур, 1960. – С. 6–7]. З цього часу і до 70-х років вивчалися переважно старожитності другої чверті I тис. н. е.

Помітний слід залишили роботи Дністровсько-Волинської експедиції ІМК АН СРСР під керівництвом М. О. Тіханової [1956; 1960 а; 1963; 1966]. Протягом багатьох років дослідниця розкопувала поселення другої чверті I тис. н. е. у Лепесівці, провела великі розвідкові роботи на території південно-східної Волині й Подністров'ї. М. О. Тіхановою опубліковані борочинський і ласківський скарби, здійснені важливі узагальнення стосовно черняхівської культури, зокрема спроба виділити в ній локальні варіанти [Тіханова, 1957, С. 168]. На жаль, більшість матеріалів, здобутих М. О. Тіхановою не були надруковані.

Важливу роль у вивченні етнокультурної історії Волині відіграв М. Ю. Смішко. Його дослідження на селищах Вікнини Великі й Костянець з прилученням матеріалів із Пражева дали можливість виділити так звану волинську групу полів поховань або волинську культуру [Смішко, 1953]. Від південних і південно-східних старожитностей черняхівської культури пам'ятки цієї групи, на думку М. Ю. Смішко, різняться наявністю пшеворських елементів в кераміці, а від західної (пшеворської) – поховальним ритуалом, зокрема, відсутністю зброї в похованнях. На основі здобутих матеріалів М. Ю. Смішко вперше висунув концепцію розвитку слов'янської культури у регіоні в римський час і у ранньому середньовіччі. На його думку, культура Волині цього періоду поділяється на дві фази. Першу – визначають матеріали селища Вікнини Великі, що датуються II–III ст. н. е. Їх особливість полягає в поєднанні західнослов'янських (пшеворських) і східнослов'янських (черняхівських) елементів. Другу – на думку М. Ю. Смішко становлять матеріали селища Костянець. Житлові споруди наземного типу і керамічний матеріал (гончарні посудини переважно з домішками піску у тісті) за своїм характером близькі до черняхівської культури. Пам'ятка датована IV–VI ст. [Смішко, 1959. – С. 22–23]. Таким чином, згідно гіпотези М. Ю. Смішка, розвиток культури слов'ян Волині полягав у поступовому набуванні рис, притаманних слов'янській культурі Подніпров'я.

Подібна культурно-хронологічна інтерпретація і етнічне визначення волинських пам'яток римського часу викликали у науковців інтерес до старожитностей Волині й дали поштовх для їх подальшого дослідження. Так, у 1960 р. вийшла з друку монографічна праця І. С. Винокура, де зібрано результати його досліджень у південно-східній частині Волині [1960. – С. 5–130].

В роботі, по схемі М. Ю. Смішка, виділено пам'ятки черняхівської культури і пам'ятки волинської групи полів поховань. І. С. Винокур відзначив локальні особливості останніх, пояснюючи їх наявністю не лише пшеворських, а й зарубинецьких елементів. Обидві групи пам'яток він вважав слов'янськими.

Подібну інтерпретацію волинських пам'яток можна пояснити, звичайно, недостатньою джерелознавчою базою, впливом пануючих на той час теорій автохтонізму. З точки зору сьогоднішніх досліджень, ці положення не витримують критики і мають виключно історіографічне значення.

Важливим для вивчення давньої історії Волині було дослідження М. Ю. Смішко могильника у с. Дитиничі Ровенської області.

Він визначив своєрідний, прийшлий, північно-західний тип пам'ятки, правильно окреслив культурну й етнічну належність. М. Ю. Смішко пропоставив ці матеріали пам'яткам черняхівської культури та волинської групи полів поховань [Смішко, Свешніков, 1961].

Детальніше на питанні про роль готів і гепідів в етнокультурній історії Дністро-Дніпровського межиріччя М. Ю. Смішко зупинився у окремій роботі [1961], що не втратила свого значення і сьогодні. М. Ю. Смішко ми завдячуємо й узагальнюючою працею щодо зарубинецьких пам'яток Західної Волині [1976].

Значний внесок у вивчення історії Волині останніх століть до нашої ери і другої чверті I тис. н. е. зробив Ю. В. Кухаренко. Досліджуючи могильник поморсько-підкльшової культури у с. Головно він дав йому правильну культурно-хронологічну характеристику. Цей могильник до нашого часу є найбільш повно дослідженою пам'яткою поморсько-підкльшової культури на нашій території [Кухаренко, 1961].

Ю. В. Кухаренком проводилися активні польові дослідження зарубинецьких старожитностей на Поліссі й Волині [1964]. Велику роль відіграли дослідження та наукові розробки Ю. В. Кухаренко у вивченні пам'яток другої чверті I тис. н. е. [1970; 1975; 1980]. Крім того, він запропонував власну концепцію етнокультурного розвитку Прип'ятського Полісся та Волині від ранньозалізного часу до середньовіччя; правильно оцінив вирішальну роль носіїв поморсько-підкльшових пам'яток у формуванні зарубинецької культури, простеживши їх генетичний зв'язок. Наступною після зарубинецької культури ланкою етнокультурної історії Волині, на його думку, є германські пам'ятки вельбарської культури кінця II – IV ст. [Кухаренко, 1961, 1970]. Проте, як з'ясувалося тепер, між зарубинецькою і вельбарською культурами на цій території лежать ще два культурно-хронологічні пласти, представлені пам'ятками пшеворської культури і зубрицької групи. На думку Ю. В. Кухаренко пізніше вельбарська культура трансформується в черняхівські старожитності.

Необхідно відмітити явне перебільшення Ю. В. Кухаренком ролі готів (носіїв вельбарської культури) в історії черняхівської культури. Детальніше на цьому питанні ми зупинимось при розгляді проблеми співвідношення вельбарської й черняхівської культур.

Заслуговує на увагу невелика робота Ю. В. Кухаренко присвячена культурно-етнічній атрибуції пам'яток пізньолатенського і ранньоримського часу Західної України, де він об'єднав відомі тут пам'ятки цього часу з пізньозарубинецькими старожитностями Південного Побужжя, Подніпров'я, а також гето-дакійськими пам'ятками Молдавії в поянештську культуру, що належала на його думку, бастарнам [1978. – С. 142–146].

Така спрощена інтерпретація різних за часом, культурною належністю і етнічному походженню пам'яток спростовується висновками дослідників, які безпосередньо вивчають ці старожитності, а також даними писемних джерел [Баран, 1981. – С. 158; Козак, 1983. – С. 103–105; Пачкова, Романовская, 1983. – С. 48–77; Пачкова, 1983. – С. 4–54].

Як бачимо, археологічні дослідження Волині мали нерівномірний харак-

тер. Вони проводилися, в основному, на пам'ятках другої чверті I тис. н. е. і меншою мірою на поморсько-підкльшових та зарубинецьких пам'ятках. Старожитності I-II ст. н. е. не були відомі. Це заважало створенню взаємозв'язаної, цілісної картини культурного розвитку регіону. Фахівці не могли прийти до єдиної думки щодо питання розвитку етнокультурної історії. Деякі дослідники відводили домінуючу роль в ній германцям, інші – слов'янам.

З 1978 р. археологічні роботи на Волині продовжуються автором. Особливу увагу зосереджено на виявленні й дослідженні пам'яток першої чверті I тис. н. е. Вперше виділено пам'ятки пшеворської культури. За останні роки відкрито старожитності зубрицької групи, що сформувалися в результаті інтеграції пшеворської і зарубинецької культур й відносяться до I-II ст. н. е. Виявлено й досліджено нові селища поморсько-підкльшової культури, селища та могильники вельбарської культури. Історію дослідження цих пам'яток подано у відповідних розділах.

В результаті багаторічних розкопок дослідниками зібрано значну кількість археологічних матеріалів. Назріла необхідність їх упорядкування і наукового осмислення в повному обсязі. Завдяки наявності пам'яток, що заповнюють прогалину між зарубинецькими і вельбарськими старожитностями з'являється можливість для відтворення картини етнічного і культурного розвитку на Західній Волині від пізньолатенського до пізньоримського часу включно.

У праці подано культурно-хронологічну характеристику пшеворського культурного комплексу, визначаються його регіональні особливості. Значну увагу приділено пам'яткам зубрицької групи. Розглядаються питання топографії і просторової структури селищ, житлове і господарське будівництво, своєрідний керамічний комплекс. Визначається хронологія й періодизація старожитностей, які є самобутнім явищем в етнокультурній історії Південно-Східної Європи, породженим інтеграцією пшеворської і зарубинецької культур.

В роботі здійснено спробу узагальнити дані щодо вельбарських старожитностей на Волині. Визначаються особливості рис матеріальної і духовної культури, територіальні кордони, хронологія. Значну увагу приділено селищам, які на основній території поширення культури – північній Польщі – є мало вивченими.

Детальна культурно-хронологічна характеристика археологічних матеріалів дозволила висвітлити питання співвідношення між усіма культурно-історичними типами пам'яток Волині II ст. до н. е. – V ст. н. е. Простежується спадкоємність основних рис матеріальної культури поморсько-підкльшової та пшеворської; зарубинецької і пшеворської та зубрицької; останньої у пам'ятках черняхівського типу Подністров'я, які типологічно і генетично пов'язані з ранньосередньовічною культурою пражського типу [Баран, 1981].

Всі згадані пам'ятки відбивають послідовні етапи культурного і етнічного розвитку однієї з груп слов'янських племен, яка проживала на Волині та Подністров'ї.

Між носіями вельбарської культури, яка належала різним за етнічною належністю, але переважно, германським племенам, і носіями місцевої слов'янської культури, за археологічними даними не простежується ніяких культурних контактів. Це може свідчити про ворожий характер відносин між двома групами населення.

Ми щиро вдячні доценту Луцького педінституту М. М. Кучінко і заступнику Голови Волинської обласної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури Л. О. Протас, студентам історичного факультету Луцького педінституту, за сприяння та роботу при дослідженні археологічних пам'яток Волині.

ОСОБЛИВОСТІ ПАМ'ЯТОК ПШЕВОРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
НА РУБЕЖІ НАШОЇ ЕРИ

Наприкінці пізньолатенського часу на території Західної Волині і на суміжній території Верхнього Подністров'я набули поширення старожитності пшеворської культури. З метою отримання цілісної картини, а також повнішого аналізу пам'ятки обох регіонів розглядаються разом.

Пам'ятки пшеворської культури на схід від Вісли були відомі дослідникам ще на початку XIX ст. за випадково виявленими похованнями у Бендюзі на Західному Бузі, а також у Хотимирі і Лучці, розташованими в південніших районах Подністров'я. Ці пам'ятки разом з пшеворськими старожитностями кінця II–III ст. (Добростани, Петрилів, Кам'янка Велика, Репуженці тощо) опубліковано К. Гадачеком [1909. – S. 20], а пізніше в повному обсязі опрацьовані М. Ю. Смішко [1932].

Старожитності пізньолатенського і пізньоримського часу диференціювалися лише територіально і в цілому розглядалися як свідчення просування через Західний Буг і Подністров'я протягом I ст. до н. е. – III ст. н. е. воєнних загонів германських племен [Smiszko, 1932. – S. 110]. У подальший час пшеворська культура на схід від Вісли спеціально не вивчалася. Пшеворські матеріали вивчалися лише в процесі робіт на пам'ятках інших культур. Так, у 30-і роки краєзнавцем М. І. Островським виявлено два селища пшеворської культури біля сіл Липа та Острів Варковецький, розміщених на р. Вілії, верхній притоці Горині. Матеріали ці не опрацьовувались і зберігалися у Дубнівському краєзнавчому музеї. М. О. Тіханова в 50-х роках, проводячи археологічні розвідки в цьому районі, звернула на них увагу. У шурфах нею зібрано велику кількість ліпної кераміки. Підтвердилося існування тут окремого шару пшеворської культури пізньолатенського часу [Тіханова, 1957].

У 50-х роках І. К. Свешніков дослідив п'ять пшеворських поховань на двох липицьких могильниках у Звенигороді [Свешніков, 1957. – Рис. 21–23].

Дещо пізніше, під час дослідження селища ранньозалізного часу у с. Черепин Л. І. Крушельницька відкрила житло і господарську яму пшеворської культури пізньолатенського часу. Матеріал опрацьовано нами [Козак, 1983. – Рис. 37, 7–14].

На початку 70-х років І. П. Русановою, а пізніше В. К. Воляником і Д. Н. Козаком велись розкопки селища перших століть нашої ери й середини I тис. н. е. у с. Підріжжя на Стоході. Відкрито шар пшеворської культури.

З 1973 р. систематично проводяться дослідження пшеворських пам'яток на Волині й Подністров'ї. Нами розкопано широкою площею селища поблизу сіл Підберізці, Чишки, Комарне, Поповичі. Проведено роботи на знищеному могильнику у с. Гринів, де досліджено шість поховань [Козак 1985. – С. 52–64]; на могильнику в с. Звенигород (садиба М. Великача), де поряд з липицькими виявлено 10 поховань пшеворської культури [Козак, 1978. – С. 96–107].

Зібрані матеріали, разом із старожитностями пізнішого часу систематизовані нами у монографії [1984]. В ній ми ще чітко не диференціювали матеріали пшеворської культури від пізніших, визначених як зубрицька група. Пшеворська культура оцінювалася як основа, навколо якої проходив культурно-історичний процес на Волині й Верхньому Подністров'ї. Дослідження,

проведені за останнє десятиріччя на Волині, дозволили більш глибоко розібратися в суті етнокультурного розвитку північно-західних областей України. Широкою площею розкопані селища в Пасівках-Зубрицьких, у верхів'ях Західного Бугу, Боратині на Стиру, Гіркій Полонці II, Загаях II, між Стиром і Західним Бугом. На ряді поселень проводились розвідкові роботи. Зібрано велику кількість нового археологічного матеріалу, що значно розширив джерелознавчу базу. Її аналіз дав змогу побачити чітку відмінність матеріалів пшеворської культури рубежу нашої ери від матеріалів першої чверті I тис. н. е., виділити окремі археологічні комплекси цієї культури, визначити її характерні риси. Це дозволяє об'єктивніше оцінити роль пшеворських племен в історичному процесі досліджуваного регіону.

ТЕРИТОРІЯ ПОШИРЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПШЕВОРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Селища. Картографування пшеворських пам'яток свідчить, що райони від Західного Бугу і Стоходу на заході до верхів'їв р. Горині на сході і Верхнього Подністрів'я приблизно до м. Галича на півдні, з I ст. до н. е. і до 70-х років

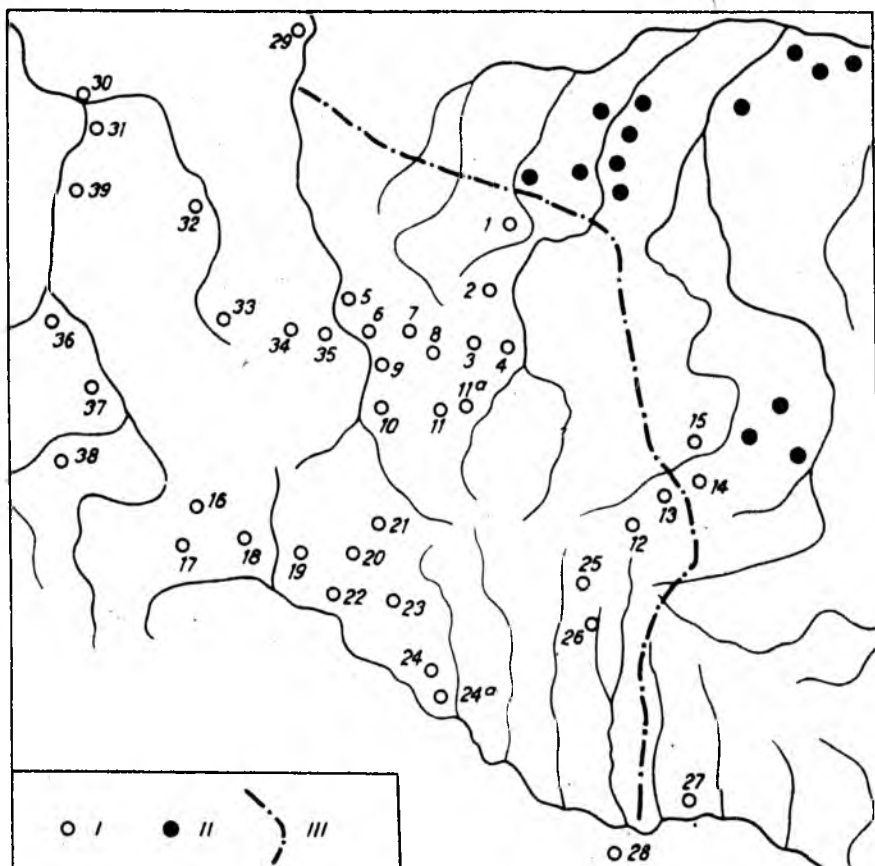

Рис. 1. Схема поширення пам'яток останніх століть до нашої ери у північно-західних областях України і південно-східних областях Польщі:

I – пам'ятки пшеворської культури; II – пам'ятки зарубинецької культури; III – східний кордон поморсько-кльшової культури. 1 – Підріжжя; 2 – Рокич; 3 – Гірка Полонка II; 4 – Боратин; 5 – Лежниця I; 6 – Лежниця II; 7 – Зимне; 8 – Личів; 9 – Вишнівка; 10 – Бендога; 11 – Загаї II; 11а – Чаруків; 12 – Шумбар; 13 – острів Варковельський; 14 – Липа; 15 – Хорів; 16 – Поповичі; 17 – Нижанковичі; 18 – Комарно; 19 – Пасіки-Зубрицькі; 20 – Шишки; 21 – Підберізці; 22 – Черегин; 23 – Гричів; 24 – Буриштин; 24а – Куропатники; 25 – Лучка; 26 – Монастириха; 27 – Бернашівка; 28 – Хотимля; 29 – Костомлоти; 30 – Масув; 31 – Големб; 32 – Ящув; 33 – Літско; 34 – Вербковіце; 35 – Грудек; 36 – Гуркі; 37 – Лежайск; 38 – Залесе; 39 – Драгув.

I ст. н. е. були заселені племенами пшеворської культури (рис. 1).

Найпівнічнішою пам'яткою є селище у с. Підріжжя (верхів'я Стоходу), найсхіднішою – селище Острів Варковецький (верхів'я Горині). На півдні крайнім пунктом з матеріалами пшеворської культури є селище поблизу смт. Бурштин Галицького району (частково досліджене автором у 1986 р.).

Культурна ситуація на території Середнього Подністров'я, за станом досліджень на сьогоднішній день, не зовсім чітка. Поселення з матеріалами пшеворської культури, розкопане С. П. Пачковою біля с. Горошево Тернопільської області, є більш раннім ніж волинські й верхньодністровські. Воно різниться від останніх будівництвом жител та характером керамічного комплексу [Пачкова, 1983. – С. 4–54]. Цю пам'ятку залишили, ймовірно, вихідці з північно-західних областей Польщі на початку пізньолатенського часу. Їх культура пов'язана з традиціями не лише пшеворської, а й ясторфської і вейгеровсько-кртошинської культур [Пачкова, 1983. – С. 50].

Слід звернути увагу на випадково виявлені поховання у Лучці на Сереті, Хотимирі на правому березі Дністра, Монастирисі на Збручі. Всі вони відносяться до пшеворської культури і датуються третьою чвертю I ст. н. е., тобто є дещо пізнішими по відношенню до пшеворської культури Наддністров'я. Ці пам'ятки можуть свідчити про активний розвиток пшеворської культури північно-західних областей України, наслідком чого стало розширення ареалу, освоєння нових територій. Про перебування пшеворців на Середньому Дністрі вже на початку I ст. н. е. свідчать матеріали селища у Бернашівці, які мають змішаний дако-пшеворський характер, знахідки пшеворських матеріалів у Марковій і Дрогічівці [Козак, 1983. – С. 99–101].

Напевно, територія Середнього Подністров'я на початку нової ери ще не була повністю освоєна пшеворськими племенами. Вони проживали тут черезсмужно з місцевим дакійським населенням. Повну ясність у це питання вносять подальші дослідження вздовж річок Стрипа, Серет, Збруч.

Відомі у наш час пам'ятки пшеворської культури розміщуються в чотирьох територіальних групах. Перша розташована у верхів'ях Західного Бугу (6 пунктів), друга – у верхній течії р. Стир (5 пунктів), третя – у верхів'ях Горині (4 пункти), четверта між Західним Бугом і Дністром (8 пунктів). Ймовірно, окрему групу буде складати також район верхів'їв Стоходу, де відоме поки що одне селище біля с. Підріжжя (рис. 1).

Відстань між цими групами досить значна: вона становить від 3 до 10 км. Така картина, ймовірно, не є остаточною, оскільки детальних розвідок ні на Волині, ні в Наддністров'ї не проводилося. Можна припустити, що територіальний поділ пшеворських пам'яток на групи, віддалені одна від одної значним простором, відображає елементи соціальної структури їх носіїв. Відстань між селищами в групі – 0,5 – 2 км.

Селища пшеворської культури розташовані переважно у низьких місцях, на перших надзаплавних терасах річок, потічків. Деякі з них займають піщані миси серед лугових долин (Чишки) або високий берег річки (Гірка Полонка II, Боратин). Територія селищ, як правило, звернута до сонця. Розміри селищ невеликі – від 0,2 до 0,5 га. Культурний шар простежується слабо. Але навколо жител і в них самих спостерігається дуже інтенсивне скупчення глиняної обмазки, кісток тварин, керамічного матеріалу. В окремих житлах зібрано близько 200 уламків кераміки.

Селища забудовувалися нещільно (рис. 2; 3). В жодному з них, незважаючи на порівняно велику розкопану площу, не вдалося виявити більше, ніж дві житлові споруди, одну господарську будівлю та кілька ям-погребів (табл. 1). Оселі розміщувалися на значній відставні одне від одного (рис. 2). За підрахунками окреме житло займало в середньому площу 1105 м². Виходячи з пропорціонального співвідношення досліджених і недосліджених площ на селищах, можна сказати, що там одночасно могло функціонувати не більш як 4–5 жител. На них припадає одна господарська споруда. Можливо, вона була спільною для всіх мешканців селища.

Приведені дані свідчать про недовго-тривале існування пшеворських селищ і малочисельність сімейної общини, що є закономірним явищем при екстенсивному способі ведення господарства.

Усі досліджені житла пшеворської культури мають заглиблену у материк долівку. За висотою земляних стін можна виділити два типи споруд: з дещо заглибленою у материк долівкою (висота земляних стін 0,2–0,3 м) і напівземлянки (висота земляних стін 0,4–0,6 м).

Житла першого типу були, ймовірно, наземними. Їх долівка опускалася лише до материка. Це можна пояснити практичними мотивами людей, які споруджували будинок. Відомо, що глиняна долівка більш суха і тепла.

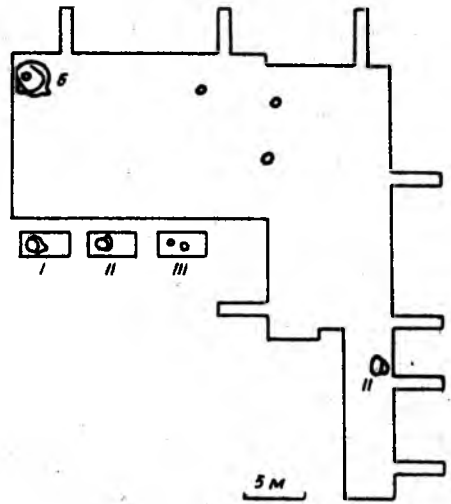

Рис. 2. Селище пшеворської культури Гірка Полонка П. Схема розташування об'єктів:

I – житла, II – господарські споруди; III – господарські ями.

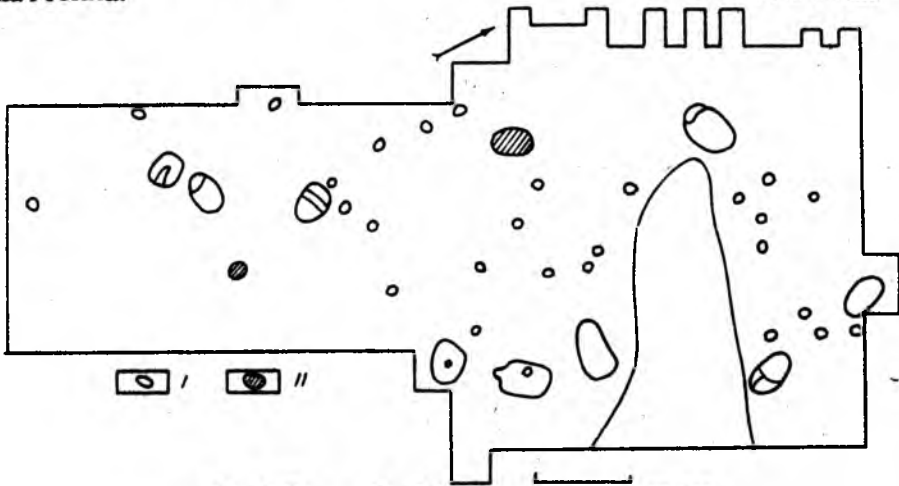

Рис. 3. Селище Загаї П. Загальний план розкопу:

I – об'єкти пшеворської культури; II – об'єкти зубрицької групи.

Житла мали підпрямокутну форму з заокругленими кутами і орієнтовані стінами або кутами за сторонами світу. Стіни вертикальні, долівка рівна, міцно утрамбована. Площа жител складає від 13 до 20 м² (Рис. 4, 1; 5, 12, 13). В одному житлі з Підберізців зафіксовано вогнище округлої форми, діаметром 0,6 м. Вогнище складалось з шару попелу і вугликів 6–8 см. Воно було перекрите шаром глиняної обмазки від стін, завдяки чому, ймовірно, воно й збереглося. В інших житлах цього типу опалювальних споруд не виявлено.

В одному з жител (Підберізці) уздовж північної стінки містився материковий прилавок шириною 0,6 і висотою 0,25 м від рівня материка. По кутах, а також посередині коротких стін простежено стовпові ямки. Причому останні більших розмірів, ніж інші. Діаметр ям від 0,2 до 0,4 м, глибина 0,25–0,4 м від рівня долівки. У житлі № 9 з Пасік-Зубрицьких дві стовпові ямки знаходилися посередині долівки.

Реконструкція цього типу жител, зокрема верхньої частини, завдяки добре збереженим стовповим ямам у долівці, система розташувань яких має широкі аналогії, не викликає труднощів. Конструкція стін каркасно-стовпова. У пази вертикальних стовпів, що ставилися по кутах і посередині

коротких стін вкладалися одна на одну затесані по краях округлі колоди. Дах тримався на стовпах, що стояли один проти одного посередині

Таблиця 1. Досліджені селища пшеворської культури у північно-західних областях України

Назва селища	Відкрита площа (м ²)	Кількість жител	Тип		Кількість споруд	Кількість ям
			I	II		
Підберізіці	1350	2	1	1	1	2
Чишки	140	1	—	1	—	—
Пасіки-Зубрицькі	1400	3	2	1	—	2
Черепин	600	1	—	1	—	1
Боратин	1750	—	—	—	1	1
Гірка Полонці II	2100	1	—	1	1	3
Підріжжя	1600	—	—	—	1	1
Лята	120	1	—	1	—	1
Загаї II	2000	1	1	—	1	—
Разом	11050	10	4	6	5	12

коротких стін. На них вкладався сволок, до якого кріпилася верхня частина крокв. Нижні кінці крокв спиралися на колоду бокових стін. [Приходнюк, 1971. — С. 32. — Рис. 4]. Дах двосхилний. Дерев'яний настил вкривався хмизом, соломкою, очеретом.

Стіни, судячи

з невеликої кількості глиняної обмазки у заповненні котлована могли обмазуватися з одного (внутрішнього) боку.

Яку роль грали стовпи, що розміщувалися у деяких житлах посередині долівки, сказати важко. Для підтримки даху, через незначну площу житла, в них не було потреби. Можливо, вони, мали чисто утилітарне призначення.

Більшу частину жител пшеворської культури становлять напівземлянки. Це невеликі споруди овальної ("коритоподібної") або неправильної форми із звуженими до низу стінами. Долівка рівна, добре утрамбована. Площа жител дорівнює 5–10 м² (рис. 6). Опалювальні споруди влаштовувалися на материкових останцях, вирізаних у стінках. Так, в Черепині останець вирізано у північно-західній стіні. На ньому містилося вогнище, викладене камінням. У Пасіках-Зубрицьких нішу вирізано у південній стіні, на висоті 0,57 м від рівня долівки. Тут стояла глинобитна піч прямокутної форми шириною 1 і довжиною 0,75 м. Черинь добре випалений, червоного кольору, товщиною 3 см. Склепіння не збереглося. Челюсті печі виходили у житло. Ймовірно, для підтримки тепла у житлі в піч клалося каміння. Перед пічкою, на долівці залишено материковий виступ-приступку. Долівка житла напроти виходу челюсті печі вкрита шаром попелу.

У житлі № 3 Загаї II виявлено вогнище у вигляді скупчення попелу та вугликів. Воно знаходилося посередині долівки. У Чишках вогнище було глинобитним, у Підберізіцях — обкладене каменем. Вони теж розміщалися посеред долівки.

Лише в одному випадку зафіксовано материковий прилавок вздовж короткої стіни (Пасіки-Зубрицькі), та підвальну яму у долівці (Черепин). Частина ями підбоек заходила по під стіну.

Серед пшеворських жител виділяється великими розмірами та внутрішньою конструкцією будівля № 6 з селища у Гіркій Полонці II (рис. 4, 1). Воно розташоване приблизно посередині селища на краю берега. Це близька до прямокутної форми напівземлянка з видовженою східною частиною, орієнтована стінами за сторонами світу. Стіни споруди похилі, підлога рівна, міцно утрамбована. Розміри житла 4,8 x 5,8 м, висота земляних стін 0,6 м. Уздовж трьох стінок житла за виключенням східної, розміщувався материковий останець-прилавок шириною 0,6–0,8 і висотою 0,15–0,2 м від рівня долівки. Вздовж прилавка, впритул до нього, відкрито ямки від стовпчиків, до яких кріпилася дерев'яна обшивка прилавка. Їх діаметр 0,15–0,2, глибина 0,11–0,16 м. Деякі з них, зокрема ті, що розміщувалися по кутах споруди, а також посередині стінок, одночасно підтримували стіни та дах. Їх діаметр 0,3–0,4, глибина 0,18–0,2 м від рівня долівки. Кілька ям розміщено в один ряд на відстані 0,4–0,5 м від прилавка біля північної стіни. Можливо,

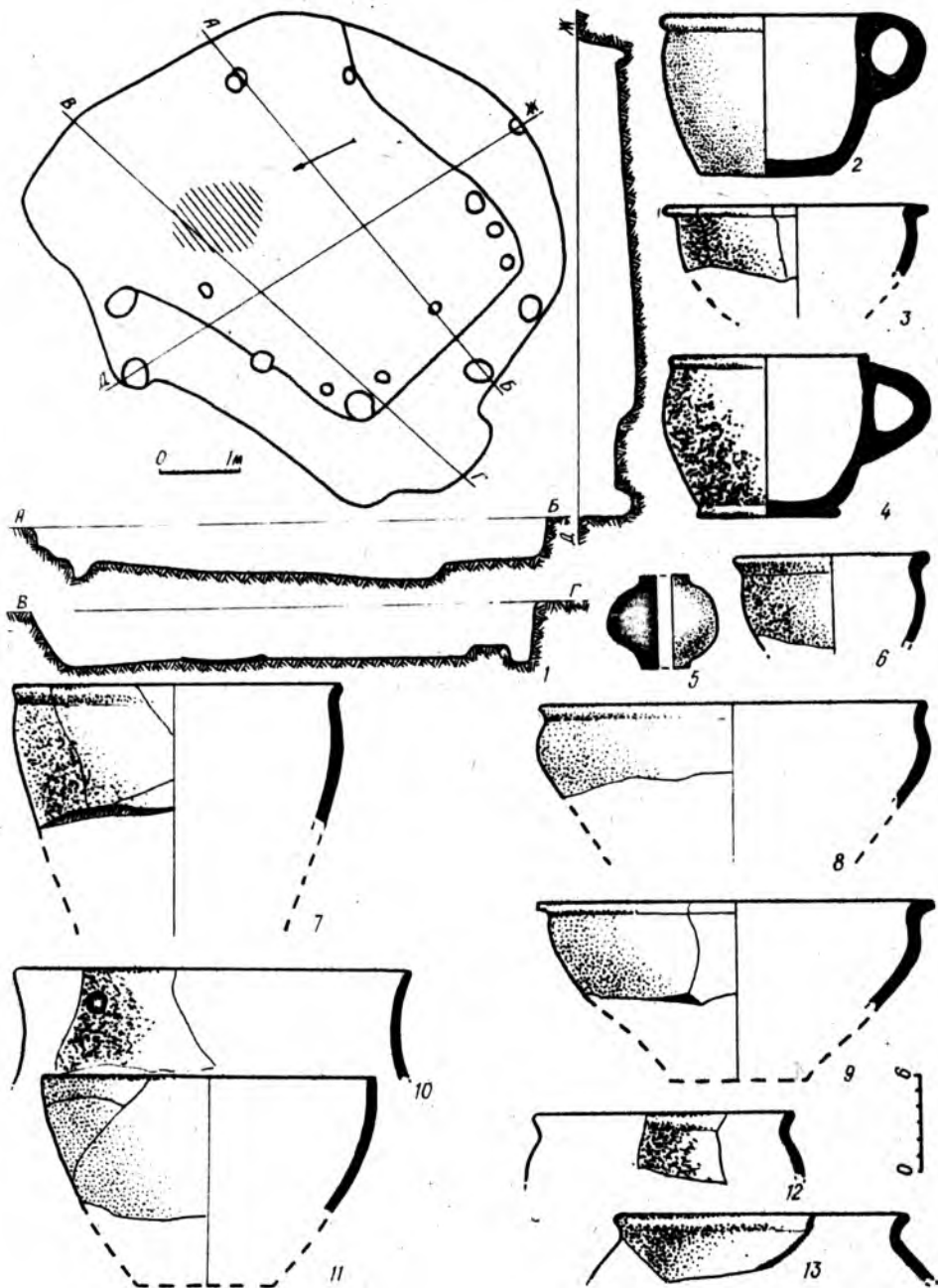

Рис. 4. Селище пшеворської культури Гірка Полонка П. Комплекс житла № 6: 1 – план та розрізи житла; 2–4, 6–13 – ліпна кераміка; 5 – глиняне прясло.

що це були стовпчики від столу, який стояв біля прилавка. Останній виконував функцію лавки.

У двох кутах житла, в стінах, вибрано ніші шириною 0,8 та глибиною 1,1 м. Дно ніш знаходилося на рівні прилавка. В нішах знайдено добре збережені та фрагментовані кухлики для питва. Вхід у житло, судячи з того, що вздовж трьох стін розміщалися материкові останці-прилавки, був зі сходу (з боку річки). Саме тому, ймовірно, цей бік котловану був видовжений. З правого боку від входу розміщувалося вогнище, основу якого становила глиняна вимостка. Розміри вогнища 0,87 x 1,1, товщина череня 2–4 см.

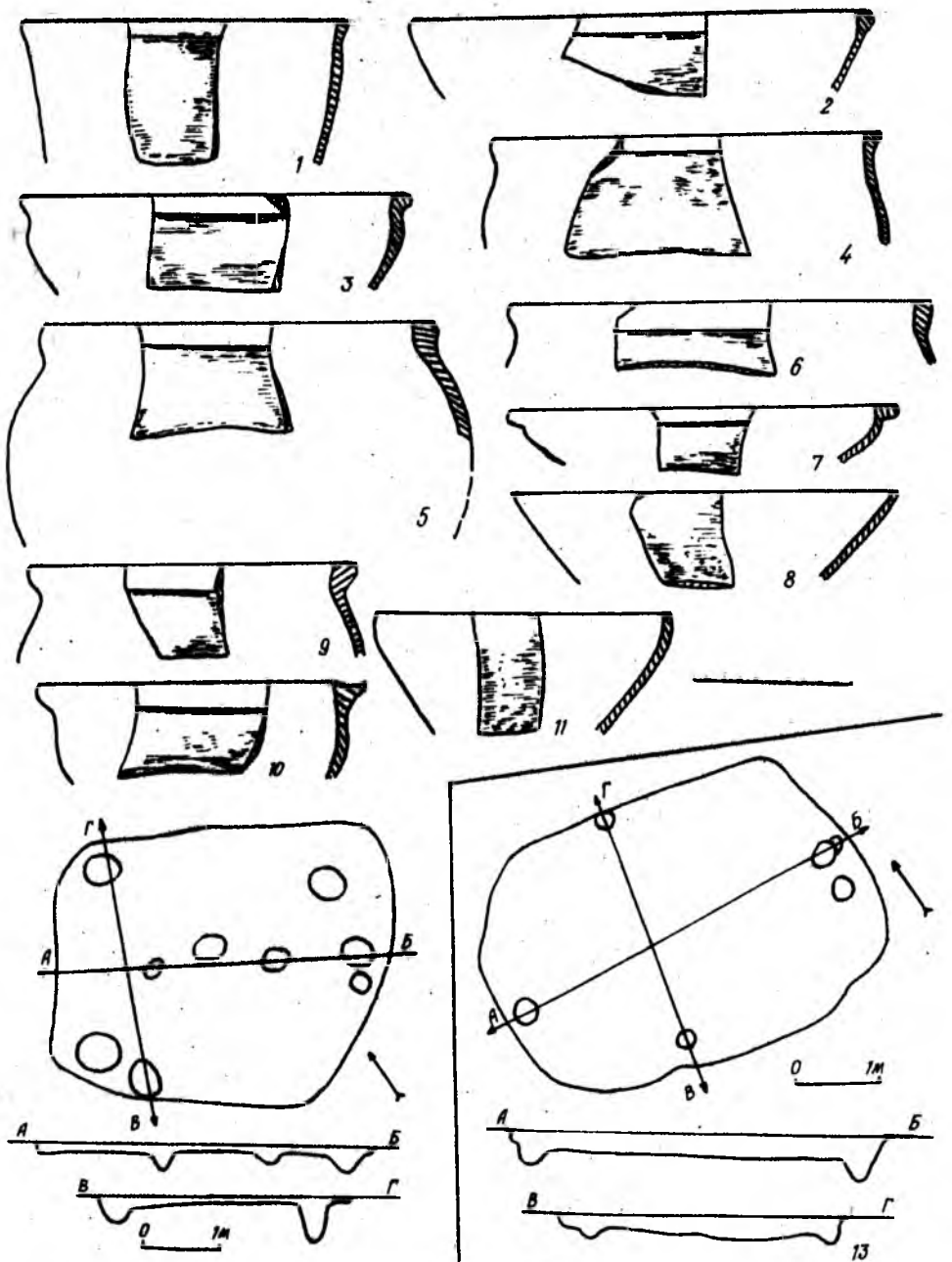

Рис. 5. Селище пшеворської культури в Пасіках-Зубрильких:

1-11 – кераміка з житла № 9; 12 – план та розрізи житла № 9; 13 – план та розрізи житла № 2.

Виходячи з розмірів споруди, а також своєрідності її внутрішньої конструкції можна припустити, що це була обшинна будівля, де збиралися всі мешканці селища для нарад, спільної праці та розваг.

Реконструвати зовнішній вигляд жител-напівземлянок пшеворської культури важко. В жодному випадку не зафіксовано у долівці ям від стовпів. Незважаючи на детальні спостереження не вдалося виявити також стовпових ям поблизу стін. Привертає увагу лише велика кількість шматків глиняної обмазки у заповненні жител та навколо них.

Приймаючи до уваги незначні розміри котлована, важко уявити собі, щоби люди використовували для життя лише цей простір. Враховуючи ве-

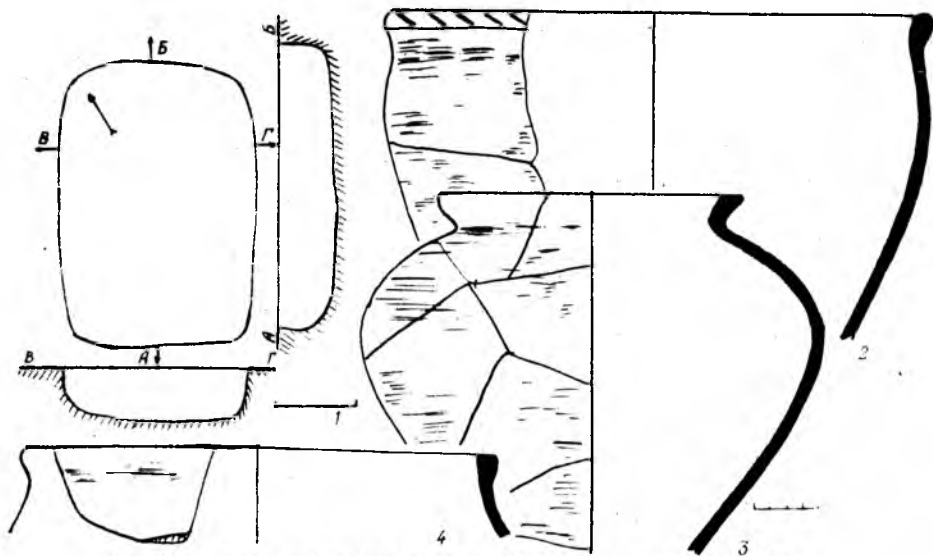

Рис. 6. Селище пшеворської культури Загаї П. Комплекс житла № 1:
1 – план та розрізи житла; 2–4 – ліпна кераміка.

ликі вільні площі й нетрудомістку працю при спорудженні житла, ці обмеження незрозумілі. Незрозумілим є й влаштування опалювальної споруди у стінці. Тепло в такому випадку виходило за межі споруди. Ймовірно, заглиблена частина була лише основою житла, над якою зводився дерев'яний каркас, подібний до каркаса жител першого типу. Стінки житла обмазувалися глиною, дах покривався хмизом чи очеретом. В такому разі можна пояснити наявність значної частини археологічного матеріалу не тільки у заповненні котлована, а й навколо нього. Відсутність ям для стовпів пояснюється тим, що вони вибиралися, в основному, у чорноземі й за короткий час запливали. Проте ця гіпотеза вимагає додаткових спостережень, що стануть можливими лише в процесі подальших досліджень житлових об'єктів пшеворської культури.

За даними І. Ядчикової, яка спеціально вивчала житлобудівництво пшеворських племен, прямокутні споруди з дещо заглибленою у материк долівкою становлять 72,3 %. Житла-напівземлянки овальної форми менш поширені (9,7 %). [Jadczykowa, 1981. – S. 10]. Дослідниця відзначає, що прямокутні та коритоподібні житла існують у пшеворській культурі протягом всього часу її розвитку і не змінюються навіть у середньовічний час, коли там поширюється слов'янська пражська культура [Jadczykowa, 1981. – S. 9–20].

Господарські споруди, як зазначалося, трапляються на пшеворських селищах дуже рідко. Вони представлені одним типом. Це незначно заглиблені у материк будівлі овальної форми площею 10–12 м². Стіни звужені до рівного, дещо утоптаного дна. Висота материкових стін 0,2–0,3 м. Орієнтовані житла стінами за сторонами світу. Більшу частину долівки споруди становить підвальна яма джкоподібної форми глибиною 1,2–1,4 м від рівня дна. До ями ведуть дві-три сходинки у вигляді виступів у материковій стінці. Вздовж однієї з стін споруди розміщувався невеликий материковий прилавок шириною 0,5, висотою 0,25 м від рівня дна. Стовпових ям не виявлено.

У заповненні знайдено велику кількість глиняної обмазки. Напевно, споруди мали легкі плетені стіни, що обмазувалися глиною.

Господарських ям небагато. Вони, як правило, округлої у плані форми. Стінки дзвоноподібні або конічні у розрізі, дно рівне, деколи лінзоподібне. Діаметр ям 1,3 – 2,2, глибина 0,6 – 1,2 м від рівня виявлення.

У заповненні господарських ям, як і господарських споруд, знаходилися

уламки кераміки, кістки тварин. Будівлі призначалися для зберігання продовольчих припасів (зерна, м'яса, молочних продуктів, овочів, фруктів).

Таблиця 2. Поховальні пам'ятки пшеворської культури Подністров'я і Волині

Назви пам'ятки	Поховання				Із зброєю
	Кількість	Ури-ві	Ямні	Тру-попо-кладення	
Гриців	6	6	-	-	1
Звенигород					
Садіба Великача	12	10	2	-	-
Звенигород					
Госва Гора	3	3	-	-	1
Звенигород					
Загуменки	2	1	-	1	2
Лучка	1	1	-	-	1
Монастириха	1	1	-	-	-
Хотимир	1	1	-	-	1
Вендюга	1	1	-	-	-
Болотня	1	1	-	-	1

Поховальні пам'ятки пшеворської культури Західної Волині представлено лише одним випадково виявленим захороненням у Бендюзі. Основна кількість розміщена на території Верхнього Подністров'я. Детальний аналіз поховального обряду пшеворських племен цього регіону, що становить єдине культурне ціле з Волинню, здійснено нами в попередній праці [Козак, 1984. - С. 11-16]. Тут ми обмежимося лише

поданням зведеної таблиці поховальних пам'яток Подністров'я з основними рисами поховального обряду (табл. 2).

Керамічний комплекс. Для пшеворської культури характерна виключно ліпна кераміка (рис. 4, 2-4, 6-13; 5, 1-11; 6, 2-4; 7, 1-11; 8, 1-14; 9, 1-6, 8-14; 10, 1-18; 11, 1-4). Обробка зовнішньої поверхні різна й залежить від господарського призначення посудини. Горщики, що використовувалися для приготування їжі мають, як правило, комбіновану поверхню: під вінчиком вони згладжені, бочки навмисно ошершавлені (рустиковані). Столовий посуд має заглажену або лощену поверхню. Колір брунатний, темно-сірий. Випал міцний. У тісті, з якого формувалися посудини, є домішки шамоту, піску. Рослинні домішки відсутні. У кухонному посуді домішки крупнозерністі, у столовому - дрібні, переважно піску. Зрідка на поверхні горщиків трапляються відбитки соломи. З внутрішнього боку посудин простежуються сліди від заглажування соломю. Орнамент трапляється рідко. Це пальцеві вдавлення або насічки по горизонтальному зрізу вінець. Зустрічається також мотив у вигляді врізних пролонгених паралельних ліній з перерваною стрічкою між ними, меандр. Такий орнамент розміщено на плічках.

Визначальною рисою посуду пшеворської культури є потовщення краю вінця. Вони, в основному, гранчасті. Найраніші посудини мають дві-три грані з зовнішнього боку; на пізніших ці грані менш чіткі або зовсім відсутні (рис. 7, 1-11).

За основу типології взяті посудини, що збереглися повністю, і ті, які вдалося реставрувати. Нами враховано місця найбільшої опуклості (у верхній частині посудини, вище середини, посередині, у нижній частині висоти), характер плічок (похилі, круті), характер шийки (розігнута, вертикальна, загнута досередини), вигляд денця (виділене, не виділене у профілі). До цілих екземплярів долучені фрагментовані посудини, причому лише ті, верхня частина яких збереглася до переламу плічок й нижче. Однотипність з цілими формами визначалася візуально, за подібністю верхньої частини. В результаті до класифікаційної схеми потрапило 349 форм. Фрагменти, верхня частина яких не співпадала з цілими екземплярами, до уваги не бралися.

Така система класифікації, звичайно, недовершена. Однак вона, за нашими спостереженнями, охоплює основну кількість існуючого в побуті посу-

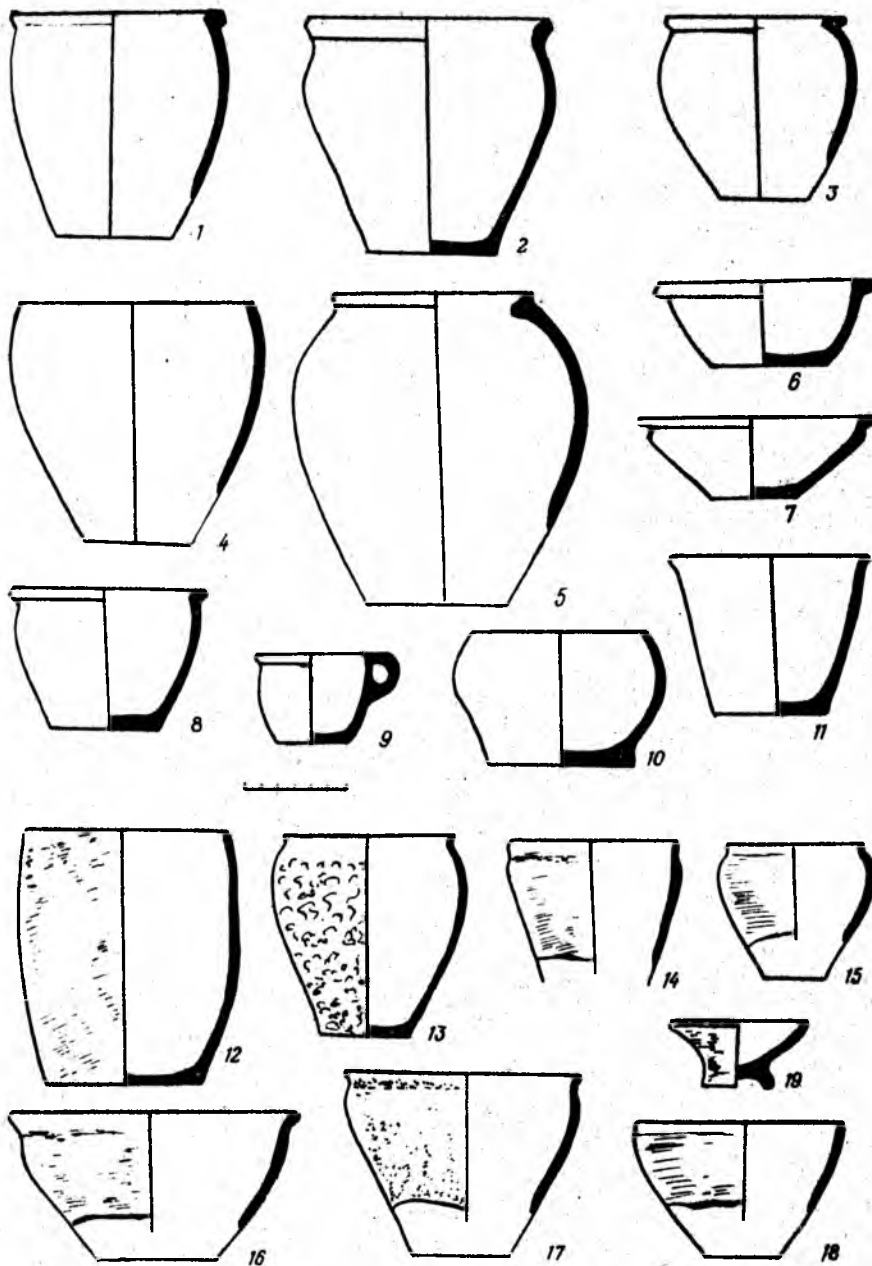

Рис. 7. Основні форми посуду пшеворської культури (1-11) та ліпна кераміка поморсько-підкльшової культури з пам'яток пшеворської культури (12 - Гринів; 13 - Підберізці; 14-15 - Грка Полонка II; 16-18 - Чижки; 17, 19 - Пасіки-Зубрицькі):
1-5, 12-15, 17 - горщики; 6-8; 16 - миски; 8-11, 18-19 - кухлики.

ду й дає необхідні дані для подальших етнокультурних визначень.

Асортимент керамічного комплексу вузький - горщики, миски, кухлики. Поодинокими екземплярами є вази й друшляки. Горщики становлять 53,9 % кераміки, миски - 25,2, кухлики - 20,9 %. У типологію кераміки з поселень, за рідкими виключеннями, не вкладаються посудини, виявлені на могильниках.

імені Василя Стефаника
код 02125268
І НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
5-6-7392

Інв. №

Горщики. За визначеними ознаками вони поділяються на п'ять типів.

I. Слабопрофільовані, біконічного профілю. Середньої величини. У керамічному комплексі вони становлять 29,7 %. Шийка розхилена, плічка довгі, похилі, придонна частина ледь заокруглена. Перелам стінок знаходиться на середині висоти. Вінця профільовані або з ледь вираженими гранями. Ширина горла менша від найбільшої опуклості (рис. 5, 4; 7, 1; 10, 2).

Найбільше цих горщиків виявлено на селищах у Чишках і Підберізцях (табл. 3). На деяких пам'ятках, насамперед волинських, вони відсутні (Загаї II, Боратин, Підріжжя).

Таблиця 3. Розподіл типів посуду пшеворської культури на селищах (в одиначки)

Назва пам'ятки	Горщики (тип)					Миски (тип)		Кухляки (тип)	
	I	II	III	IV	V	I	II	I	II
Підберізіч	14	6	16	6	2	12	8	20	14
Черепин	2	—	—	—	—	2	4	—	—
Комарне	2	—	—	—	—	—	—	—	—
Чишки	32	—	2	8	—	2	—	8	4
Пасіки-Зубрицьки	4	28	8	—	6	16	5	10	16
Гірка Полонка II	2	4	20	2	2	6	14	8	6
Підріжжя	—	—	6	—	—	2	—	—	—
Боратин	—	—	4	—	—	2	—	2	—
Загаї II	—	6	2	4	—	—	—	—	—

Горщики цього типу широко відомі на поселеннях пшеворської культури Польщі [Dąbrowska, 1958. - Tabl. 11, 5].

II. Горщики конічної форми (23,4 %) середніх розмірів. Шийка розхилена, плічка відносно добре виражене, придонна частина конічна (рис. 6 2; 7, 2; 8, 1; 9, 1, 6, 11; 10, 1, 3, 15). Перелам стінок знаходиться на половині висоти. Вінця частини горщиків профільовані, а частини - ні. Діаметр горла дорівнює найбільшій опуклості. Найбільше горщиків цього типу виявлено у Пасіках-Зубрицьких та Загаях II (рис. 12).

Горщики цієї форми найчастіше прикрашені пальцевими вдавленнями по краю вінець або косими насічками поперек вінця. Одна посудина з Гіркої Полонки II має на плічках орнамент у вигляді двох паралельних врізних стрічок, між якими розміщено переривчасту лінію.

Такі горщики на відомих пізньолатенських пам'ятках пшеворської культури у Польщі поодинокі. Це пояснюється, мабуть, недостатньою вивченістю поселень, де вони є найпоширенішими. Аналогі їм відомі на пам'ятках поморсько-підкльошової культури між Віслою й Одером [Nosek, 1946. - Tabl. III, 1]. Кілька посудин цієї форми, але без потовщених вінця, виявлено в об'єктах поморсько-підкльошової культури у Гіркій Полонці II та Крилові на Волині.

III. Округлобокі горщики з стрімкими плічками (30,8 %). Середньої величини і великі. Шийка вертикальна або ледь розхилена, вінця потовщені й профільовані двома-трьома гранями. Перелам стінок у верхній частині (рис. 5, 5; 7, 3; 8, 3, 8; 10, 7, 8; 11, 1). Діаметр горла значно менший за найбільшу опуклість. Трапляються більш-менш рівномірно на всіх пам'ятках досліджуваного району (рис. 12).

Такі горщики часто зустрічаються на могильниках і селищах пшеворської культури по всій території її поширення [Marciniak, 1957. - Tabl. XLIII, 9; Dąbrowska, 1973. - Tabl. V, 6; XLVI, 1, 4; XXXIV, 10].

IV. Посудини яйцеподібної форми. Невисокі, широкогорлі з нахиленими досередини плічками й невиділеною шийкою (8,5 %). Перелам стінок вище половини висоти, діаметр горла менший найбільшій опуклості. Вінця горизонтально зрізані. Лише один горщик мав потовщені вінця з внутрішнього боку. Дно плоске, з закраїною.

Горщики цього типу виявлені лише на трьох селищах по кілька екземплярів (табл. 3. Рис. 7, 4; 10, 9).

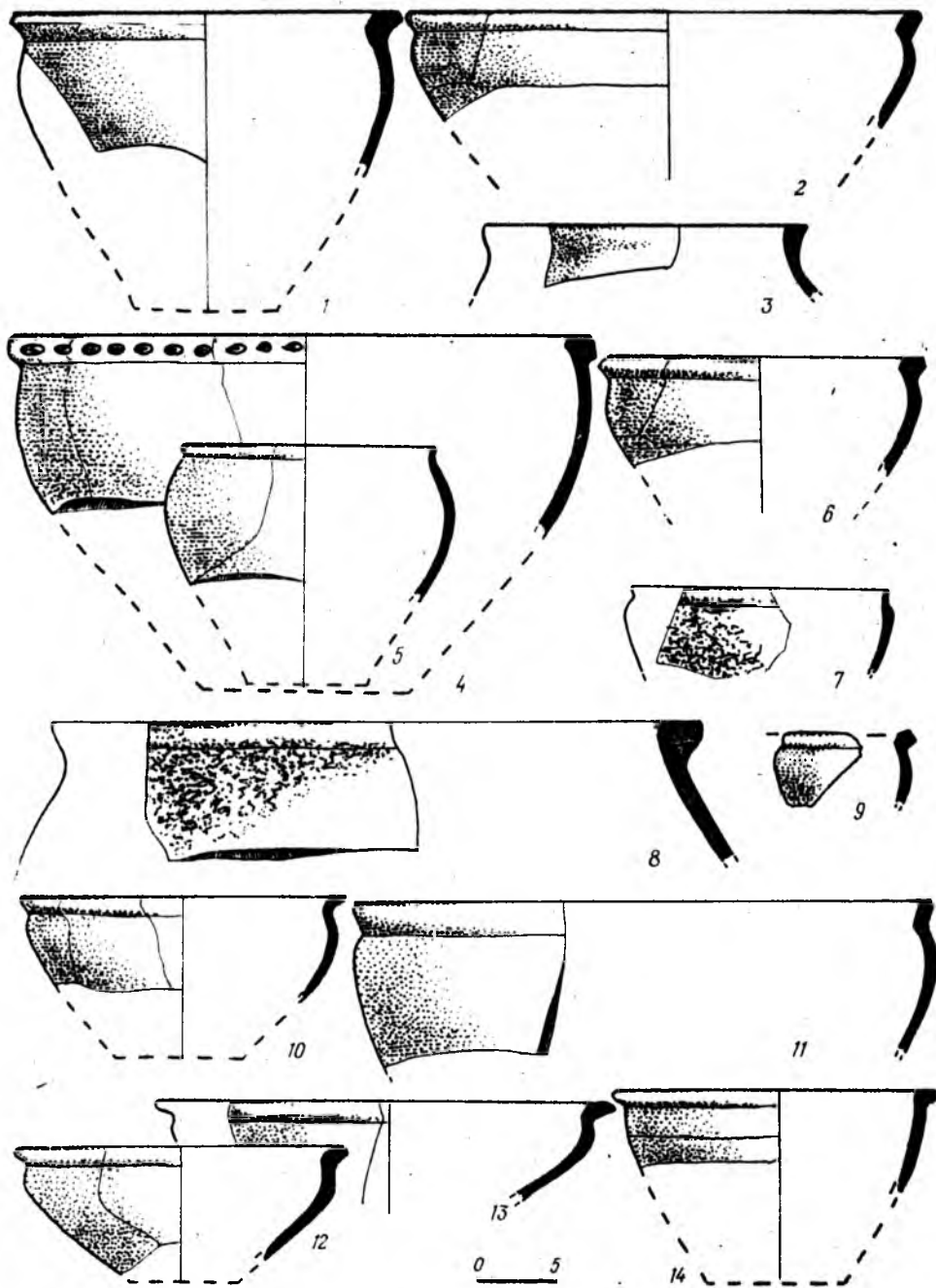

Рис. 8. Селище пшеворської культури Гірка Полонка II:
1-6 – ліпна кераміка з житла № 6, 7-14 – ліпна кераміка з господарської ями № 68.

Такі посудини широко відомі на пам'ятках пшеворської культури у Польщі, особливо в її центральних областях [Kostrzewski, 1954. - Rys. 27, 6; Marciniak, 1957. - Tabl. XLIII, 9; Dąbrowska, 1973. - Tabl. XX, 17].

V. Посудини зворотньогрушоподібної форми (7,6 %). Великих розмірів. Мають коротку вертикальну або розігнуту шийку й дуже роздуті, округлі плічка. Придонна частина різко звужена, заокруглена. Перелам стінок у верхній частині, діаметр горла значно менший найбільшої опуклості. Вінця завжди профільовані (рис. 6, 3; 7, 5; 10, 10).

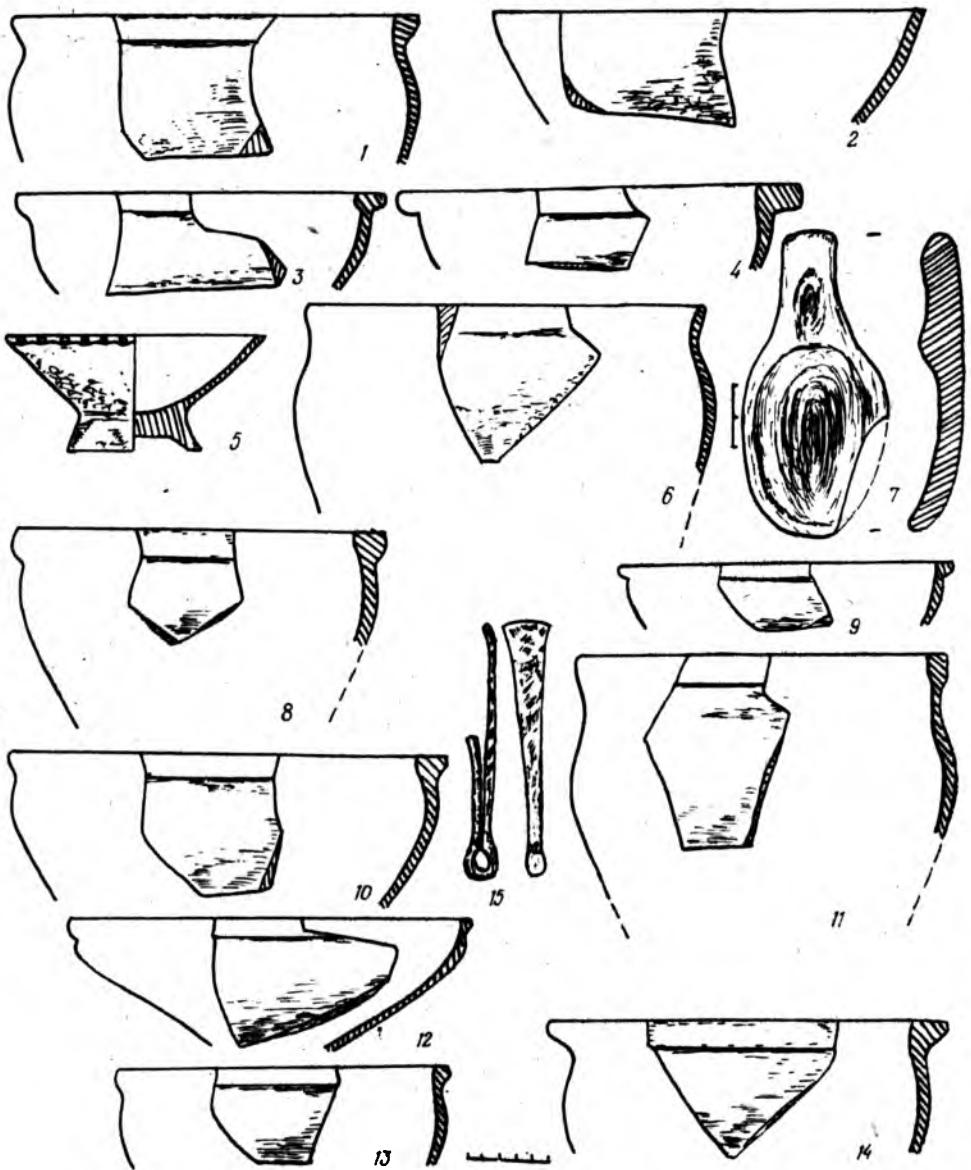

Рис. 9. Селище пшеворської культури в Пасіках-Зубрицьких. Комплекс житла № 2: 1-6 – ліпна кераміка; 8-14 – ліпна кераміка; 7 – глиняна ложка; 15 – залізний пінцет.

Вони виявлені у кількох екземплярах в Пасіках-Зубрицьких, Загаях II, Гіркій Полонці II.

Серед них виділяється посудина-урна з поховання у Бендюзі. У неї дуже опуклі у верхній частині плічка й сітулоподібна придонна частина. Дно вузьке, не виділене в профілі. Шийка довга, циліндрична з потовщеними вінцями. Плічка під шийкою прикрашені стрічковим орнаментом у вигляді двох паралельних ліній, між якими розміщено три ряди переривчастих дрібних рисок.

Горщики цього типу є характерними для керамічного комплексу пшеворської культури, особливо ранньої фази її існування [Marciniak, 1957. – Tabl. II, 1; X, 9; XXXIII, 6].

Серед горщиків пшеворської культури певну групу складають посудини, що не властиві для неї і мають явно реліктовий характер. Один горщик з цієї групи виявлено у житлі № 1 в Підберізцях (рис. 7, 13). Шийка ледь по-

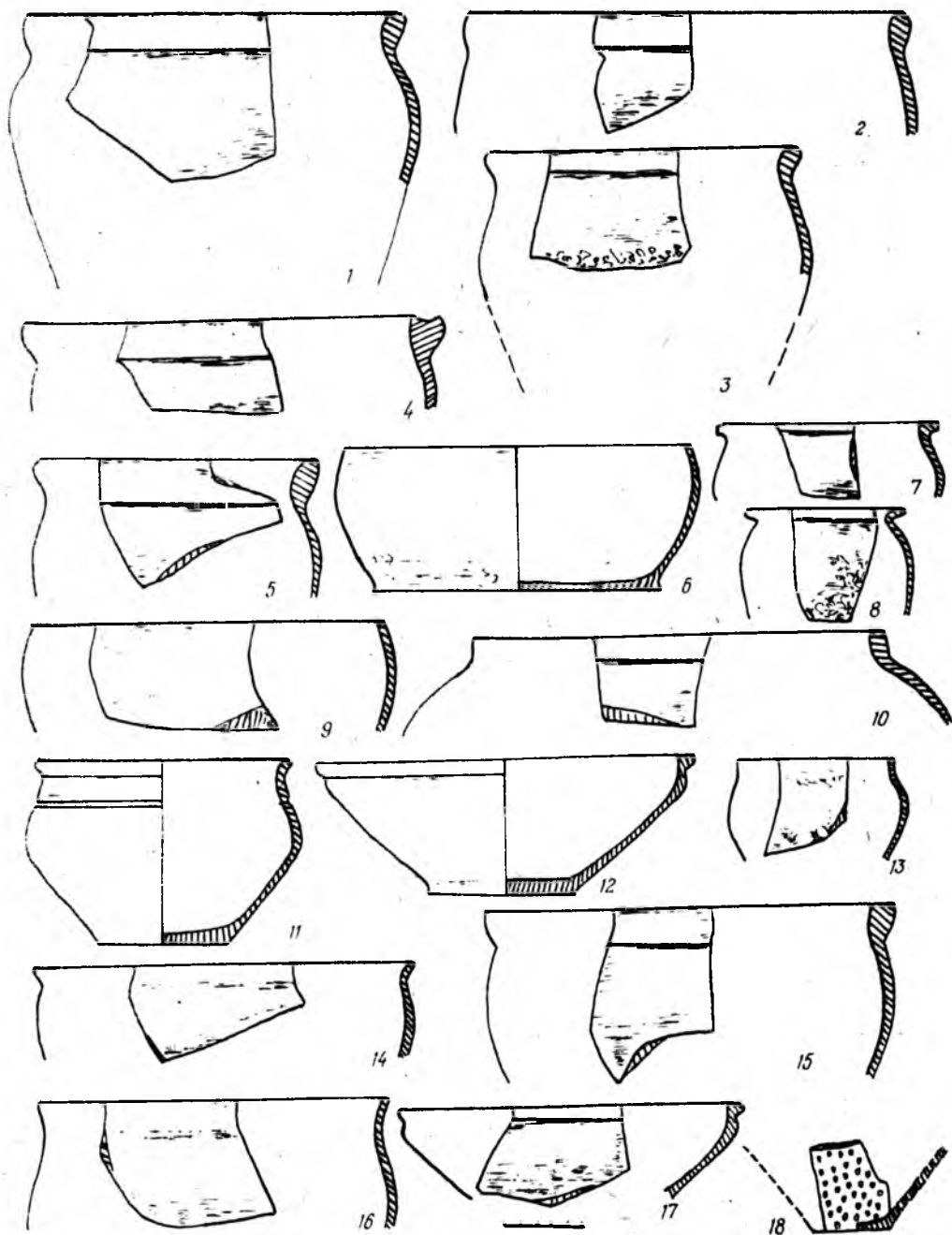

Рис. 10. Селище пшеворської культури в Пасіках-Зубрицьких. Кераміка з житла № 2 (1-18 - ліпна кераміка).

мітна, високі округлі плічка й конічна придонна частина. Денце дещо виділене у профілі. Верхня частина посудини заглажена, нижня рустикована. Близькі до неї посудини з житла № 2 Пасіки-Зубрицьких, житла № 6 Гіркої Полонки II (рис. 7, 15).

Незвичну для пшеворської культури форму має горщик з Гіркої Полонки II (рис. 8, 9): вертикальна коротка шийка та округлий тулуб. Вінця не потовщені.

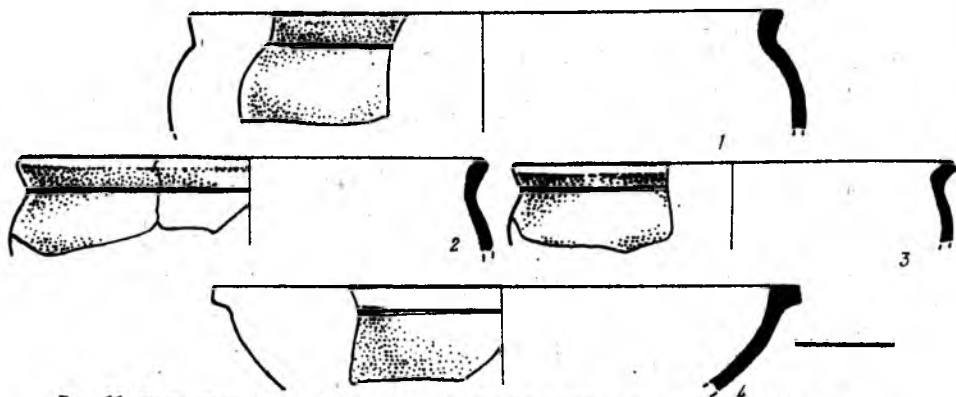

Рис. 11. Селище пшеворської культури з с. Підріжжя. Лігна кераміка (1 - 4).

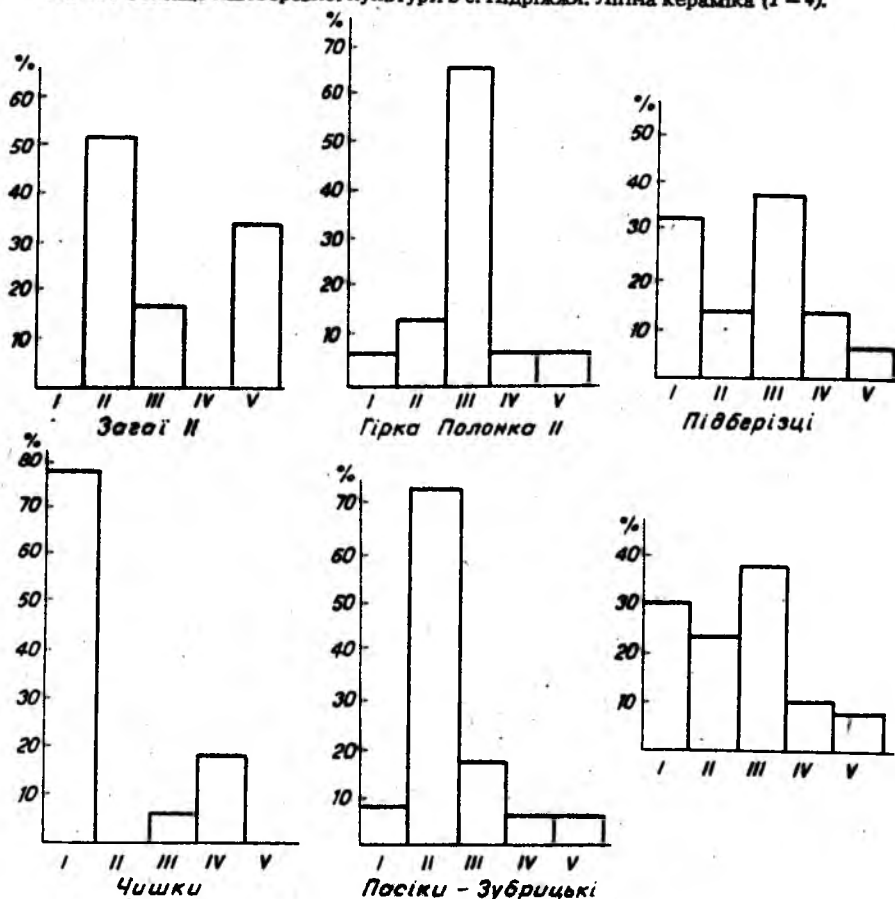

Рис. 12. Співвідношення форм горщиків на поселеннях пшеворської культури.

Горщики описаних форм відомі в ранніх комплексах могильника у Млодзікові та селищі в Півоніцах [Dumaszewski, 1957/1958. - Rys. - 354, 1; 1968. - Tabl. VI, 3].

Більш точні аналогії їм знаходимо на пам'ятках поморсько-підкльошової культури у Польщі та Волині [Никитина, 1965. - рис. 38; Nosek, 1946. - Tabl. XIX, 1, 3].

З цією культурою пов'язаний також горщик-урна з поховання № 4 у Гриневі. Посудина має форму банки. Подібні вироби є однією з найхарактерні-

ших форм поморсько-підкльошової культури (рис. 7, 12) [Nosek, 1946. – Tabl. IV, 21; VIII, 2].

Миски. Виділяються два кількісно однакові типи.

I. Неглибокі миски конічної форми. Шийку не виділено. На високо підняті плічка накладено горизонтально сформовані сильно потовщені вінця, краї яких профільовано (рис. 4, 3; 5, 7, 10; 7, 6; 9, 3, 4, 9).

Миски цього типу широко відомі на пшеворських пізньолатенських пам'ятках [Marciniak, 1957. – Tabl. X, 11; Dąbrowska, 1982. – PL. 290, 12].

II. Неглибокі миски з ледь виділеною шийкою, з короткими високо піднятими плічками. Нижня частина конічна. Вінця потовщені, профільовані двома-трьома гранями. Деякі екземпляри мають увігнуті бочки (рис. 7, 7, 8, 12, 13; 9, 12). Такі посудини, як і посудини попереднього типу, добре відомі на пам'ятках пшеворської культури пізньолатенського часу [Dąbrowska, 1982. – PL 293(2), 11; 292 (2), 7].

Серед них виділяються два екземпляри з селища у Чишках. Форма конічна з високою розхиленою шийкою, ледь виділеними уступом плічками й конічною придонною частиною. Вінця не потовщені, краї заокруглені. Аналогії цим мискам знаходимо на пам'ятках поморсько-підкльошової культури [Nosek, 1946. – Tabl. XXI].

Дві миски з селища у Черепині мають чіткіший профіль, високу розхилену шийку і виділену округлим заломом від високих плічок конічну придонну частину. Вінця ледь потовщені. Миски такої форми близькі до пам'яток ясторфської культури і культури Поенешті-Лукашівка [Федоров, 1957. – Рис. 1 17]. Подібну миску виявлено серед пшеворської кераміки на селищі Бурштин.

Кухлики. До них відносяться посудини невеликих розмірів, які призначалися для питва. Деякі з них мають петлеподібне вушко. У більшості посудин воно відсутнє. Останнє пояснюється, можливо, їх фрагментарним станом, що ускладнює класифікацію. Деякі посудини нагадують невеликі горщики, інші – глибокі миски. Виділено два основні типи.

I. Посудини біконічної форми (55 %). Плічка видовжені, похилі, придонна частина заокруглена. Шийка ледь розхилена, вінця потовщені. Дно плоске невиділене у профілі (рис. 4, 2, 4, 6; 8, 6). Деякі посудини прикрашено лінійним орнаментом в різноманітних комбінаціях. Один кухлик з Підберіздів мав під шийкою кілька горизонтальних врізних ліній. На стінках розміщено орнамент у вигляді скісних врізних ліній.

II. Кухлики форми зрізаного конуса (45 %). Дно в окремих екземплярах має високу підставку, у більшості – воно не виділене у профілі. Край вінець кількох кухликів прикрашено пальцевими вдавленнями. Вінця у незначній частині посудин потовщено із середини. Між собою кухлики цього типу різняться нахилом стінок до дна. У деяких посудин стінки циліндричні (рис. 5, 11; 9, 2; 10, 6).

Привертає увагу великий кухоль з Підберіздів. Тулуб шароподібний, шийка з розлогами краями добре виражена. До верхньої частини посудини прикріплене вушко.

Кухлики всіх форм мають широкі аналогії серед пам'яток пшеворської культури пізньолатенського часу. На могильниках вони становлять основну кількість керамічних форм [Marciniak, 1957. – Tabl. IX, 4; Dąbrowska, 1974. – Tabl. XXX, 15; XXXII, 16, 17].

Вазу з селища Пасіки-Зубрицькі представлено єдиним екземпляром (рис. 10, 11). Шийка висока, розхилена, відокремлена від плічок горизонтальною врізною стрічкою. Плічка округлі. Придонна частина посудини заокруглена. Дно плоске, не виділене у профілі. Посудини такої форми добре відомі на пам'ятках пшеворської культури пізньолатенського і початку ран-

нборимського часів [Marciniak, 1957. – Tabl. VII, 8; Dymaczewski, 1957/1958. – Rys. 412, 20].

Знаряддя праці, зброя, предмети одягу, побутові речі. На жаль, на пам'ятках пшеворської культури Волині, подібно іншим районам її поширення, виявлено дуже мало знахідок, пов'язаних з землеробством і ремеслами. Вони представлені пряслами, глиняними важільцями, лячкою, ножами, кістяними проколками, шилом, пінцетом (рис. 4, 5; 9, 7, 15).

Прясла і важільці з глини відносяться до знарядь ткацького ремесла. Прясла мають біконічну або приплюснуто-округлу форму. Поверхня лощена або необроблена, шерехата. Їх діаметр 3–6 см (рис. 4, 5). Важільці для вертикального ткацького станка формувалися з грубо замішаної глини. Погано випалені. Мають округлу або конусоподібну форму з отвором посередині.

З процесом пошиття одягу та взуття пов'язані такі знаряддя праці, як шила та костяні проколки. Перші виготовлено з шматка металевого дроту. Один бік гострий, другий – для черешка, розклепано. Проколки виготовлялися з кісті або рогу тварини. Від довгого користування їх поверхня завжди сильно відполірована.

Ножі широко використовувалися у повсякденному житті та праці людей. Мають дугоподібну спинку і слабо виділений перехід від клинка до черешка. У деяких екземплярів цей перехід передано косим виступом зі сторони леза. Довжина ножів 9–11 см. Ножі з горбкуватою спинкою є характерні для пшеворської культури пізньолатенського часу [Marciniak, 1957. – Tabl. IV, 10].

Ще одним знаряддям праці, безпосередньо пов'язаним з господарством, є ножиці. Їх використання мало широкий діапазон. Насамперед вони призначалися для стрижки овець та кіз. Ножиці належать до типу пружинних і мають напівокруглі, розширені в середній частині й звужені в напрямі до лез дужки. З боку гострої частини леза відокремлені від дужок косими уступами. Довжина лез 16–17 см.

Убогість археологічного матеріалу на селищах повною мірою компенсується знахідками з могильників пшеворської культури. Завдяки звичаям поховального обряду ми знаходимо широкий набір предметів, які служили небіжчикам у житті. Це зброя (наконечники до списів, шпори, мечі, піхви мечів, умбони, кинджали), частини одягу (пряжки, фібули, скріплення поясу), речі повсякденного вжитку (леза, кресала, пінцети, ключі) [Козак, 1984. – С. 26–56].

Всі ці предмети свідчать про високий рівень залізообробного ремесла пшеворських племен, розвиток воєнної справи, побуту, культури, ідеологічних уявлень, зв'язків з іншими регіонами Європи. Повна публікація матеріалів з пшеворських могильників Подністров'я проведена М. Ю. Смішко та автором [Smiszko, 1932. – S. 96–180; Козак, 1984. – С. 26–35].

Хронологія. Оскільки серед пшеворських матеріалів Західної Волині обмаль датуючих предметів, для хронологічних визначень ми залучимо матеріали з Верхнього Подністров'я, що становлять з волинськими єдине ціле.

Вперше хронологію пшеворських пам'яток на території Західної Волині й Подністров'я обґрунтував М. Ю. Смішко [1932. – S. 110]. Аналізуючи матеріали окремих поховань і їх невеликих груп, автор відніс їх до I ст. до н. е. – III ст. н. е. Початкова і кінцева дати М. Ю. Смішко підтверджуються новими знахідками, хоча й вимагають уточнень, викликаних змінами в сучасній літературі абсолютної хронології окремих речей та хронологічних періодів

розвитку пшеворської культури. Слід зазначити, що М. Ю. Смішко під поняттям пшеворська культура розумів виключно окремі поховання, оскільки селища на той час ще не були відомі. Дослідник об'єднав до єдиної групи матеріали I ст. до н. е. і кінця II–III ст. н. е., хоча, як з'ясувалася у наш час, це різні за походженням і, ймовірно, етнічною приналежністю пам'ятки, між якими існує хронологічний розрив у півтора століття.

Найранішою датуючою знахідкою в пшеворській культурі досліджуваного регіону є шпора з могильника у Гриневі з дугоподібними плічками й округлим масивним шипом. Такі шпори є характерними для пізньолатенського часу і датуються двома останніми фазами цього періоду (I ст. до н. е.) [Jahn, 1921. – Tabl. X; Kostrzewski, 1919].

Функціонування культури в пізньолатенський час на території Подністров'я і Волині підтверджується знахідками на могильниках мечів, наконечників до списів, окуття кінців пояса, скріплень до нього з типовими для цього часу характеристиками [Козак, 1985. – Рис. 1, 2], а також напівокруглими поясними пряжками, час існування яких визначається пізньолатенським часом [Tackenberg, 1925. – S. 99; Madyda, 1983. – S. 93].

Пізньолатенським часом датується поховання у Бендюзі. Його хронологія спирається на форму урни. Т. Домбровська, виходячи з датування фібул пізньолатенської конструкції, знайдених разом з такими ж посудинами на могильнику в Карчевці, відносить їх до ранньої та середньої фази пізньолатенського часу [Dąbrowska, 1973. – Tabl. LIII]. Отже, найпізнішою датою поховання у Бендюзі є початок I ст. до н. е.

До пізньолатенського часу відноситься ряд поселень із Західної Волині та Подністров'я [Боратин, Підріжжя, Гірка Полонка II, Загаї II, Линів (нижній шар), Чишки, Комарне, Поповичі, Черепин, Підберізці, Пасіки-Зубрицькі (нижній шар) тощо. Хронологічними ознаками цих пам'яток є ліпна кераміка з профільованими двома-трьома гранями-вінчиками. Вона виділяється також своєрідними формами, способом обробки зовнішньої поверхні (рис. 4–11).

У хронологічній таблиці, складеній Т. Домбровською на тлі вузько датованих багаточисленних пізньолатенських похованнях могильника у Карчевці (Мазовія), така кераміка відповідає середній і пізній фазам пізньолатенського часу (I ст. до н. е. – середина I ст. н. е.) [Dąbrowska, 1973. – Tabl. LII – LIII]. Таку саму кераміку знайдено на могильнику пізньолатенського часу у Вілянові [Marciniak, 1957. – Tabl. II – LX], та добре датованих пізньолатенських похованнях у Добжанкові [Okulicz, 1971. – Tabl. XI], Кам'єньчику [Dąbrowska, 1982. – PL. 290–294]. Так само датує об'єкти з матеріалами, аналогічними нашим, на поселенні в Півоніцах К. Домбровський [Dąbrowska, 1982. – PL. 290–294]. Запропонована дата цих поселень підтверджується знахідкою у Гіркій Полонці II посохоподібної бронзової булавки, яка відноситься до зарубинецької культури і датується часом її існування разом з вищеписаними формами кераміки.

Кінець пізньолатенського періоду фіксується комплексом поховання № 3 з могильника у Гриневі. Тут виявлено фібулу типу А67, що відноситься до фази III пізньолатенського часу і датується 20–40-ми роками н. е. [Kossak, 1962: – S. 128]. До інших предметів пізньолатенського стилю в цьому похованні належать: меч, окуття піхов до нього, наконечник до списа, бойові ножі, ажурне окуття кінця пояса, урна. Разом з тим, тут наявні речі ранньоримського стилю: умбон типу 6 та шпора типу 46 за класифікацією М. Яна. Ці речі на пшеворських пам'ятках характерні для стадії В–І ранньоримського часу [Liana, 1970. – S. 441–442]. В цьому ж похованні виявлено залізні ножиці, які у пшеворській культурі з'являються у стадії В–І. Прий-

маючи до уваги, що пізньолатенські знахідки представлено головним чином зброєю та імпортом, тобто предметами, що довго зберігалися, комплекс поховання № 3 слід віднести до 20–40-х років I ст. н. е.

Значна кількість датуючого матеріалу відноситься до середини I ст. н. е. (стадія В–I ранньоримського часу). Початок цієї стадії визначає комплекс поховання у Лучці. Тут знайдено дротяну фібулу варіанту "О" за класифікацією Й. Костшевського, яка датується першою половиною II ст. н. е., разом із шпорою типу 46 за класифікацією М. Яна і фібулою А68, що датуються 40–70-ми роками I ст. н. е. [Liapa, 1970. – S. 441–442]. Крім того, в похованні знайдено вісімкоподібну поясну пряжку маркоманського типу, пізньолатенський наконечник до списа і кільцеподібну підвіску меча. Вісімкоподібна пряжка до пояса датується I ст. н. е. [Raddatz, 1957. – S. 26–28]. У пшеворській культурі їх час обмежується серединою I ст. н. е. Співіснування в цьому похованні пізньолатенських і ранньоримських предметів дозволяє датувати його серединою I ст. н. е.

Середину I ст. н. е. на могильнику у Гриневі представлено бронзовою гостропрофільованою фібулою типу А68, що датується 40–70-ми роками I ст. н. е. [Liapa, 1970. – S. 441]. I ст. н. е. датується вісімкоподібною поясною пряжкою, що є наслідуванням маркоманських [Raddatz, 1957. – S. 26]. До цього самого часу належать дві гостропрофільовані фібули з трубчастими голівками. Вони близькі до типу 75 у системі О. Альмгрена. Польські дослідники вважають, що ці фібули є похідними від типу А67 й існували разом з фібулами А68 [Liapa, 1970. – S. 443]. Пізніший матеріал у Гриневі відсутній.

До середини I ст. н. е. належать пшеворські поховання з могильників Звенигород – Гоева Гора та Звенигород – Загуменки. Тут виявлено фібули типу А68 і шпори типу Z–46, які відносяться до стадії В–I ранньоримського часу. Цю дату підтверджує умбон типу б за класифікацією М. Яна.

Складним, через відсутність датуючого матеріалу, є визначення пшеворських поховань на могильнику Звенигород – садиба Великача. Тут ми змушені виходити з рамок функціонування всього могильника. Час його визначається трубчастою гостропрофільованою фібулою аналогічною гринівським.

Датування деяких пшеворських поховань цього могильника серединою I ст. н. е. підтверджується певною мірою формами урнових посудин. Це, зокрема, урна грушоподібної форми з поховання № 15 та урна з сітулоподібною придонною частиною з випадково виявленого поховання, які у пшеворській культурі трапляються серед комплексів пізньолатенського часу.

До цього ж періоду відносяться поховання з Хотимира та Монастирихи. Урна з Монастирихи має форму, близьку до грушоподібної і прикрашена меандром. Такі посудини у пшеворській культурі датуються I ст. н. е. [Kostrzewski, 1954. – Rys, 8, 13].

У Хотимирі знайдено пару шпор типу Z–46, що датуються, як відзначається вище 40–70-ми роками I ст. н. е. Цій даті не суперечить і виявлена у похованні округла поясна пряжка, що належить до найранішого типу, а у пшеворській культурі використовувалася, головним чином, в пізньолатенський час [Magciniak, 1957. – Tabl. IX, 6. – S. 139].

Огляд хронології пшеворських пам'яток західних регіонів Волині та Подністров'я свідчить, що на них відсутні матеріали пізніші середини I ст. н. е. і раніші I ст. до н. е.

Таким чином, пшеворська культура з'явилася в цьому районі на початку I ст. до н. е. і функціонувала до 70-х років I ст. н. е. За центральноєвропейською хронологічною періодизацією цей час відповідає фазам II–III пізньолатенського часу і стадії В–I ранньоримського часу.

Особливості пшеворської культури північно-західних областей України.

Пшеворські пам'ятки цього регіону мають добре виражені риси, характерні для пшеворської культури пізньолатенського часу на її основній території. Порівнюючи головні елементи матеріальної культури обох територій можна з впевненістю говорити про їх культурну спорідненість: одинакова топографія поселень, житлове будівництво, близький поховальний обряд, керамічні комплекси, зброя, прикраси, господарсько-побутові предмети.

В даний час відсутні матеріали, які б свідчили про формування пшеворської культури в західних регіонах Волині та Подністров'я. Тому необхідно визнати, що пшеворські племена з'явилися тут з уже сформованою культурою. На території Польщі, на думку більшості дослідників, пшеворська культура сформувалася на початку пізньолатенського часу, тобто на рубежі III–II ст. до н. е. [Godtowski, 1985. – S. 9–17]. Значна кількість пам'яток цього часу сконцентрована у Центральній Польщі, в Мазовії [Godtowski, 1985. – Karta, 1]. Як показав аналіз керамічного комплексу з поселень в селах Гірка Полонка II, Загаї II, Чишки, Пасіки-Зубрицькі, Підберізіці та інших пізньолатенських пам'яток, вони є пізнішими від мазовецьких і відповідають середньому та пізньому етапам пізньолатенського часу (фази II–III) [Dąbrowska, 1973. – Tabl. LII – LIII].

Ймовірно, розвиток пшеворської культури на території Мазовії призвів до часткової міграції населення на південний схід. Основний напрям руху пшеворців визначався, мабуть, вигідним річковим шляхом вздовж Західного Бугу до Подністров'я. Друга частина пшеворських племен просунулася на схід у басейн Прип'яті, розселившись по середніх і верхніх течіях Стоходу, Горині на придатних для землеробства землях.

Пшеворська культура північно-західних областей України є найбільш східним ареалом основного масиву культури на початкових етапах її розвитку, але разом з тим має ряд властивих тільки їй особливостей. Останнє викликано значним впливом субстратного населення поморсько-підкльошової культури і зв'язками з дакійським населенням. Вони проявляються у поховальному обряді і, значною мірою, у керамічному комплексі.

Щодо традицій у житловому будівництві, то через невелику кількість матеріалу на досліджуваній території та зовсім незначної на території Польщі, вони ще слабо вивчені. Можна лише підкреслити близькість форм, внутрішньої і зовнішньої конструкції жител з заглибленою долівкою до відомих на Волині й Подністров'ї жител поморсько-підкльошової культури. Основними ж на пшеворських пам'ятках обох територій є житла-напівземлянки ночноподібної форми.

Огляд деяких елементів поховального обряду пшеворських племен, проживаючих на схід від Вісли засвідчує, що він, загалом, не відрізняється від обряду, що панував на інших територіях поширення пшеворської культури. Проте простежуються й деякі відмінності:

1) наявність переважної більшості урнових поховань; 2) старанне очищення кальцинованих кісток від залишків вогнища; 3) порівняно часте покриття урни (умбоном, кам'яною плиткою, уламками кераміки).

Перша риса пов'язана з традиціями поховального обряду субстратного населення поморсько-підкльошової культури, друга і третя – з впливом носіїв дакійських пам'яток.

Можливо, ширші дослідження поховальних пам'яток пшеворської культури на досліджуваній території внесуть певні зміни у наші висновки. Це тим більше ймовірно, що на основній території поширення пшеворської культури протягом всього періоду її існування дослідники відзначають перевагу ямних поховань над урновими і поховань з залишками вогнища над похованнями з очищеними кістками [Grzywalczyk, 1961. – S. 16–17; Szydtowski, 1964. – S. 35].

Є певна відмінність в керамічному комплексі пшеворської культури західних регіонів України порівняно з пам'ятками Польщі. Незважаючи на те, що на пам'ятках Мазовії, Великопольщі, Куявії маємо аналогії переважній більшості посуду з волинських і дністровських пам'яток, їх кількісне співвідношення інше. Там основними є горщики виділених нами типів III-У. На наших пам'ятках вони становлять відповідно 30,8, 8,5 і 7,6 %. Тут не набули поширення горщики з увігнутими до середини краями, відомі на пам'ятках Мазовії, Великопольщі, Сілезії, та великі горщики грушоподібної форми. Основними є посудини витягнутих пропорцій з переламом стінок у середній частині та горщики конічної форми з переламом стінок у верхній частині, які разом становлять понад половину всіх горшкоподібних посудин.

На пам'ятках Польщі посудини першого типу мало відомі: другого типу – складають одиниці. Ця розбіжність пояснюється неоднаковою інтенсивністю впливу і зв'язків із субстратним та сусіднім населенням. Так, горщики грушоподібної форми пов'язані з впливами кельтських племен: короткі широкогорлі горщики з увігнутими до середини краями з впливами германців; горщики визначених нами типів I-III – зв'язками з поморсько-підкльошовою культурою. Ймовірно, на Волині й Подністров'ї ці зв'язки були особливо інтенсивними.

Миски, кухлики та інші види посуду є однаковими на обох територіях. Відзначимо лише значну кількість на Волині та Подністров'ї конічних кухликів, які потрапили до пшеворської культури від носіїв поморсько-підкльошових пам'яток.

Всі визначені вище особливості пшеворської культури північно-західних областей України дають підстави для виділення їх в окремий верхньодністровський локальний варіант.

Різниця в матеріальній культурі пшеворських племен північно-західних областей України і Вісло-Одерського межиріччя є, ймовірно, свідченням певних етнічних відмінностей між ними. Висловлена гіпотеза знаходить підтвердження в археологічних матеріалах з території Польщі.

Дослідження польськими археологами за останні роки проблеми походження і ранньої історії пшеворської культури, свідчать, що вона виникла на території Вісло-Одерського межиріччя не внаслідок еволюційного розвитку місцевих поморських і кльошових племен, як вважалося раніше [Kostrzewski, 1961. – S. 65; Hensel, 1980. – S. 191], а раптово, на рубежі III-II ст. до н. е. Зв'язок між поморсько-кльошовою і пшеворською культурами на початковій стадії розвитку останньої не простежується. Так, А. Невенгловський довів очевидну різницю в кераміці, поховальному обряді й інвентарі пізньої фази поморсько-кльошової і ранньої фази пшеворської культур [Niewęglowski, 1972. – S. 56].

Т. Домбровська зафіксувала на території Мазовії співіснування пшеворських і поморсько-кльошових пам'яток. Вона дійшла висновку, що остання функціонувала разом з пшеворською культурою до середньої фази пізньолатенського часу. Дослідниця відзначає різницю в топографії поселень обох культур [Dąbrowska, 1970. – S. 275–278].

Деякі археологи звертають увагу на існування хронологічної лакуни між поморсько-кльошовою та пшеворською культурами на Люблінщині та Жувувщині, що не дозволяє ставити питання про їх зв'язки [Сторек, 1985. – S. 383–384].

Наведені дані призводять нас до висновку, що пшеворську культуру було привнесено на територію Вісло-Одерського межиріччя у сформованому вигляді [Niewęglowski, 1986. – S. 203–215].

Лише у фазі II пізньолатенського часу спостерігається процес включення поморсько-кльошового компоненту до пшеворської культури (I ст. до н. е.). Це підтверджується співіснуванням елементів двох культур в чистому вигляді в одних і тих же похованнях [Dąbrowski, 1986. - S. 52].

Саме в цей час пам'ятки пшеворської культури з'являються на Волині та у Верхньому Подністров'ї. Помітний поморсько-кльошовий компонент у пшеворських пам'ятках цього регіону, відзначений нами вище, може свідчити про те, що сюди переселилися, можливо, змішані племена. Певна ізоляваність від основного пшеворського масиву, вплив частково спорідненого субстратного населення, а дещо пізніше - сусіднього зарубинецького, призвів до того, що у пшеворців досліджуваного регіону перевагу отримала "поморсько-кльошова лінія" культурно-етнічного розвитку, на відміну від Вісло-Одерського межиріччя, де пшеворські племена перебували під постійним впливом західних і північно-західних германських культур.

**ЗУБРИЦЬКА ГРУПА І ІІ МІСЦЕ
В ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ІСТОРІЇ ВОЛИНИ
ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ І тис. н. е.**

Перша чверть I тис. н. е. займає важливе місце в етнокультурній історії не лише Волині, а й усієї території України. На початку цього періоду, в середині I ст. н. е. розпадаються культури латенського циклу, представлені на досліджуваній території старожитностями зарубинецької і пшеворської культур. В III ст., тобто в кінці цього часу, на території між Дніпром і Віслою з'являються культурні спільності пізньоримського циклу: черняхівська, київська, а дещо раніше – вельбарська. Якщо ці два цикли характеризуються стабільністю, культурною завершеністю і тому піддаються реконструкції на основі археологічних джерел, то хід процесів, що проходив у лісостеповій частині України в I–II ст. н. е. важкий для відтворення. Він вимагає широкої джерелознавчої бази й її детального аналізу на фоні широкого кола історичних явищ Південно-Східної і Центральної Європи.

Ранньоримський період на території між Дністром, Західним Бугом і Дніпром представлено невеликою групою пам'яток липицького типу у Верхньому Подністров'ї [Smiszko, 1932; Цигилик, 1975], а також поодинокими пам'ятками, розташованими на околицях пшеворської та зарубинецької культур. До них належить могильник у Гриневичах Великих на Західному Бузі [Szmit, 1927], кілька селищ та могильник Рахни на Південному Бузі [Хавлюк, 1971. – С. 84–91; 1975. – С. 7–19], селища Оболонь, Грині, Лютіж та могильник Дівич-Гора і кілька інших пам'яток у Середньому Подніпров'ї [Бидзиля, Пачкова, 1969. – С. 57–75; Кравченко, Гороховский, 1979. – С. 53–59; Максимов, 1982. – С. 70–133; Циндровська, 1984. – С. 79–89].

За останнє десятиріччя, завдяки систематичним польовим дослідженням низку нових пам'яток першої чверті I тис. н. е. відкрито у Подністров'ї. На багатьох з них (Підберізіці, Соکیلники 1, Зубра, Підбірці, Давидів) проведено широкі археологічні роботи [Козак, 1984]. На Волині першою пам'яткою цього часу було селище біля с. Підріжжя (нижній шар), досліджено І. П. Русановою, В. К. Волянником і нами, та селище біля с. Хорів, досліджене М. А. Пелицишиним. Всі ці пам'ятки ми розглядали у контексті еволюції пшеворської культури, як один з етапів її розвитку [Козак, 1983. – С. 77–105]. Дещо пізніше їх виділено в окрему Зубрицьку (волино-подільську) групу пшеворської культури [Козак, 1984. – С. 49].

За останні роки велику кількість пам'яток першої чверті I тис. н. е. виявлено на Західній Волині. Широкою площею досліджене селище у Боратині над р. Стир. Відкрито площу 1750 м². Більша частина селища знищена річкою. Вдалося дослідити 2 житла, 4 господарські споруди, 7 господарських ям-погребів.

У 1980 р. розкопувалося селище у Пасіках-Зубрицьких у верхів'ях Західного Бугу. На площі 1400 м² відкрито 5 жител, 3 господарські споруди, 14 господарських ям-погребів. Зібрано велику колекцію керамічного матеріалу, знаряддя ремесла.

Протягом 1983–1984 рр. досліджувалося селище у Гіркій Полонці II біля м. Луцька. На площі 2100 м² виявлено 5 жител, 3 господарські споруди,

84 ями-погреби. Великою кількістю представлено керамічний матеріал, вироби домашніх ремесел та знаряддя праці.

У 1985 р. велися роботи на селищі у Загаях II. Виявлено ще 4 житла, 2 господарські споруди та 15 господарських ям-погребів. Знахідки з поселення значно доповнили колекцію керамічного посуду, речей особистого користування, знарядь праці.

Крім того, на ряді селищ проведено розвідкові роботи (Линів, Рокині, Новосілки, Боромель, Загаї I, III та ін.).

Відкрита площа селищ I-II ст. н. е. включаючи подністровські, складає близько 18 тис. м². На ній досліджено понад 50 жител, 26 господарських споруд, 171 господарську яму. Значну кількість становить колекція керамічного матеріалу, знарядь праці, речей домашнього вжитку.

На фоні широкої джерелознавчої бази чітко окреслюються особливості пам'яток зубрицької групи Західної Волині й прилягаючого Подністров'я порівняно із синхронними старожитностями Південного Побужжя та Середнього Подніпров'я, де відомі пізньозарубинецькі пам'ятки, та Повіслення – де поширені пам'ятки пшеворської культури. Це дозволяє розглядати зубрицьку групу як окреме культурно-історичне явище Південно-Східної Європи, породжене процесом інтеграції пшеворської і зарубинецької культур.

Культурно-хронологічна характеристика зубрицької групи подана на основі матеріалів з усієї території її поширення.

Територія розміщення. Селища. На сьогоднішній день відомо понад 50 селищ зубрицької культурної групи. Їх кількість з кожним роком збільшується. На Волині пам'ятки зубрицької групи займають територію, де раніше існували зарубинецька і пшеворська культури, обмежуючись на півночі верхніми течіями правих притоків Прип'яті, на сході – верхів'ями Горині (рис. 13). У Подністров'ї територія розміщення пам'яток зубрицької групи ширша за територію пшеворської культури. Вона охоплює північну і середню частину Опілля та Розточчя. Тут селища цієї групи існують через смужно з липицькими старожитностями. Південніші райони не досліджувалися. Судячи з наявності куща зубрицьких селищ у районі м. Кам'янець-Подільського (Велика Слобідка I, Лука Врубловецька, Оселівка) – Західне Поділля теж входило до ареалу зубрицької групи.

Складним, через недостатню вивченість території Польщі, є визначення західної межі зубрицьких пам'яток. Останні дослідження польських археологів у прилягаючій до Волині території Люблінщини (Грубешівське воєводство) показали строкатість культурних процесів, що проходили тут у пізньолатенський час та в першій чверті I тис. н. е.

За останні століття до нашої ери у східній Грубешівщині виявлено окремі пам'ятки зарубинецької культури. Це поховання в Путновіцах, досліджене Я. Гурбою, селище у Вербковіцах – Которові, розкопане Т. Ліаною і Т. Домбровською [Liana, Piętko. – Dąbrowska, 1962. – S. 142; Dąbrowska, Liana, 1963. – S. 44–58; Kokowski, 1983. – S. 2–7].

На думку польських дослідників зарубинецькі матеріали на цій території є ранішими за пшеворські [Kokowski, 1983. – S. 4]. Починаючи з другої половини I ст. н. е. тут, як на Волині й Подністров'ї, відсутні чисті зарубинецькі чи пшеворські, існуючі ізольовано старожитності. Вони співіснують на одних пам'ятках: в житлах, господарських спорудах і господарських ямах-погребях, в одних похованнях. Прикладом можуть бути матеріали з поселення у Вербковіцах (верхній шар). Тут, з чотирьох виділених авторами розкопок типів горщиків два належать до зарубинецької, два до пшеворської культур. Поселення відноситься, на думку дослідників до пізньолатенського часу, напевно, до самого його кінця, тобто середини I ст. н. е.

Ще більше наочно змішання зарубинецьких і пшеворських елементів демонструють матеріали могильника у Гриневичах Великих, верхній ру-

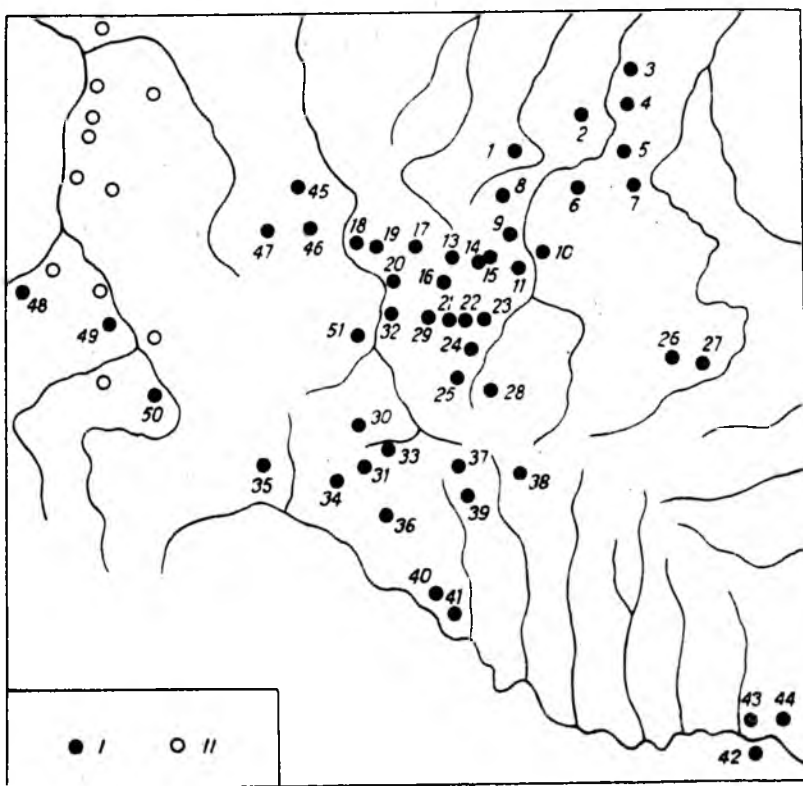

Рис. 13. Схема поширення пам'яток зубрицької групи та пшеворської культури у південно-східних областях Польщі кінця I—II ст. н. е.:

I — пам'ятки зубрицької групи; II — пам'ятки пшеворської культури.
 1 — Підріжжя; 2 — Новосілки; 3 — Балаховичі; 4 — Куликовичі; 5 — Семки; 6 — Розничі; 7 — Цумань; 8 — Рокині; 9 — Луцьк-Гніпава; 10 — Новостав I; 11 — Боратин; 12 — Новостав II; 13 — Баів III; 14 — Гірка Полонка II; 15 — Гірка Полонка III; 16 — Ливів; 17 — Фалемичі; 18 — Лежниця I; 19 — Лежниця II; 20 — Литовиж; 21 — Загаї I; 22 — Загаї II; 23 — Загаї III; 24 — Вільче; 25 — Боромель; 26 — Велике Дерев'янце; 27 — Хорів; 28 — Хренники; 29 — Михлин; 30 — Підбірці; 31 — Пасіки-Зубрицькі; 32 — Свитазів; 33 — Підберізі; 34 — Зубра; 35 — Комарне; 36 — Звенигород; 37 — Новосілки; 38 — Майдан Гологірський; 39 — Липівці; 40 — Бурштин; 41 — Бовшів; 42 — Оселівка; 43 — Велика Слобідка I; 44 — Лука-Врублівецька; 45 — Путновице; 46 — Вербковіше; 47 — Чернічина; 48 — Оталенж; 49 — Закшув; 50 — Пшеворск II; 51 — Белз.

біж якого визначається пізніми варіантами очкових фібул I ст. н. е. [Szmit, 1927. — S. 113–115]. Іншу картину дають матеріали з Чернічина, Масломенча та їм подібних археологічних пам'яток, виділених А. Коковським в окрему чернічинську групу [Kokowski, 1983. — S. 4]. На пам'ятках цієї групи відсутні матеріали зарубинецької культури. Основними є елементи пшеворської, ясторфської, а на ранньому етапі й поморської культур. В більш пізній час ясторфські і поморські елементи зникають*.

Ймовірно, необхідно рахуватися з існуванням у східній частині Люблінщини наприкінці пізньороманського і в ранньоримський часи двох груп старожитностей, розташованих череззсмужно. Одна з них представлена пам'ятками у Потновицах, Вербковіцах та ін. За основною своєю ознакою — змішанню пшеворських і зарубинецьких елементів вони не різняться від зубрицьких.

* Широ вдячні А. Коковському за надану можливість познайомитися із зібраним ним археологічним матеріалом Люблінщини.

Фото 1. Житло зубрицької групи:
1—1 — Загаї II; 5 — Боратин; 6 — Гірка Полонка II.

Фото 2. Зразки кераміки з селища зубрицької групи Гірка Полонка II:
1—4 — горщики; 2 — диск-сковорідка; 3—4 — кухлики.

Фото 3. Горщики з селищ зубрицької групи:
1, 2 — Підріжжя; 3, 5, 6 — Гірка Полонка II; 4 — Пасіки-Зубрицькі.

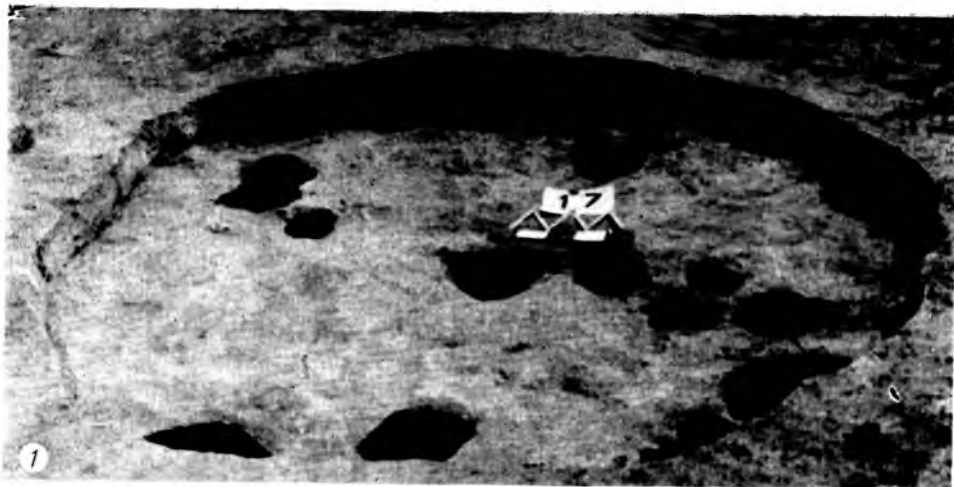

Фото 4. Житло з селища вельбарської культури біля с. Боратин:
1 — житло № 17; 2 — житло № 13; 3 — житло № 16.

Ще менш ясна культурна ситуація у прилягаючій до верхнього Подністров'я території Посання. Це пояснюється майже повною відсутністю тут досліджених пам'яток останніх століть до нашої ери і I ст. н. е. Проте показовим є факти, що пам'ятки стадії В-II і С-I, тобто кінця I – початку III ст. мають багато спільних рис з зубрицькими матеріалами. Так, на селищах у Закшові, дослідженому К. Москвою, і Оталенжу, розкопаному А. Барловською, більшість форм ліпних горщиків та мисок близькі й аналогічні формам, відомим на зубрицьких пам'ятках. Однакові також орнаментальні мотиви (пальцеві вдавлення і косі насічки по краю вінець). Спільними для пам'яток Посання і зубрицьких старожитностей є плоскі диски сковорідки, конічні кухлики. Ще однією рисою, що пов'язує пам'ятки Подністров'я і Посання є відсутність на них, на відміну від пам'яток пшеворської культури, горщиків з загнутими до середини вінцями*.

У III ст. у Посанні відомі старожитності, які мало відрізняються від верхньодністровських пам'яток черняхівського типу, що сформувалися на основі зубрицьких [Коретски, 1978. – S. 239–246].

Виходячи із сказаного, можна припустити, що західна межа зубрицької групи пам'яток незначно захоплює Західний Буг, займаючи прилеглу до нього частину південної Люблінщини й східну частину Посання. На більш західніших територіях поширені пам'ятки пшеворської культури, відмінні від зубрицьких.

Картографування зубрицьких селищ показує, що вони розташовані групами на відстані 10–20 км одна від одної. В даний час виділено 10 груп (рис. 13). Шість з них розташовано на території Західної Волині, чотири у прилеглому Подністров'ї. Кожне скупчення нараховує 3–8 селищ. Ця цифра не остаточна, оскільки детальних розвідок не проводилося. Відстань між селищами у групі становить від 1 до 5 км. Ймовірно, всередині скупчень, в процесі дальшої роботи можна буде виділити окремі гнізда селищ розташованих на близькій відстані одне від одного. Так, наприклад, біля с. Боратин на відстані 0,5 – 1 км вниз по річці відкрито ще два синхронні селища (Боратин II, Новостав). Довкола селища Загаї II вниз і вгору по потічку простежено наявність ще трьох аналогічних селищ, розміщених на відстані 0,5–1 км одне від одного. Така сама картина повторюється при детальному обстеженні околиць сіл Гірка Полонка – Баїв.

Можна припустити, що цей порядок у розміщенні селищ відбиває соціальну структуру носіїв зубрицьких пам'яток. Селище займала, напевно, велика патріархальна сім'я, гніздо селищ – рід, групу селищ – плем'я.

Селища розміщені, як правило, на чорноземних ґрунтах, або луговому чорноземі. Їх топографія не однакова. Здебільшого вони займають високі береги річок або миси над річками. Частина селищ розміщена на сонячних схилах над широкими луговими долинами, серед яких протікають невеликі потічки, є озера. Нерідко селища зубрицької групи займають ті ж місця, що й селища пшеворської культури, але на підвищених на рельєфі місцях (Загаї II, Боратин, Гірка Полонка II, Пасіки-Зубрицькі, Підберізці). Нові селища влаштовуються на середній частині сонячних схилів. Ця топографія є єдиною для третьої фази розвитку зубрицької групи, представленої лише дністровськими пам'ятками.

Селища неоднакові за розмірами. Є невеликі, площа яких не перевищує 0,5 га (Хорів, Боратин II, Загаї I, III, Зубра, Підбірці). Основна кількість селищ у декілька разів більша. Площа становить 1,5–2 га (Гірка Полонка II, Загаї II, Боратин, Пасіки-Зубрицькі, Підберізці).

Культурний шар на селищах досить насичений. Він залягає безпосередньо під орним і має потужність 0,2–0,4 м. Однак найбільша кількість знахі-

* Широ вдячні А. Барловській за надану можливість ознайомитися з неопублікованими матеріалами селищ у Зашкові і Оталенжу.

док, як і на інших селищах, концентрується навколо житлових і господарських приміщень та їх заповненні. Це уламки кераміки, кістки тварин, рідше знаряддя праці, прикраси тощо.

Площа зубрицьких селищ у порівнянні з пшеворськими досить густо забудована. Якщо на останніх одне житло і одна господарська яма-погріб розміщалися на площі понад 1 тис. м², то на зубрицьких одне житло припадає, в середньому, на площу 432 м². Характерною особливістю зубрицьких селищ є наявність великої кількості господарських ям-погребів. Так, у Підріжжі їх відкрито 30, у Гіркій Полонці II – 84, у Загаях II – 15, Пасіках-Зубрицьких – 14. Дещо менше ям на селищах Подністров'я. В середньому на кожне відкрите житло припадає 6–8 господарських ям, на кожні два житла – одна господарська споруда (табл. 3; 4).

Таблиця 4. Досліджені селища зубрицької групи

Назва пам'ятки	Дослідже- на площа (м ²)	Кількість жител			Кіль- кість споруд	Кіль- кість ям
		напів-з заг- земля-либ- нок	лемоу долив- кою	назем- них		
Підберізці	1350	7	3	4	2	8
Сокільники I	1450	4	–	3	6	6
Сокільники II	250	–	1	1	–	–
Підбірці	350	1	–	–	–	1
Зубра	260	–	1	–	–	–
Майдан-Гологірський	?	1	–	–	–	1
Березець	420	3	–	–	–	–
Давидів	100	–	–	–	1	–
Пасіки-Зубрицькі	1400	4	–	1	3	14
Хорів	620	–	–	–	–	1
Боратин	1740	2	–	–	4	7
Гірка Полонка II	2100	–	4	1	3	84
Підріжжя	1600	3	–	–	4	30
Загаї II	2000	4	1	–	2	15
Велика Слобідка	700	1	4	–	1	5

Розкопки се-
лиць великими
площами дозво-
ляють зробити
певні висновки
щодо їх плануван-
ня (воно дво-
типне).

Перший тип
представлено на
селищі Гірка
Полонка II. Його
поділено на дві
частини. Одну з
них – південно-
західну – зай-
мають виключно

господарські ями-погреби й господарські споруди. Причому ями-погреби розміщені групами, по 3–6 в кожній; нерідко вони перекривають одна одну. Другу, південну частину селища займають житлові споруди. Біля кожної з них по 2–3 господарські ями. Такі житлово-господарські комплекси розташовано на відстані 10–20 м один від одного (рис. 14).

Аналогічним є розташування об'єктів на селищі у Підріжжі. Тут житлові споруди розміщувалися нижче по схилу, ближче до річки, а господарські споруди та ями – на гребені схилу.

На всіх останніх широко досліджених селищах (Загаї II, Боратин, Пасіки-Зубрицькі, Підберізці) об'єкти розташовані групами, до якої входили одне житло й кілька господарських ям, інколи – одна господарська споруда (рис. 15).

Характер планування селища відбиває рівень соціального розвитку общини, яка проживала на ньому. Перший тип планування фіксує більш архаїчну його форму порівняно з другим. Ці дані свідчать про деяку нерівномірність соціального розвитку зубрицьких племен. Вони перебували, в цілому, на етапі розпаду форм первісно-общинної організації. У жителів селища Гірка Полонка II панівною була спільна власність на результати праці, що співіснувала з елементами власності малих сімей. На селищах Загаї II, Боратин та інших вже не існує загальнообщинної власності на продукти виробництва. Вони розділені серед малих сімей. Відзначимо, що перший тип планування є характернішим для селищ Волині. На Подністров'ї він не зустрічається.

Для зубрицьких пам'яток характерні заглиблені у материк житла (фото 1, 1–6; рис. 16, 1, 8; 12, 1, 17; 1, 5; 18, 1; 19, 1, 14; 20, 1). Переважна більшість – напівземлянки (табл. 4). До них відносимо споруди, підлога яких опущена

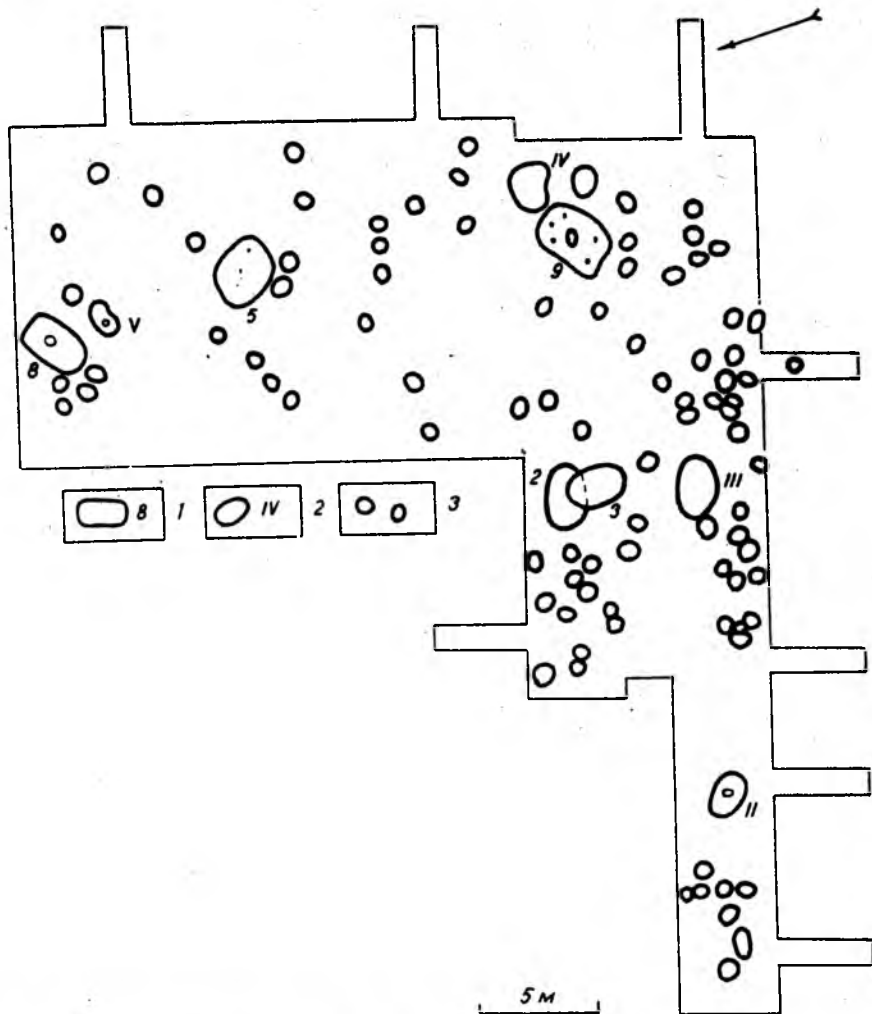

Рис. 14. Селище зубрицької групи Гірка Полонка II. Схема розміщення об'єктів:
1 – житла; 2 – господарські споруди; 3 – господарські ями.

у материк не менш як на 0,4 м. Невелику кількість (9 %) становлять житла із незначно опущеною у материк долівкою. Висота стінок таких жител від 0,2 до 0,35 м. Ці житла виділялися на селищі, ймовірно, дещо вищюю (на 20–30 см) верхньою частиною, що не робило між ними і напівземлянками принципової різниці. Конструкція даху, стін форма та інтер'єр однакові у всіх житлах.

Форма жител прямокутна і квадратна. Останніх 13 %. Овальних і коритоподібних жител, відомих у пшеворській культурі не трапилося.

Стіни жител вертикальні або дещо звужені до долівки, не завжди рівні, що пояснюється різним станом їх збереженості. Орієнтація досить стійка: більшість жител орієнтовано за сторонами світу. Винятком є кілька жител з Пасік-Зубрицьких та Сокольників I, орієнтованих кутами за сторонами світу. Долівка завжди ретельно знівельована, добре утрамбована, особливо у центральній частині. Одне житло з селища у Гіркій Полонці II (№ 5) мало долівку підмазану шаром глини товщиною 2–3 см. Долівка житла № 7 з Сокольників I була підсипана піском. На селищі Гірка Полонка II отримано матеріали, які свідчать про наявність в кількох житлах дощатої підлоги. Краї дощок спиралися на материкові виступи розташовані уздовж двох стін на

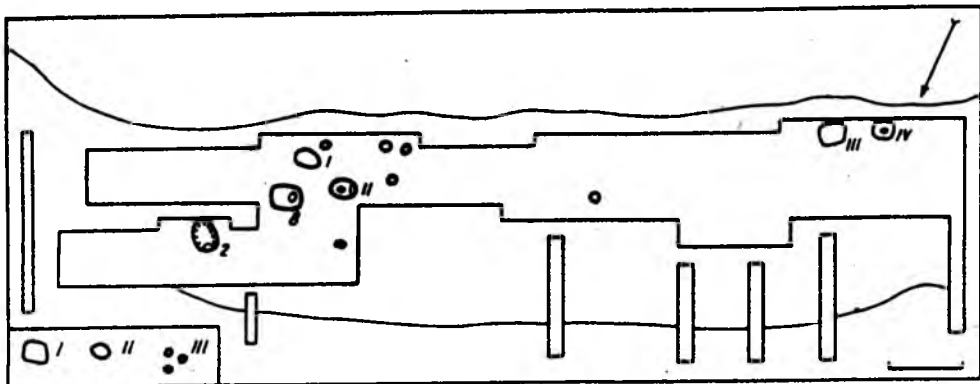

Рис. 15. Селище зубрицької групи Боратин. Схема розташування об'єктів:
I – житла; II – господарські споруди; III – господарські ями.

глибині 0,4 м від рівня виявлення житла. Ширина виступів 10–12 см. Нижче вздовж житла розміщувалася яма шириною 1 і глибиною 0,6 м від рівня виступів (підлоги). Вона використовувалася як підвальне приміщення житла.

Розміри напівземлянок неоднакові. Звичайними є житла площею 12–16 м². Найменшими є два житла з Боратина площею близько 10 м², та житло № 9 з Гіркої Полонки II площею 11,4 м². Виділяється великими розмірами та формою житло № 3 з Загаїв II та житла № 7 і 22 з Підберізців. На відміну від інших вони мають видовжено-прямокутну форму. Їх довжина становить 7,4–8,3, ширина 3–3,8 м.

Висота земляних стін у переважній більшості жител 0,5–0,6 м. Найглибшим є житло № 7 з Сокільників I де висота земляних стін дорівнювала 0,8 м.

У 27 % жител виявлено опалювальні споруди. В інших об'єктах, що мають явно житловий характер, їх слідів не виявлено. Здебільшого опалювальні споруди представлено відкритими вогнищами овальної форми розмірами 0,8 x 1,2 м. Вони збереглися у вигляді прошарку попелу й вугликів, деколи – шматками обпаленого дерева. Як правило, такі вогнища містяться у центрі долівки в невеликій ямі. У трьох випадках сліди відкритого вогнища зафіксовано на невеликому материковому підвищенні.

Інший, більш довершений, тип опалювальної споруди представлено вогнищами, викладеними камінням. Вони округлої форми діаметром 0,7–1,4 м. Вогнища змонтовані безпосередньо на долівці й розташовані в одному з кутів з північного боку.

У житлі № 9 з Підберізців вогнище відгороджене від останньої площі житла невисокою стіною-перегородкою (рис. 21). Від неї збереглися стовпові ями, розміщені дугою. Привогнищеву частину житла відділено від останньої площі перегородками у житлі № 7 з Підберізців, № 6 – Сокільниках I. Останнє виділяється своєю вогнищем. Воно розміщене біля довгої стіни і викладене продовгуватими глиняними вальками. Вогнище містилося у невеликому заглибленні.

У двох житлах (Боратин житло № 2, Пасіки-Зубрицькі житло № 11) виявлено глиняні печі. У Боратині піч розміщувалася посередині короткої західної стінки; у Пасіках-Зубрицьких – у північно-західному куті. Боратинську піч обмащено глиною по дерев'яному каркасі. На шматках обмазки є відбитки від гілок. Стінки й склепіння не збереглися. Черинь глиняний, підпрямокутної форми розмірами 0,6x0,64 м і товщиною 1,5–2 см. Піч з Пасік-Зубрицьких вирізана у матрику. Висота стін 12–20, ширина 22–25 см. З внутрішнього боку вони обмазані додатковим шаром глини і випалені. Черинь прямокутної форми шириною 0,37 і довжиною 0,72 м. Товщина череня 2–4 см. Склепіння не збереглося.

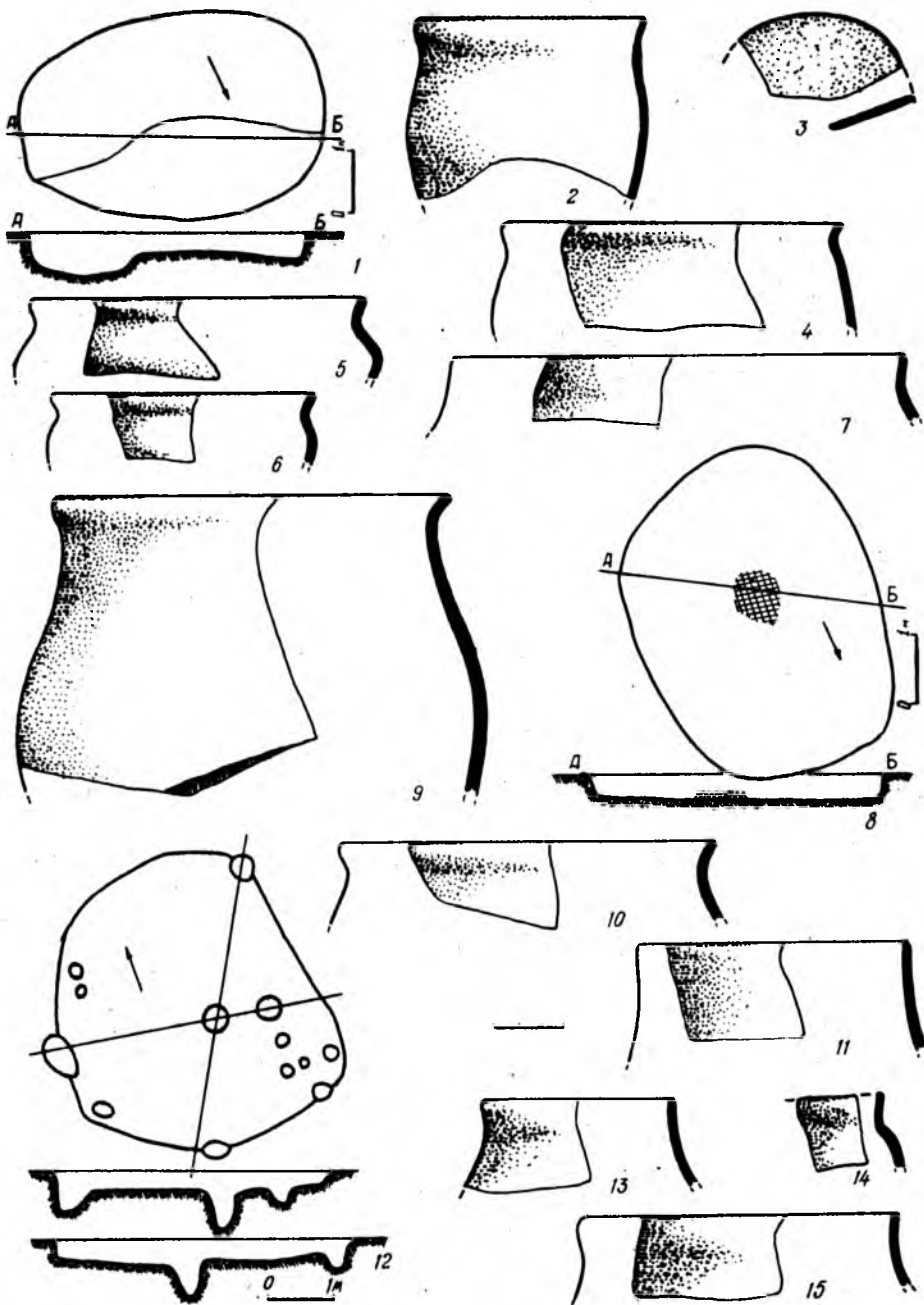

Рис. 16. Селище зубрицької групи Гірка Полонка II: ·
 1-7 — комплекс житла № 2; 8-11 — комплекс житла № 3; 12-15.— комплекс житла № 5.

В більшості жител вогнища відсутні, що є характерною рисою багатьох культур Європи римського часу. Але це не означає, що такі житла не опалювалися. При дослідженні жител зубрицької групи нерідко на долівці в різних місцях, найчастіше у центральній частині, простежуються невеликі розірвані плями з випаленої глини, скупчення попелу та вугликів. Можна припустити, що в таких житлах стаціонарні вогнища були відсутні. Його, при необхідності, розпалювали безпосередньо на долівці. Після обігріву домівки чи після приготування їжі залишки вогнища викидалися на ву-

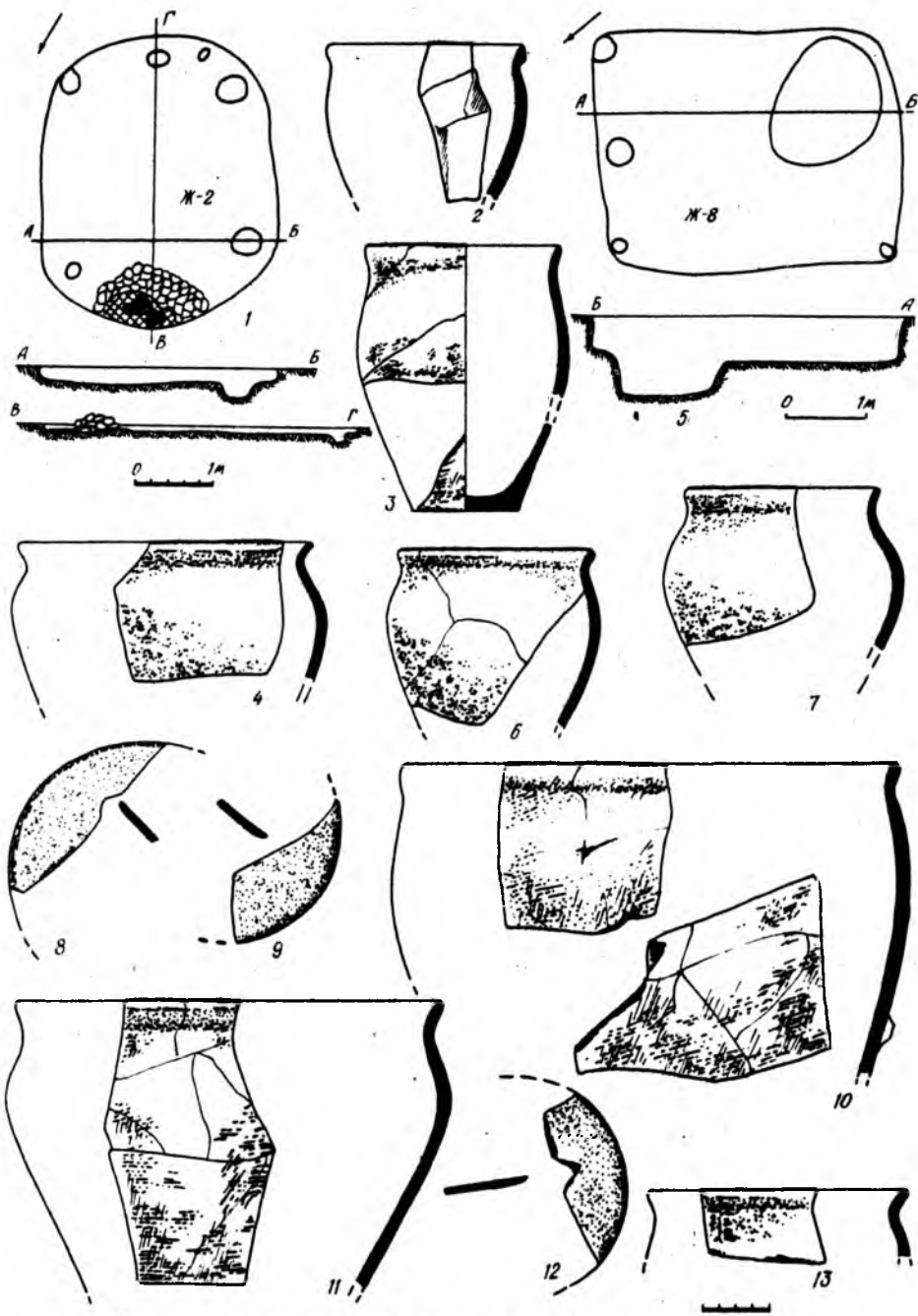

Рис. 17. Селище зубрицької групи Боратин:

1-4 – комплекс житла № 2; 5-7 – комплекс житла № 8; 8-13 – ліпна кераміка з господарської ями № 14.

лищу. Ймовірно дослідники фіксують у житлах залишки вогнища у вигляді скупчень попелу та вугликів лише у тих випадках, коли з якихось причин їх не зуміли викинути. З цього випливає, що наявність відкритого вогнища у житлі слід розглядати як випадковість, а його відсутність – як закономірність.

У 17 % напівземлянкових жител відкрито материкові виступи-прилавки шириною 0,4-0,6 і висотою 0,3-0,4 м від рівня долівки. Вони розміщені

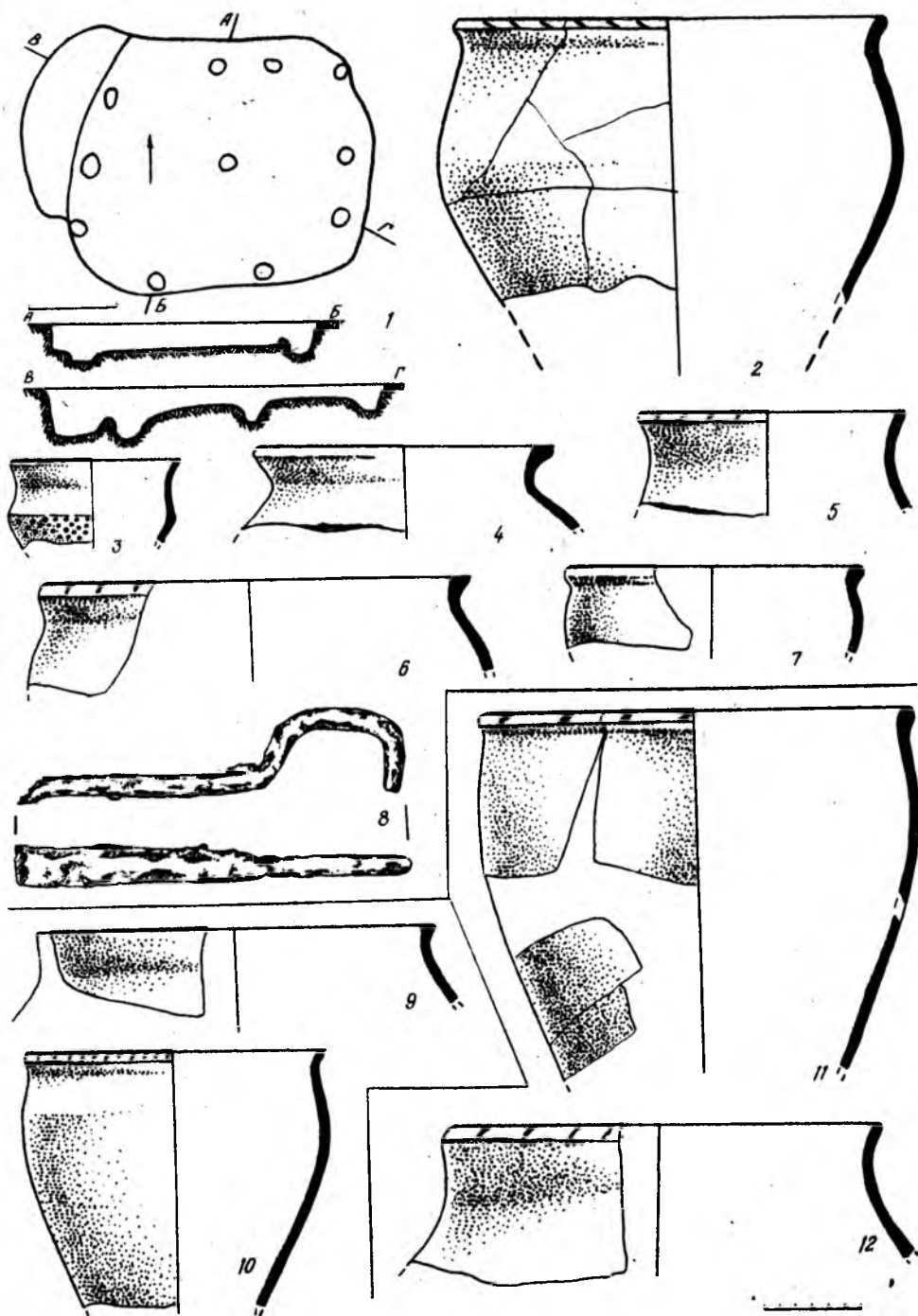

Рис. 18. Селище зубрицької групи Загаї II:

1-8 – комплекс житла № 7 (1 – план та розрізи житла; 2-7 – ліпна кераміка; 8 – залізний ключ); 9-10 – кераміка з господарської ями № 3; 11-12 – кераміка з ями № 14.

вздовж північних, південних та східних стін. У деяких житлах материкові виступи розташовані вздовж двох стін.

У більшості випадків вздовж прилавка розміщалися стовпові ямки діаметром 0,13-0,15 і глибиною 0,15-0,18 м. Ймовірно, це сліди від стовпів, що підтримували дерев'яну обшивку прилавка. Пристінні прилавки використовувалися як лежанки й лави для сидіння.

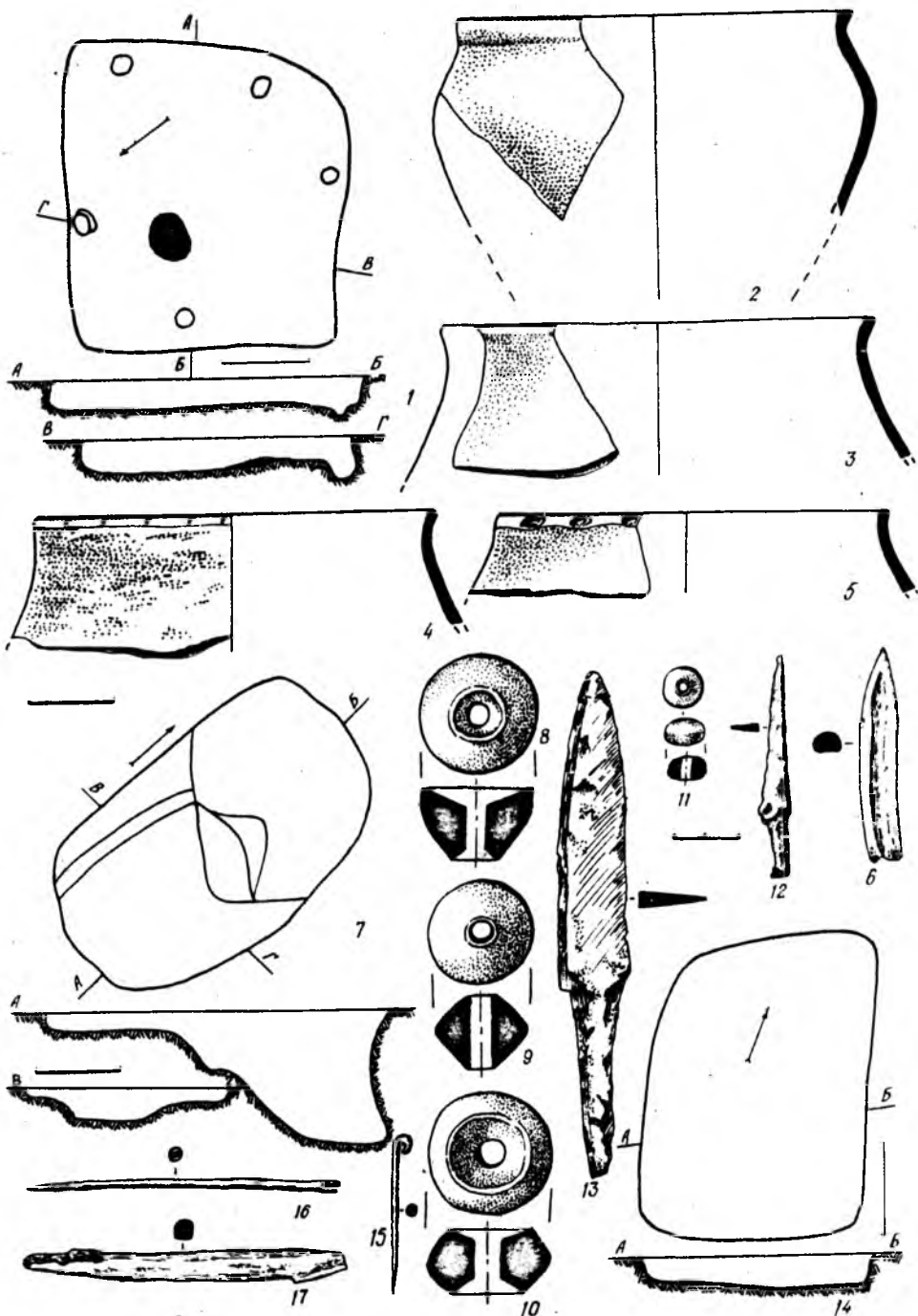

Рис. 19. Селище зубрицької групи Загаї II:

1-6 – комплекс житла № 8 (1 – план та розрізи житла; 2-5 – ліпна кераміка; 6 – кістяна проколка); 7 – план та розрізи споруди № 1; 8-13, 15-17 – знахідки з культурного шару; 8-10 – глиняні прясла; 11 – скляна намистина; 12, 13 – залізні ножі; 15 – залізна булавка; 16 – бронзова голка; 17 – кістяний гарпун; 14 – план та розрізи споруди № 2.

У всіх без виключення напівземлянках у долівці виявлено 4-12 ям від стовпів. Вони розміщувалися по кутах та посередині протилежних стін, деколи по їх периметру. Діаметр ямок 0,25-0,4, глибина 0,2-0,4 м від рівня долівки.

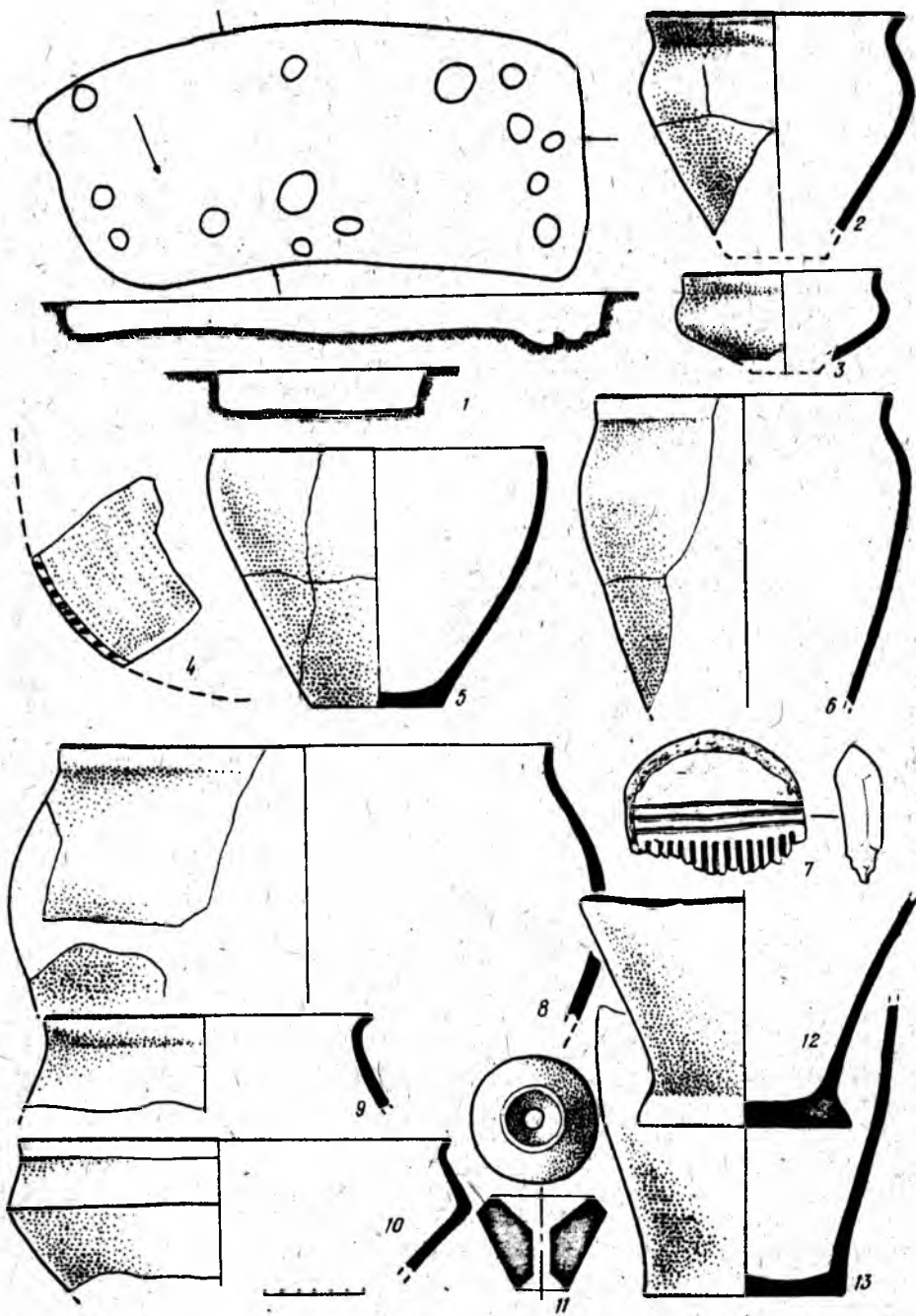

Рис. 20. Селище зубрицької групи Загаї ІІ. Комплекс житла № 3:

1 – план та розрізи житла; 2–6, 8–10, 12, 13 – ліпна кераміка; 7 – кістяний гребінь; 11 – глиняне прясло.

Стовпові ями є основою для реконструкції стін та даху житла. Найповніші дані дають житла № 5 з Гіркої Полонки ІІ, № 9 з Загаїв ІІ, № 9 з Підберізців та інші, де стовпові ями розташовувалися довкола стін по прямій лінії на відстані 0,6–0,8 м одна від одної. Таке розміщення стовпів передбачає стовпово-каркасну конструкцію зведення стін: у поздовжні пази вертикальних стовпів вкладалися одна на одну дерев'яні колоди, можливо обтесані з двох боків. У ряді жител стовпові ями знаходилися на відстані 10–15 см

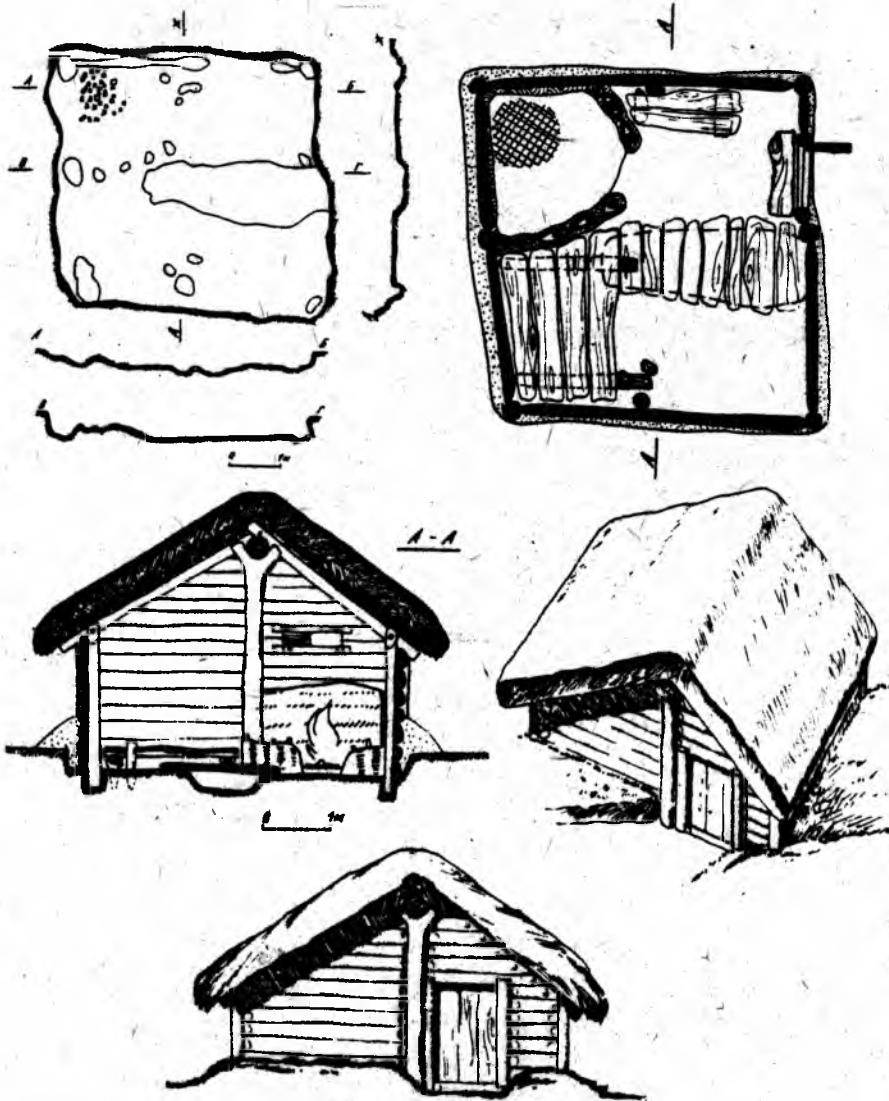

Рис. 21. Реконструкція житла № 10 зубрицької групи з Підберішів.

від стінки. Можлива й інша конструкція стін. Колоди клалися одна на одну вздовж всієї стіни. З внутрішнього боку дерев'яна стіна підтримувалася вертикальними підпорками. З зовнішнього боку вона спиралася на земляну стінку, а вище – на земляну підсіпку. Така конструкція стін була практичною при зведенні невеликих за розмірами жител.

Стіни з середини, ймовірно, обмазувалися глиною. Це було необхідним засобом для протидії вогню від відкритих вогнищ. З зовнішнього боку стіни могли утеплюватися хмизом, соломкою, опалим листям. Подібні прийоми боротьби з холодом застосовують ще й сьогодні у поліських селах Волині.

Основою даху були стовпи, розміщені посередині коротких стін. Як і у пшеворських житлах, вони виділяються своїми розмірами. На ці стовпи вкладався сволок, до якого кріпилися верхні частини крокв. Нижні кінці – спиралися на колоди бокових стін. Двосхилий дах вкривався, мабуть, наявним у селян-землеробів матеріалом: хмизом, очеретом, соломкою.

Вхід у житло не простежено в жодному випадку. Загальноприйнято, що він знаходився навпроти вогнища в куті однієї з стін повернутої до схилу. До житла входили по дерев'яній драбині.

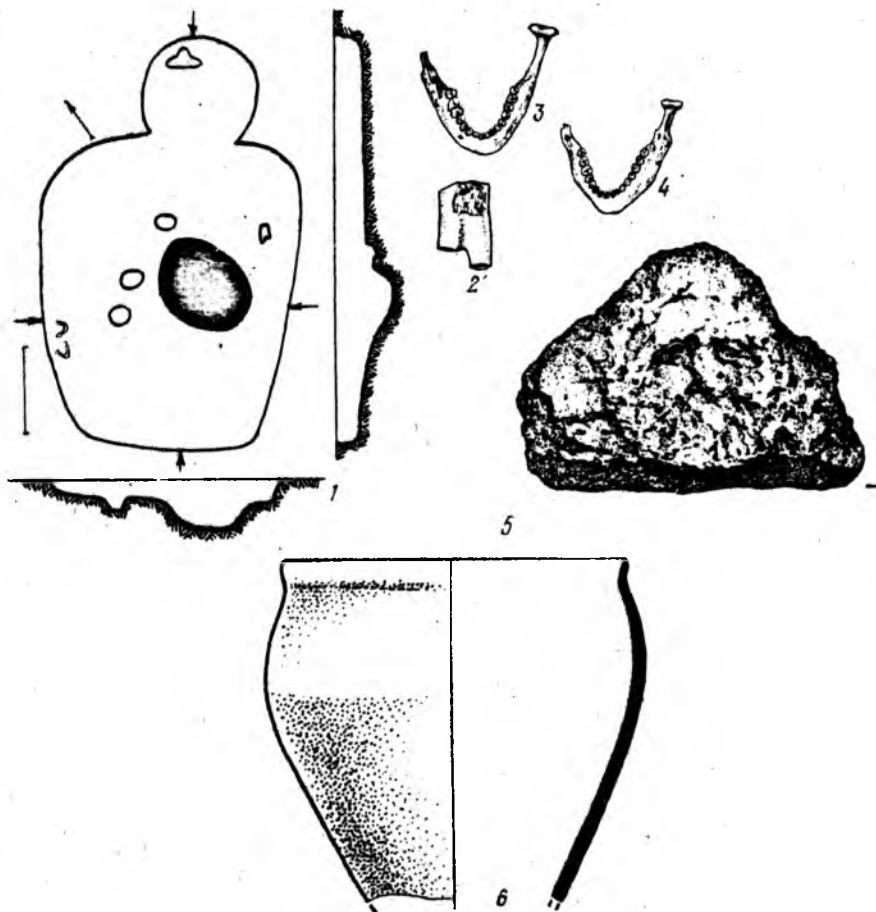

Рис. 22. Селище зубрицької групи Загаї II. Комплекс житла № 2 (святилище):
 1 – план та розрізи саятилища; 2 – глиняна фігурка; 3, 4 – людські щелепи; 5 – кам'яний ідол; 6 – ліпний горщик.

Особливе місце серед жител зубрицької групи займає споруда № 2 у селищі Загаї II (рис. 22, 1). Вона має близьку до прямокутної у плані форму із звуженою східною частиною. Долівка старанно знівельована відносно рельєфу місцевості, дуже утрамбована. Розміри житла 2,6х3,5 м, висота земляних стін 0,35 м. Житло орієнтоване кутами строго за сторонами світу. Посередині північно-західної короткої стіни вибрано округлу нішу, дно якої лежить на рівні долівки житла. Разом з контурами стінок ніша надає споруді антропоморфного вигляду. В ній знайдено висічене з каменю погруддя ідола. З одного боку зображено обличчя людини (діда), другий бік плоский (рис. 22, 5). Ширина погруддя 0,35, висота 0,25 м. Посередині долівки у ямі розмірами 0,85х1,2 та глибиною 0,32 м містилося глинобитне вогнище. Дно і стіни ями обліплені глиною, сильно обпалені. Яма-вогнище заповнена вугіллям, попелом, дрібними перепаленими кістками, уламками кераміки. З північного та південного боків від вогнища – три стовпові ямки. Біля вогнища лежала глиняна фігурка жінки з відбитими ногами й головою (рис. 22, 2). Поблизу стіни, навпроти вогнища, лежали дві людські нижні щелепи. Одна з них належала чоловікові до 35 років, друга – жінці до 25 років* (рис. 22, 3, 4). Заповнення житла носить сліди дії вогню.

Ймовірно, це одне з давньослов'янських общинних св'ятилиць на Волині, у якому через виключні обставини збереглися культові речі: ідол, час-

*Визначення кандидата біологічних наук С. П. Сегеди.

тина жертвоприношень у вигляді щелеп людей та розбита людська фігурка.

На третій фазі розвитку зубрицької групи у Подністров'ї з'являється невелика кількість глинобитних жител наземного типу. Ця фаза не представлена на Волині пам'ятками, що позбавляє нас необхідності їх аналізу. Частково характеристика жител цього типу подана нами у попередній монографічній роботі [Козак, 1984. – С. 7].

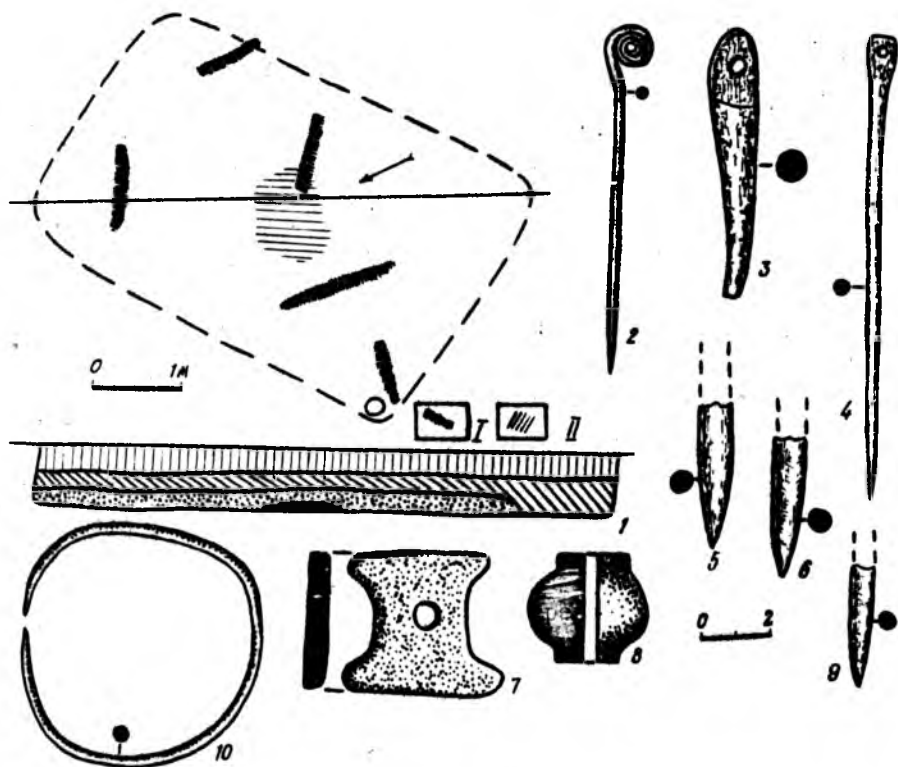

Рис. 23. Селище зубрицької групи Гірка Полонка II:

1 – план та розрізи житла № 10; 2–10 – знахідки з культурного шару (2 – бронзова шпилька; 3, 4 – кістяні голки; 5, 6, 9 – кістяні проколки; 7 – глиняна котушка; 8 – глиняне прясло; 10 – бронзовий браслет).

У межах Волині наземне житло виявлено на селищі Гірка-Полонка II (житло № 10). Воно зафіксоване за вкрапленнями вуглинок та попелу і спалених дерев'яних колод (рис. 23, 1). Житло прямокутної форми й орієнтоване кутами за сторонами світу, з деяким відхиленням на захід. Розміри споруди 3х4,5 м. Долівка житла глиняна, сильно утрамбована. На долівці лежав шар чорного гумусу з великою домішкою попелу та вугілля, товщиною 0,2 м. Це, ймовірно, залишки спалених стін. Глиняна обмазка відсутня. У північно-західному куті житла – ямка від стовпа. На долівці лежало п'ять спалених стовпів товщиною 0,15–0,2 та довжиною близько 1 м. Посередині долівки – глинобитне вогнище округлої форми діаметром 0,8 м. Стіни житла каркасно-стовпової конструкції й не обмазані глиною. Можлива зрубна конструкція.

Наскільки житла цього типу характерні для зубрицьких пам'яток, важко сказати. Для їх виявлення і фіксації необхідний добре збережений культурний шар. Таких пам'яток дуже мало. Можливо, подібні житла знаходилися там, де на материку фіксується глинобитне вогнище або вогнище, викладене каменем. Такі об'єкти нерідко трапляються на селищах. Ймовірність існування на селищах римського часу зрубних або каркасно-стовпових на-

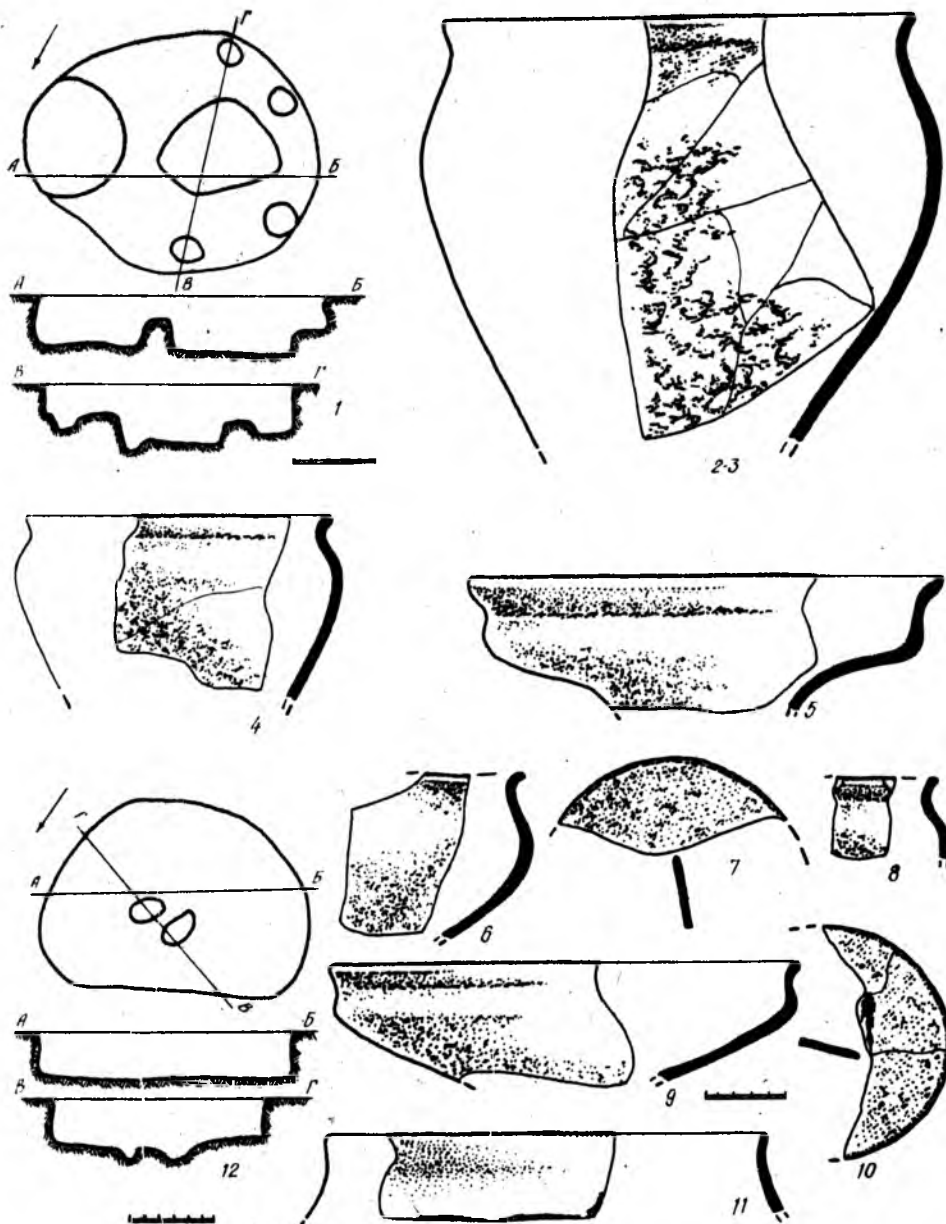

Рис. 24. Селище зубрицької групи Боратин:

1-5 – комплекс споруди № 1; (1 – план та розрізи споруди; 2, 4, 5 – ліпна кераміка; 3 – глиняний хлібець); 6, 7 – кераміка з ями № 4; 8-11 – кераміка з ями № 7; 12 – план та розрізи споруди № 2.

земних жител припускають польські дослідники [Godłowski, 1969. – S. 315-322].

Подальші дослідження зубрицьких пам'яток внесуть ясність у це питання.

У всіх господарських будівель долівка опущена у материк на 0,2-0,25 м (рис. 19, 7, 14). Три споруди з Боратина глибші – висота земляних стін 0,4-0,8 м (рис. 24, 1, 12). Зони мають неправильну, близьку до квадратної, овальну, округлу форми і, подібно до жител, орієнтовані за сторонами світу. Три споруди значних розмірів – 17-20 м², інші невеликі площею 10-12 м². Стіни рівні, підлога слабо утоптана. У деяких спорудах (Боратин, Соکیلники I, Гірка Полонка III) відкрито підвальні ями округлої форми, розміщені в одному з кутів або посередині долівки. В окремих об'єктах в долівці знайдено ямки (рис. 24, 1, 12), розміщені вздовж стін, деколи на незначній відстані від

них. Це сліди від стовпів, що підтримували каркас стін і покриття споруди.

У заповненні деяких об'єктів, на долівці і над нею знайдено завали глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій на одному з боків. Ймовірно, стіни, а можливо і перекриття були обмазані глиною. Підтвердженням останнього є форма глиняного завалу над спорудами № 2 у Гіркій Полонці II, № 1 у Загаях II, № 2 у Підберізцях та інших, яка співпадає з формою заглибленої частини.

У заповненні цих споруд знахідки, які б визначали їх призначення, відсутні. Мабуть, ці будівлі використовувалися для збереження продуктів харчування (молока, зерна, плодів, овочів).

Будівлю іншого призначення виявлено у Гіркій Полонці II. Вона мала неправильну форму, близьку до прямокутної та складалася з двох частин. Східна частина, розмірами 1,2 x 1,6 і глибиною 0,3 м від рівня материка, мала дуже утрамбоване дно й вертикальні стіни. У другій, західній частині розмірами 1,3 x 1,7 м – глинобитне вогнище. Черинь вогнища підпрямокутної форми розмірами 1,2 x 0,8, товщиною 2 см. Зверху черинь перекрито шаром попелу та вугликів перемішаних з перепаленою глиною товщиною 30–40 см. Споруда орієнтована довгими стінами по лінії південь–північ.

Судячи за конструкцією, споруда використовувалася для виробничих цілей. Найвірогідніше, що тут випалювався посуд.

Особливе призначення мали, мабуть, дві наземні споруди з Сокільників I та одна з Гіркої Полонки II. Вони простежені за стовповими ямками діаметром 0,4–0,6 м на тогочасній поверхні. В периметрі становлять прямокутник площею 17–20 м². Між ямами ніяких знахідок не виявлено. Ймовірно, це були наземні будівлі стовпово-плетеневої конструкції – стайні, де утримувалися тварини та зберігався корм.

Цікаву споруду господарсько-виробничого призначення виявлено у Пасіках-Зубрицьких. Це велика будівля підпрямокутної форми площею 37 м², заглиблена у материк на 1,47 м. Всередину вели сходи, вирізані у материк. Споруда складалася з трьох з'єднаних між собою площадок і однієї ями відділеної від них материковим останцем. Біля площадок, дно яких сильно утрамбоване у материкових стінках вирізано приступки, прилавки, дрібні ями-погребі. На одному з прилавків на висоті 0,7 м від рівня дна площадки, лежали два добре збережених жорнових каменя від ротаційних жорен. Вони виготовлені з черепашника. У заповненні споруди на дні площадок знайдено ще чимало уламків жорен.

Великі розміри споруди, її оригінальна внутрішня конструкція, що включала систему ям-погребів і прилавків, жорнові камені свідчать про її громадське призначення. Цілком ймовірно, що будівля служила сховищем для продуктів землеробства і була місцем помолу зерна мешканцями селища.

Господарські ями мають округлу, овальну або неправильну форму. Стінки конусоподібної, джкоподібної, інколи грушоподібної в розрізі форми. Дно плоске або лінзоподібне. Розміри ям від 0,6 до 2,4 в діаметрі і глибиною від 0,3 до 1,6 м. Звичайними є ями діаметром 0,8–1,2 і глибиною 0,4–0,8 м. Кілька ям з Підберізців, Сокільників I, Боратина, Гіркої Полонки II мали обліплені додатковим шаром глини і випалені дно та нижню частину стін. Товщина обпаленої обмазки 3–6 см.

Господарські ями, як і споруди, призначалися головним чином для зберігання продуктів. В деяких з них ховали відходи. Окремі використовувалися для виробничих цілей. Так, на дні однієї ями з Підберізців розміщувалося глинобитне вогнище. Подібно до споруди з Гіркої Полонки II, про яку йшлося вище, вона призначалася для випалу кераміки. Ще одна яма була заповнена деревним вугіллям, яке використовується при залізодобувному процесі.

На поселеннях у Підберізцях, Боратині, Гіркій Полонці II, Загаях II та інших виявлено глинобитні вогнища, або вогнища обкладені камінням.

Вони розташовувалися на рівні тогочасної поверхні поза об'єктами. Можливо, вогнища використовувалися жителями селищ для господарських і виробничих потреб. Таку можливість припускають при описі аналогічних об'єктів на липицьких та черняхівських селищах В. Д. Баран, В. М. Цигилик [Баран, 1981. – С. 106; Цигилик, 1975. – С. 67]. Можливо також, що це сліди від наземних жител зрубної чи каркасної конструкції, про що йшлося вище.

Керамічний комплекс. Кераміка зубрицької групи представлена виключно ліпними посудинами (рис. 16, 2-7, 9-11, 13-15; 17, 2-4, 6-13; 18 2-7, 9-12; 19, 2-5; 20, 2-6, 8-10, 12-13; 22, 6; 24, 2, 4-11; 25, 1-18; 26, 1-8; 27, 1-6, 8; 28, 1-9; 29, 1-7; 30, 1-12; 34, 1-8; 35, 1-11; 36, 1-1-16. Фото 2, 1-5; 3, 1-6). На Подністров'ї трапляються окремі уламки гончарної кераміки липицького типу. Цю кераміку ми розглядаємо як імпорт з липицького середовища. У фазі С-І, тобто в останній чверті II ст. – першій половині III ст., на цій території поширюються гончарні миски провінціально-римського типу. Тоді ж на зубрицьких пам'ятках Подністров'я з'являється довізна кераміка – амфори, червонолакові посудини.

Ліпна зубрицька кераміка має грубу фактуру. Поверхня в основному шерехата. У тісті домішки шамоту, рідко піску. Фрагменти з такою обробкою поверхні становлять 54, 2 – 63, 5 %; горщики з рустованою поверхнею – 11-17; кількість лощеної кераміки – 6,7-10,7 %. Лощену поверхню мають лише миски. Рустована поверхня є тільки на горщиках. Шерехату поверхню мають горщики, миски, кухлики й сковорідки.

Асортимент посуду вузький, але дуже різноманітний за формами: горщики, миски, кухлики, сковорідки (рис. 25, 1-18).

Як і при розгляді кераміки пшеворської культури, до класифікаційної схеми включено цілі або реконструйовані посудини та уламки, на яких збереглися перелами стінок. Таких посудин виявилось 778. Це горщики (60,2 %), миски (22,6 %), кухлики (7,6 %) і сковорідки (9,4 %) (табл. 5). Для більшої надійності у виділенні типів форм в статистичний облік включено кераміку із селищ зубрицької групи Подністров'я.

Метод класифікації такий самий, що й при розгляді кераміки пшеворської культури.

Горщики. Це найчисельніша група у керамічному комплексі. Інколи вони прикрашені нігтьовими защипами, ритими переривчастими лініями, стрічкою пальцевих вдавлень на переламі стінок, пластичним орнаментом (розчленований валик, шишечки), пальцевими вдавленнями і косими націлками по краю вінець тощо.

Різнманітність форм робить необхідним застосувати двоступеневу класифікацію горщиків. За загальними пропорціями вони поділяються на п'ять груп: присадкувато-широкогорлі, біконічні, конічно-слабопрофільовані, конічно-середньопрофільовані, конічно-сильнопрофільовані. У кожній групі виділено типи. Для полегшення сприймання та використання у тексті типи мають суцільну нумерацію.

Група I. Присадкувато-широкогорлі посудини.

Тип 1. Великі, з короткою ледь розхиленою або вертикальною шийкою, округлими стрімкими плічками та заокругленою придонною частиною. Перелам стінок знаходиться у верхній частині. Діаметр вінець значно менший від найбільшої опуклості (рис. 25, 1; 26, 1, 2; 27, 1, 3; 28, 1; 29, 4, 6; 30, 7).

Деякі посудини з Підріжжя та Підберізіців мають рустовану поверхню. Серед горщиків посудини цього типу становлять 11,4 % (рис. 31, 6). Найбільше їх у Боратині (30,8 %) та Підріжжі (30 %). На інших пам'ятках вони зустрічаються в незначній кількості (рис. 31; 32; 33; Табл. 5) (2,6 – 13,1 %).

Тип 2 представлено виробами з високою розхиленою шийкою, похилими округлими плічками й конічною придонною частиною (рис. 19, 2; 20, 8; 25, 2; 27, 8). Перелам стінок вище половини висоти, діаметр вінець дещо менший або дорівнює найбільшій опуклості.

Таблиця 5. Розподіл основних типів посуду зубрицької групи по селищах

Назва пам'ятки	Типи посудин															
	Горщики									Миски			Купи	Сковориди		
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	1	2	3	1	2	1	
Підберізіці	—	12	2	161	2	22	4	14	4	18	14	6	12	12	—	
Сокільницькі	4	—	2	8	4	4	2	4	—	2	4	2	2	4	2	
Пасіки-Зубрицькі	6	—	6	10	2	6	4	12	—	2	—	—	6	4	6	
Давидів	—	—	4	—	—	—	—	8	—	—	—	—	2	—	—	
Підбірці	2	2	—	12	50	—	—	—	—	6	6	4	12	—	2	22
Зубра	—	—	—	—	—	—	6	4	—	2	4	—	2	—	—	—
Боратин	16	10	—	4	6	6	—	10	—	28	2	—	2	—	—	18
Гірка Полонка	8	14	4	2	4	6	—	2	14	8	6	2	4	—	—	16
Загаї II	4	2	—	4	2	—	—	2	—	6	—	—	—	—	—	2
Підріжжя	12	10	2	6	8	—	2	—	—	6	10	—	4	—	—	2
Хорів	4	—	—	2	2	6	—	6	—	6	8	—	—	—	—	—
Велика Слобідка	—	8	2	—	8	—	2	6	—	4	4	6	4	2	—	6

Горщики цього типу становлять 10,6 %. Вони є характерними головним чином для волинських пам'яток (табл. 5) (14 – 28 % всіх горщиків). На дністровських пам'ятках їх не більше 3 % (рис. 33).

Ряд посудин має рустовану поверхню. Цей тип найчастіше орнаментований. Один горщик з Підріжжя мав під шийкою пальцеві вдавлення. На стінках пальцем нанесені півкола (рис. 28, 1). Плічка посудини з Гіркої Полонки II прикрашено двома заглибленими лініями нанесеними палочкою. На тулубі, перпендикулярно до них, розміщено косі лінії (рис. 34, 2). На іншому горщику з цього ж селища нанесено солярний знак. Шийка посудин цього типу нерідко прикрашена скісними насічками, стінки – скісними заглибленими лініями нанесеними палочкою.

Група II. Біконічні посудини. Тип 3. представлено стрункими високими горщиками з розхиленою, добре вираженою шийкою, довгими похилими плічками й конічною придонною частиною. Вони великих і середніх розмірів (рис. 16, 9, 25, 3; 34, 1). Перелам стінок на середині висоти, діаметр горла дещо менший від найбільшої опуклості стін. Перелам стінок, в основному, заокруглений, хоча є посудини з гострим заломом. Кілька посудин цього типу виділяються ширшими й присадкуватими пропорціями (фото 2, 5). Два горщики з рустованою поверхнею.

Посудини цього типу становлять 6,3 %. Найчастіше зустрічаються у Подністров'ї в комплексах фази II існування культури. Найбільше їх виявлено у Давидові (33,3 %), Підберізіцях (14,5 %), Пасіках-Зубрицьких (13,1 %); на волинських пам'ятках – від 5 до 8 %.

Орнамент виявлено лише на одній посудині з Підріжжя. Це горизонтальний ряд пальцевих вдавлень розміщений на переламі стінок. Вгору і вниз від нього нанесено скісні риті лінії.

Окремим варіантом цього типу є кілька горщиків з Підберізіців та Давидова – не виділено шийку. Перелам стінок розміщено дещо вище середини висоти посудини.

Група III. Конічні слабопрофільовані посудини. Тип 4. представлено горщиками середніх розмірів з розхиленою короткою або довшою шийкою, слабо вираженими, дуже похилими плічками та слабо звуженою, заокругленою придонною частиною. Перелам стінок вище половини висоти. Діаметр вінець більший за найбільшу опуклість стін (рис. 16, 2; 18, 11; 25, 4; 35, 10).

Посудини цієї форми становлять 13 %. Зустрічаються приблизно рівномірно на всіх досліджених селищах Волині (рис. 31–33). Поверхня кількох горщиків рустована.

Варіантом "А" цього типу є ряд посудин з Підбірців й Підберізіців, у яких не виділено шийку. Прямі плічка переходять у конічну придонну частину незначним уступом, потовщеним із зовнішнього боку.

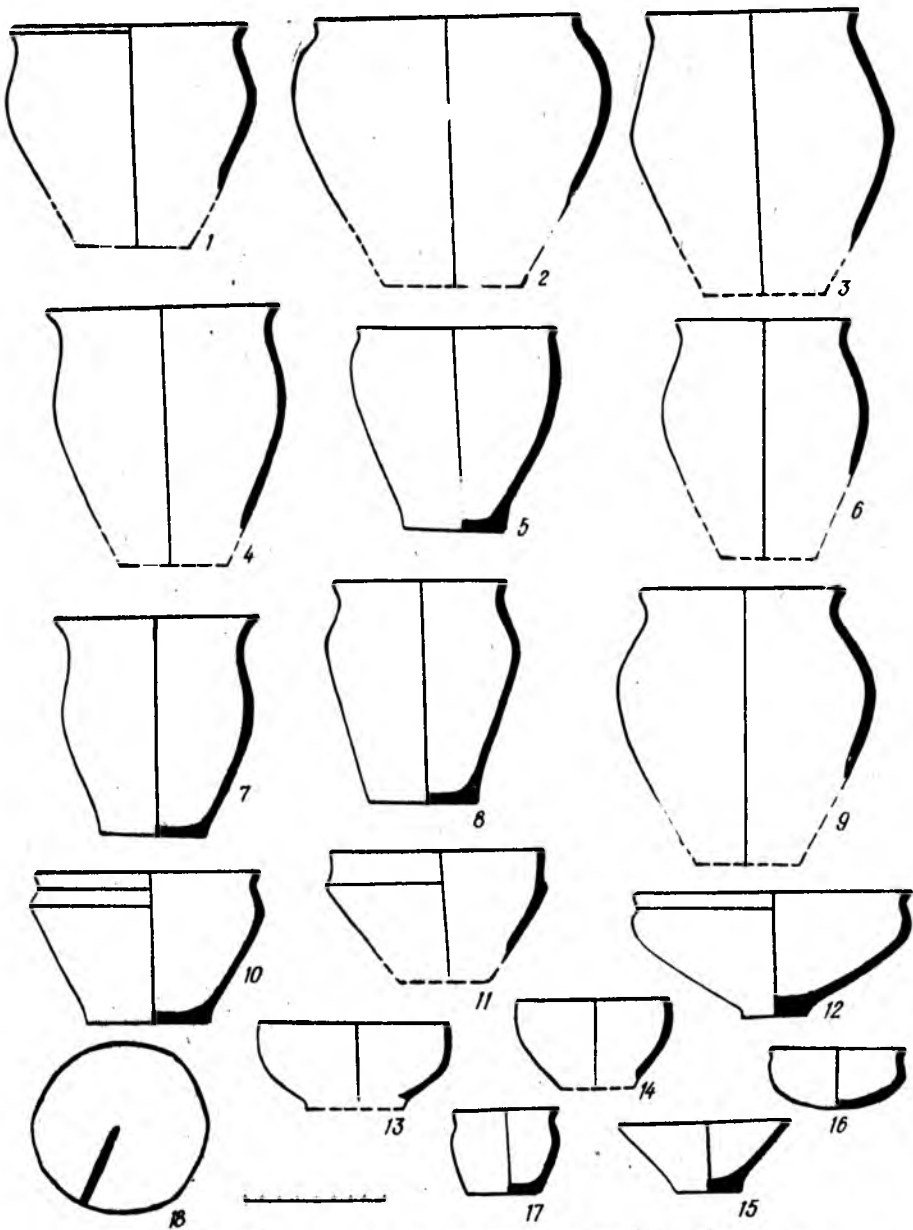

Рис. 25. Основні форми ліпної кераміки зубрицької групи:
1-9 – горщики; 10-13 – миски; 14-17 – кухлики; 18 – диск-сковорідка.

До варіанта "Б" слід, ймовірно, віднести кілька великих посудин з Підберізців, які мають високу циліндричну або ледь розширену до низу шийку. Фрагментарність цих посудин не дозволяє визначити характер плічок та придонної частини. Можливо, горщики мали циліндроконічну форму.

Кілька посудин цього типу орнаментовані по краю вінець скісними насічками або пальцевими вдавленнями, нанесеними з двох боків.

Група IV. Конічні середньопрофільовані посудини. Тип 5. Горщики середніх розмірів, стрункі, з ледь зазначеною короткою шийкою, стримкими, округлими плічками та заокругленою або конічною придонною частиною. Перелам стінок у верхній частині, діаметр вінець менший від найбільшої опуклості (рис. 17, 2; 25, 5; 26, 5; фото 3, 4).

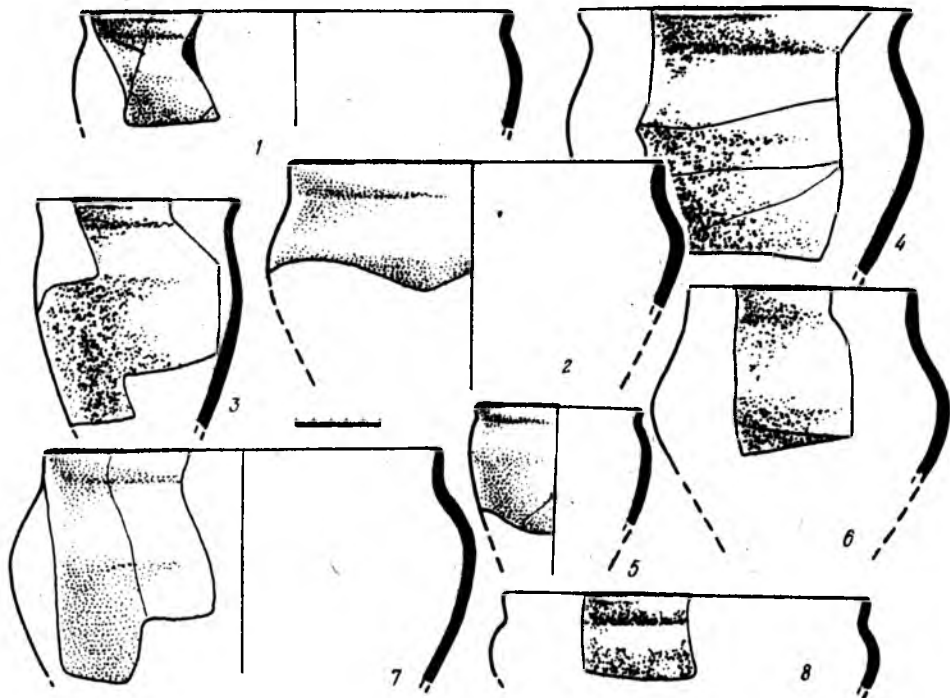

Рис. 26. Селище зубрицької групи Боратин. Кераміка з культурного шару (1-8 – літні горщики).

Горщики цього типу близькі до типу 1, але значно вужчі, довші й менші від них. Ці посудини найчисленніші серед горщиків і становлять 21,5 % (рис. 31-33). Представлені рівномірно на всіх селищах, де складають від 8 до 30 %. Лише на поселенні у Підбірцях вони становлять більшу частину горщиків (69,5 %).

Окремі посудини орнаментовані пальцевими вдавленнями по краю вінець нанесених в один ряд або у шахматці. На стінах горщика з Підбірців розміщено сітчастий орнамент, нанесений паличкою. Ще один горщик з Пасік-Зубрицьких прикрашено нігтьовими заціпами.

Тип 6 – горщики великих і середніх розмірів. Опуклобокi, стрункi. Мають добре виражену, розхилену шийку, похилі плічка й конічну або заокруглену придонну частину. Перелом стінок вищий за половину висоти. Діаметр вінець рівний або трохи менший від найбільшої опуклості (рис. 16, 10; 17, 3; 25, 6). Вони становлять 11 %. Поширені приблизно рівномірно на всіх досліджених пам'ятках (рис. 31-33). Найбільшою кількістю вони представлені у Підберіццях (25,2 %). Лише один горщик з Підберіців прикрашено по краю вінець косими насічками.

Тип 7 представлено горщиками таких самих пропорцій, але із значно вищою, розхиленою шийкою, що надає посудинам своєрідної форми (рис. 25, 6; фото 3, 1).

Горщики цього типу нечисельні й становлять 9,7 %. Частіше зустрічаються у Подністров'ї (5-9 %). Відомі у ранніх комплексах зубрицької групи.

Групи У. Конічні сильнопрофільовані посудини. Тип 8 – стрункi, видовжені. Мають добре сформовану розхилену шийку, яка чітким переламом переходить в опуклі високі плічка. Останні таким же чином у конічну придонну частину (рис. 18, 10; 20, 6; 25, 8; 34, 3). Перелам стін – у верхній частині; діаметр вінець дещо менший або рівний найбільшій опуклості. Між собою горщики цього типу різняться розмірами. Виділяється група посудин

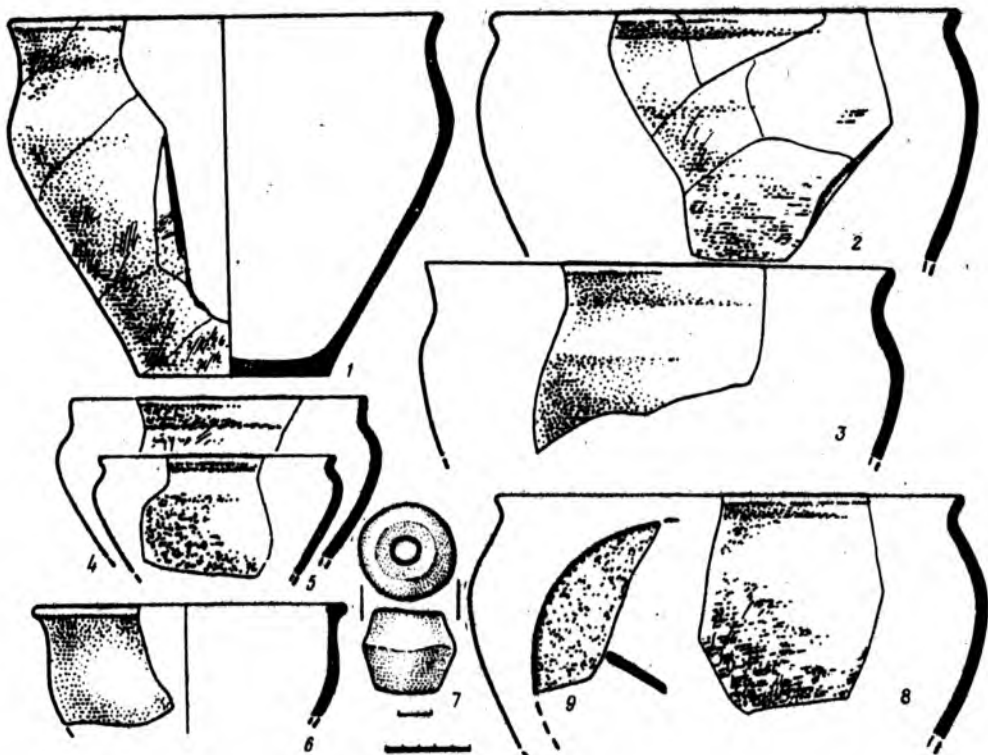

Рис. 27. Селище зубрицької групи Боратин. Речовий комплекс господарської ями № 5:
1-3, 8 – горщики; 4-6 – миски; 7 – глиняне прясло; 9 – диск-сковорідка.

невеликих розмірів, що характеризуються гостротою лінії заломів. Один з них мав ручку. Кілька посудин орнаментовано нігтьовими защипами на стінках, пальцевими вдавненнями і косими насічками по краю вінець.

У керамічному комплексі зубрицької групи ці горщики є найпоширенішими після типу 5 і становлять 15 % (рис. 31-33). Зустрічаються практично на всіх селищах, де поряд з типом 5 є ведучою формою (від 14 до 30 %).

Тип 9 – великі й середніх розмірів посудини з сильно розхиленою добре вираженою шийкою, високими округлими плічками і заокругленою придонною частиною. Перелам стінок – у верхній частині, діаметр вінець менший від найбільшої опуклості (рис. 17, 4, 7; 20, 2; 25, 9).

Горщики цієї форми складають 6,1 %. Найбільшою кількістю представлені на селищі Гірка Полонка II (28 %). Знайдені також у невеликій кількості в Підберізцях (4,3 %) та Підбірцях (8,2 %). На інших пам'ятках не представлені (рис. 31-33).

Кілька посудин цього типу прикрашено по краю вінець косими насічками. Характерні для ранніх комплексів зубрицької групи.

Аналогії вищеописаним посудинам за деяким виключенням важко знайти. Можна лише говорити про їх прототипи. Так, без сумніву, типи 1-4 пов'язані з посудом зарубинецької культури Прип'ятського Полісся. Горщики типів 5-6 нагадують посудини, відомі у пшеворській культурі. Дещо ближче, ніж інші, стоять до зарубинецької культури горщики типів 7 і 9, які відомі лише на ранніх зубрицьких пам'ятках. В цілому, горщики зубрицької групи характеризуються лише їм властивими рисами і на території Південно-Східної та Центральної Європи найтісніше пов'язані з пізньозарубинецькими пам'ятками Південного Побужжя та Середнього Подніпров'я.

Крім вищеописаних горшкоподібних посудин є форми, що займають

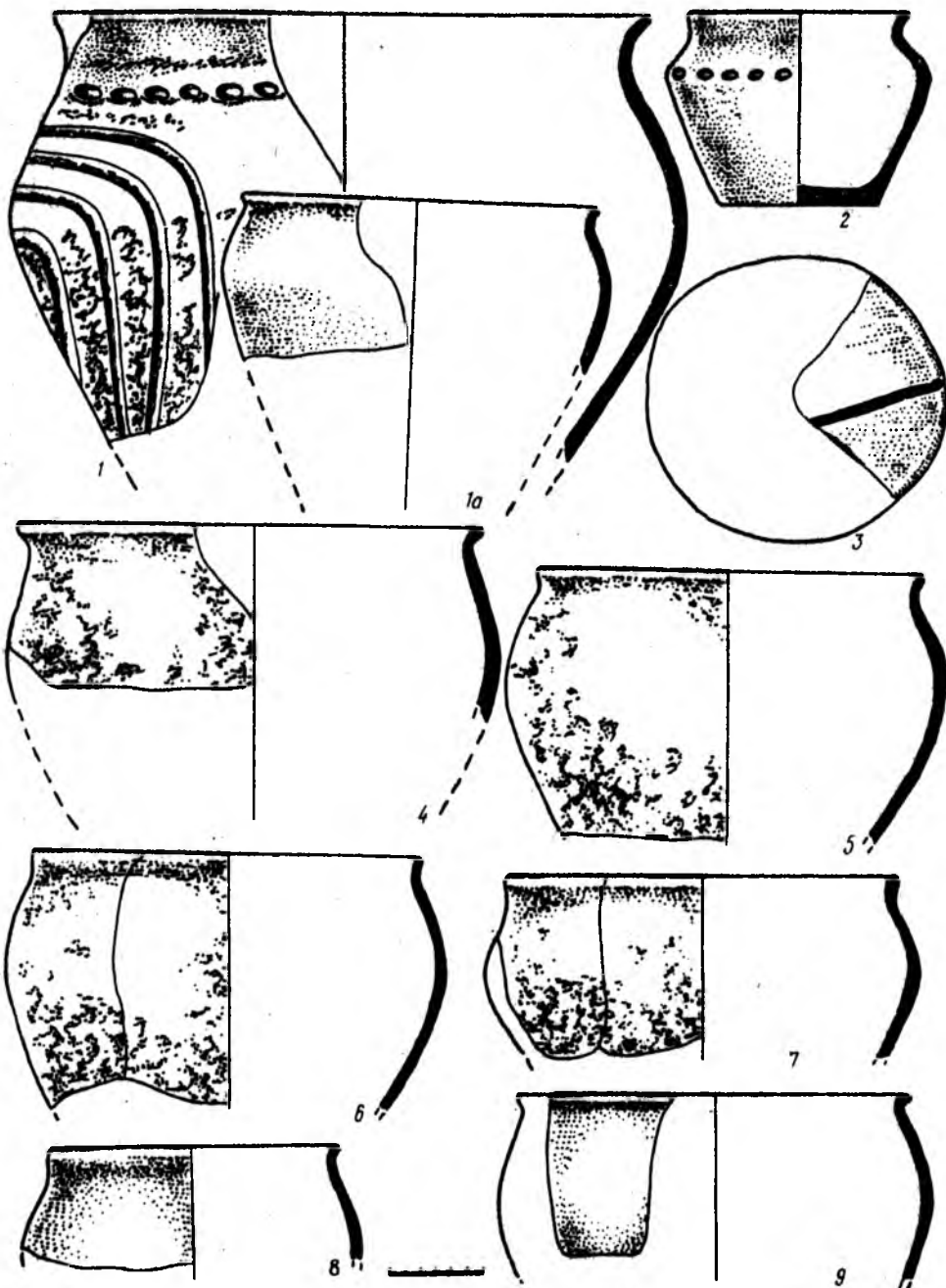

Рис. 28. Селище зубрицької групи у с. Підрижжя. Кераміка з культурного шару:
1, 2, 4-9 – ліпні горщики; 3 – диск-сковорідка.

проміжне місце між основними типами, і форми, які не увійшли у класифікаційну схему через незначну кількість.

Це два невисокі широкогорлі конічні горщики з загнутими до середини краями. Дно вузьке. Горщик з Пасік-Зубрицьких прикрашено по краю вінець косими насічками.

Подібні горщики широко відомі у пшеворській культурі де становлять одну з основних форм [Dąbrowsky, 1968: - Tabl. I, 13; X, 1, 4].

Привертає увагу невелика група широкогорлих присадкуватих посудин

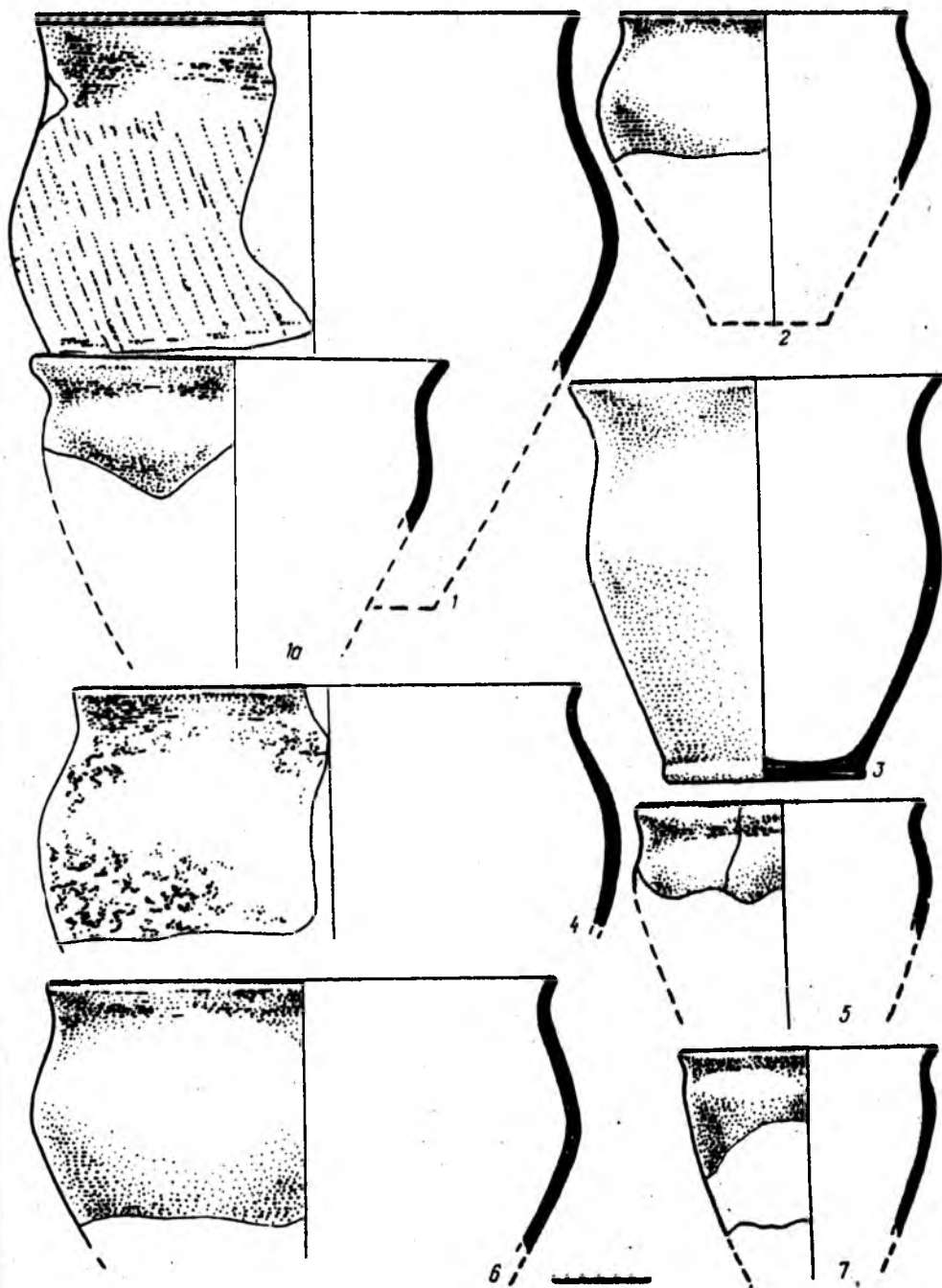

Рис. 29. Селище зубрицької групи у с. Підрижжя. Кераміка з культурного шару (1-7 – ліпні горщики).

Підберізців, у яких дугоподібно вигнуті плічка гострим переламом переходять у конічну придонну частину, шийка розхилена, дно із закраїною. Перелам стінок посередині висоти, або дещо вище. Один горщик мав рустовану поверхню. Придонна частина прикрашена косими лініями, нанесеними пальцями. Ще один горщик мав на переламі плічок орнаментальний мотив у вигляді двох хвилястих горизонтальних ліній, між якими проведені дві прями горизонтальні лінії.

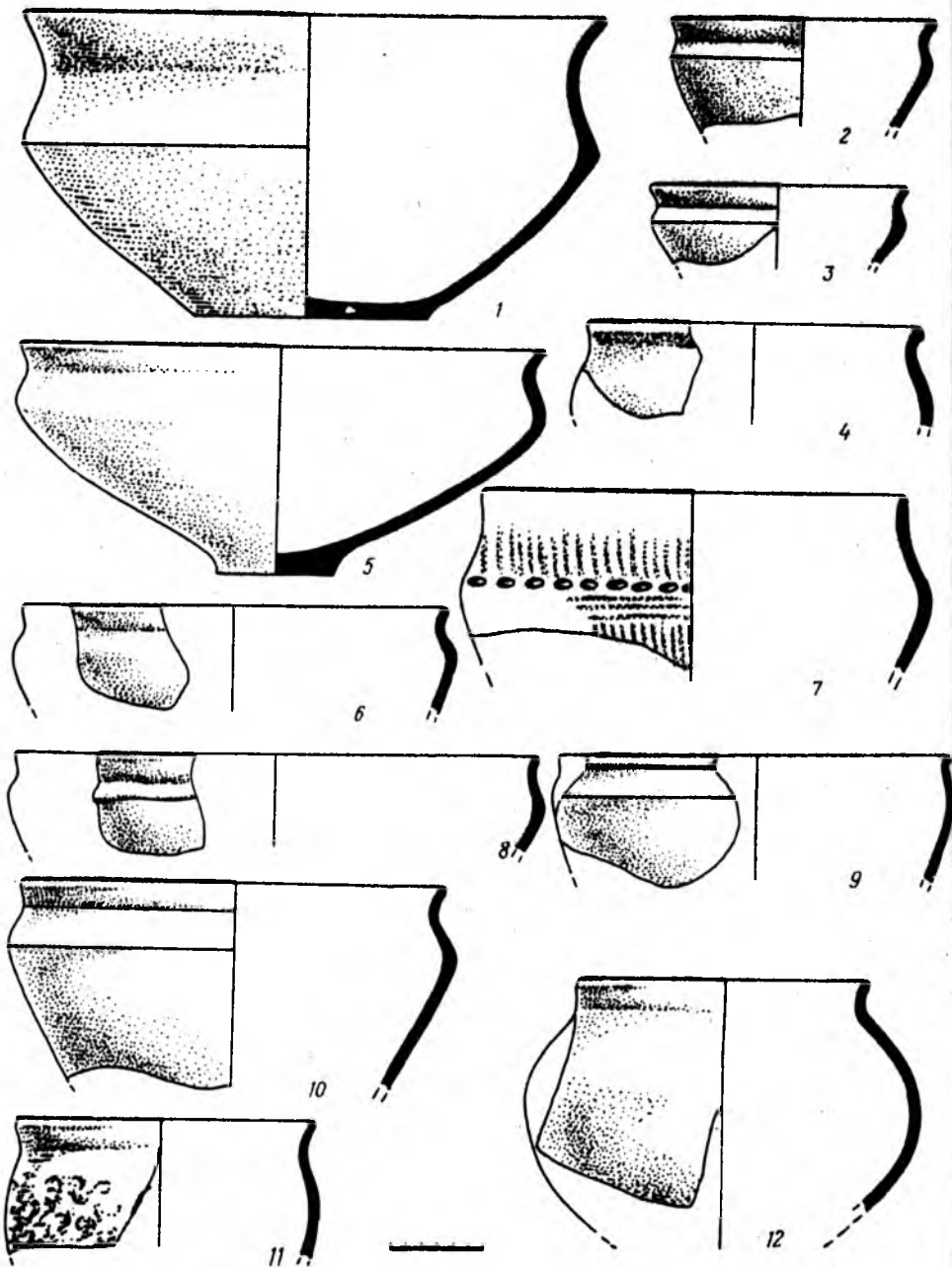

Рис. 30. Селище зубрицької групи у с. Підріжжя. Кераміка з культурного шару.
1–3, 5, 6, 8, 10 – ліпні миски; 4, 7, 9, 11, 12 – горщики.

Горщики такої форми, як і орнаментальні мотиви, мають аналогії серед кераміки пшеворської культури римського часу [Kietlinska, Dąbrowska, 1963. – Tabl. IV, XXIII, 7; Godłowski, 1959. – Rys. 70, 2].

До поодиноких форм належить велика посудина біконічної форми з Підберішів. В неї висока, сильно розхилена шийка, вузькі довгі плічка, розширюються донизу і округлим переламом на половині висоти переходять у звужену придонну частину. Єдину близьку аналогію цій посудині вдалося знайти на пшеворській пам'ятлі у Шеджику (Сілезія) [Godłowski, 1973. – Tabl. XXX, 7].

Серед керамічного комплексу зубрицької групи цікава невелика група горщиків з Підберішів, Підбіршів, Пасік-Зубрицьких, що за складом тіста, обробкою зовнішньої поверхні не виділяються від останньої кераміки, але форма і орнаментальні мотиви яких є чужими для цієї культури.

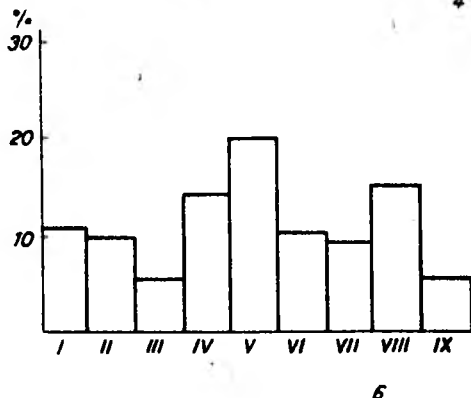
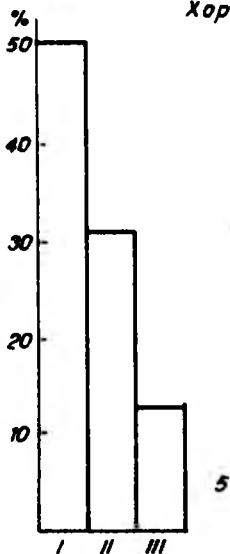
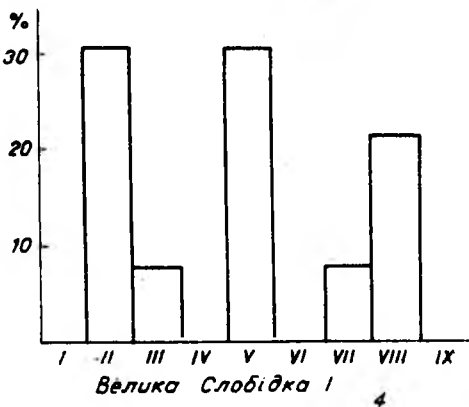
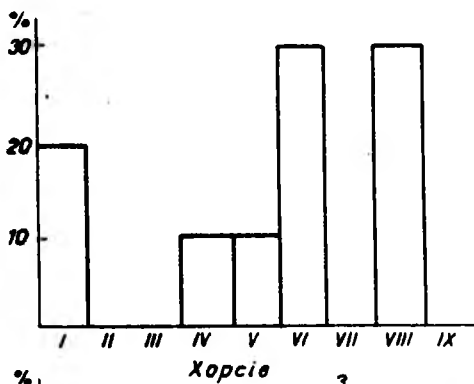
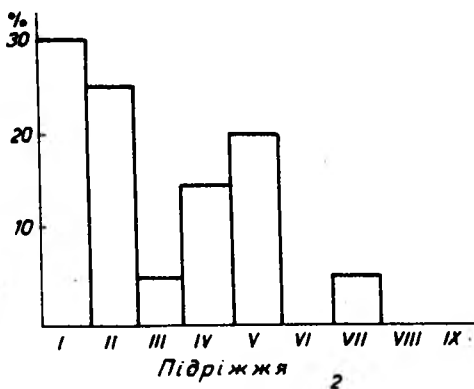
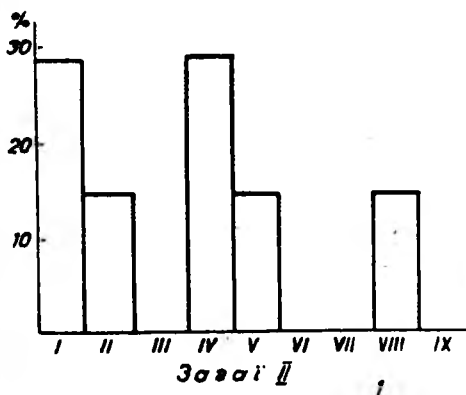

Рис. 31. Співвідношення форм горщиків на селищах зубрицької групи (1 – Зagal II; 2 – Підрижжя; 3 – Хорів; 4 – Велика Слобідка I) та співвідношення форм мисок і горщиків (6) у зубрицькій групі.

Дві такі посудини виявлено у житлі № 11 на селищі в Підберізцях. Вони мають тюльпаноподібну форму з ледь розхиленою шийкою, довгими похилими плічками з переламом на половині висоти й вузьким дном. Один з них орнаментовано на переламі стінок гулькою. Аналогічні посудини складають основну групу кераміки на липицьких пам'ятках [Циглик, 1975. – Рис. 20–21].

Ще кілька посудин: середніх розмірів слабoproфільовані горщики з дещо опуклими плічками і злегка розхиленою шийкою. Орнаментовані наліп-

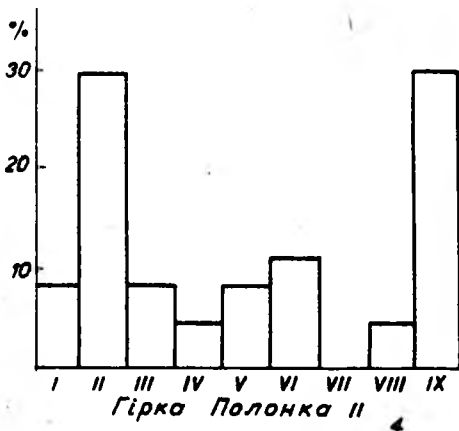
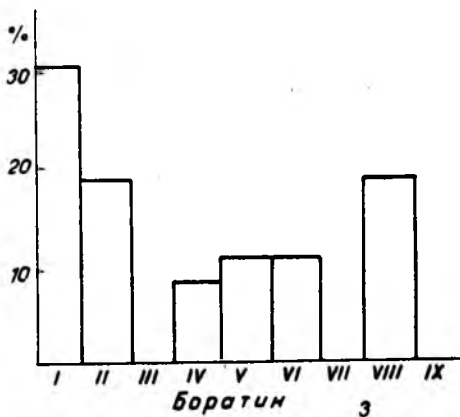
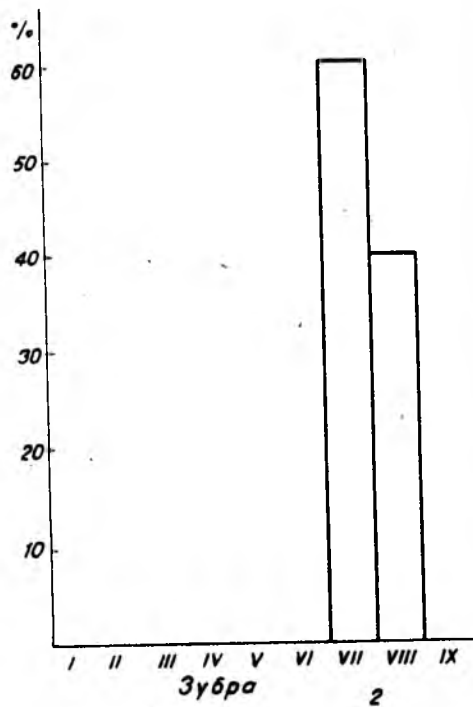
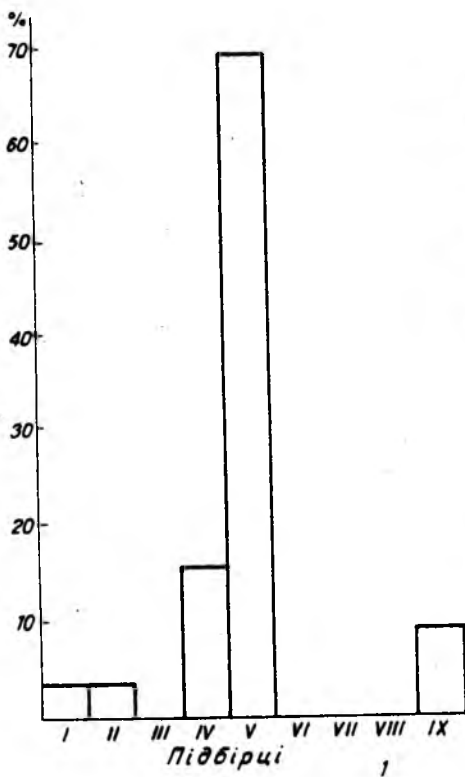

Рис. 32. Співвідношення форм горщиків на селищах зубрицької групи:
1 – Підбірці; 2 – Зубра; 3 – Боратин; 4 – Гірка Полонка II.

ним валиком розчленованим пальцевими вдавленнями. Форма і орнамент цих горщиків мають повні аналогії серед липицької кераміки [Цигилик, 1975. – Рис. 22; 23].

Посудини, які можна співставити з липицькими, трапилися лише у дністровських пам'ятках зубрицької групи. Вони становлять там близько

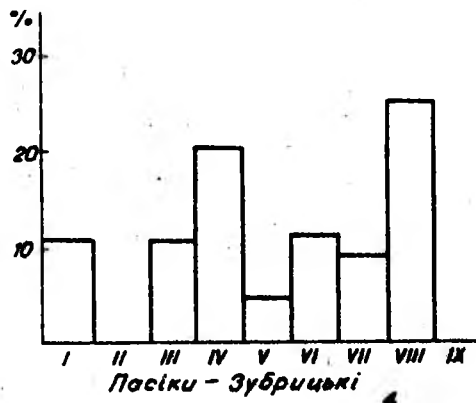
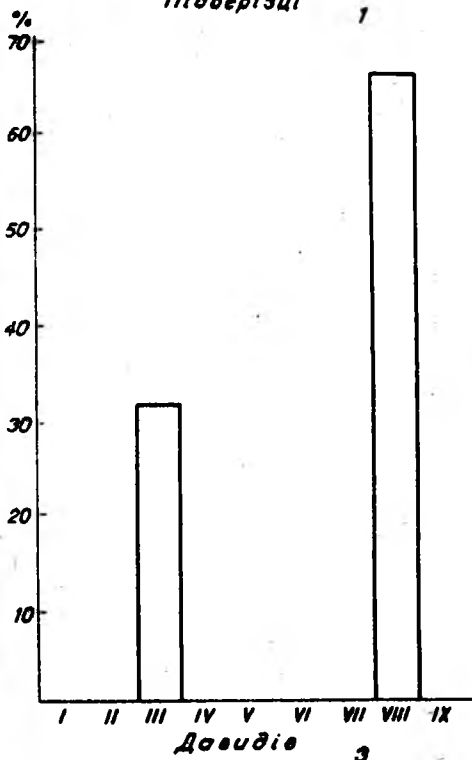
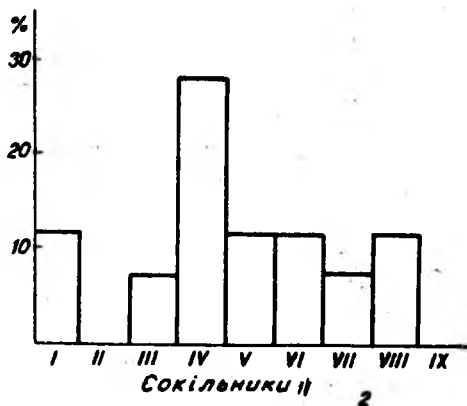
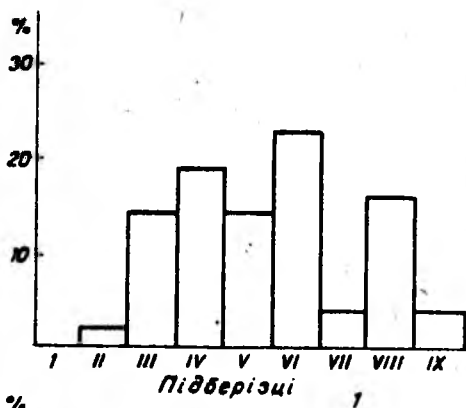

Рис. 33. Співвідношення форм горщиків на селищах зубрицької групи:
1 - Підберізі; 2 - Сокільники I; 3 - Давидів; 4 - Пасіки-Зубрицькі.

1,7% усієї кількості включених у класифікаційну схему форм.

Миски. На відміну від горщиків, вони виконували функцію столового посуду. Їх кількість у керамічному комплексі - 22,6%. Поверхня мисок в переважній більшості лощена, чорного і світлобрунатного кольору. Лощіння середньої якості. У керамічному тісті незначні домішки піску. У деяких посудинах він відсутній.

За формою миски досить різноманітні і поділяються на три типи.

1. Глибокі миски S-подібного профілю (рис. 25, 10; 27, 5; 30, 2-5). Шийка розхилена, плічка чітким, гострим переламом відділені від шийки й конічної придонної частини. Дно плоске, деколи на підставці.

Між собою миски відрізняються за висотою шийки і більшою чи меншою висотою плічок. Серед мисок ця форма становить 52%.

Одна миска з Підрїжжя має дугоподібну шийку (рис. 30, 1).

Варіантом "А" мисок цього типу є екземпляри з заокругленим профілем

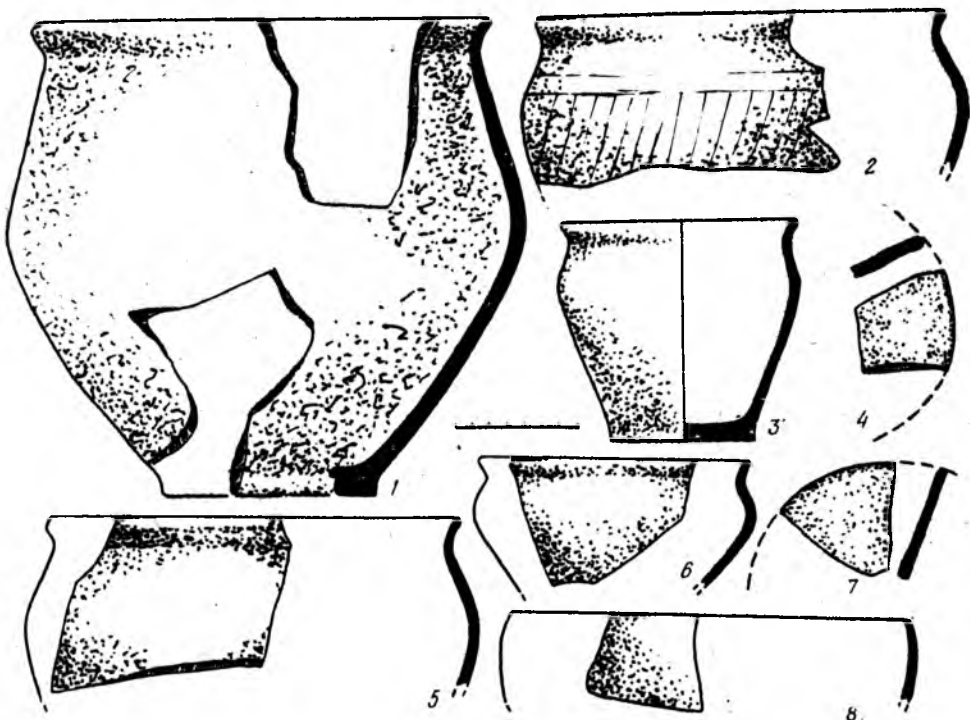

Рис. 34. Кераміка з селища зубрицької групи Гірка Полонка II. Культурний шар:
1–3, 5, 8 – горщики; 6 – миска; 4, 7 – диски-сковорідки.

і з високими коротенькими плічками. Вони характерні для Волині (рис. 25, 12; 27, 4; 34, 6).

Аналогічні миски досить поширені серед кераміки пшеворської культури [Kozłowska, 1958. – Tabl. LIX, 11; Godłowski, 1973. – Rys. 5, 1; 117, 2; Kietlińska, Dąbrowska, 1963. – Tabl. XV, 19; XXV, 7].

S-подібні миски заокругленого профілю з високими короткими плічками є характерні для пізніх комплексів зарубинецької культури [Каспарова, 1976. – Рис. 8, 5–10].

Варіантом "Б" є кілька невеликих мисок з Подністров'я, що на відміну від описаних вище мають невиділене округле дно. Миски цього варіанта характерні для пшеворської культури і найчастіше трапляються у комплексах II ст. н. е. [Dymaczewski, 1957/1958. – Rys. 22, 2; 117, 1; 252, 11; Kostzewski, 1958. – S. 218].

2. Миски з прямою або ледь загнутою до середини шийкою, чітко виділеним, потовщеним із зовнішнього боку заломом плічок до придонної частини. Краї вінець заокруглені або горизонтально зрізані. У деяких мисках вони потовщені, в інших – звужені догори (рис. 25, 11; 36, 1–3). Серед мисок ця форма становить 32 %. Аналогії їм знаходимо, в основному, в зарубинецькій культурі Полісся [Кухаренко, 1964. – Табл. VI 37–39; Каспарова, 1969. – Рис. 19, 10], Середнього Подніпров'я [Максимов, 1972. – Табл. XIV, 10; XX, 10]. Велику кількість таких мисок виявлено на могильнику пшеворської культури у Млодзікові [Dymaczewski, 1957/1958. – Rys. 96, 2; 327, 1; 368, 2, 412, 5]. На інших пшеворських пам'ятках такі миски становлять одиниці.

Найхарактернішими вони є для пізньозарубинецьких пам'яток. На території Південного Побужжя складають основну форму мисок [Хавлюк, 1971. Рис. 7, 11, 15; 1975. – Рис. 4, 5].

3. Миски напівсферичної форми мають прямі або ледь нахилені до середини плічка і невиділену шийку. Придонна частина різко звужена. Дно на кільцевій підставці або не виділене у профілі (рис. 25, 13; 36, 10).

Серед мисок зубрицької групи вони займають невелику кількість і ста-

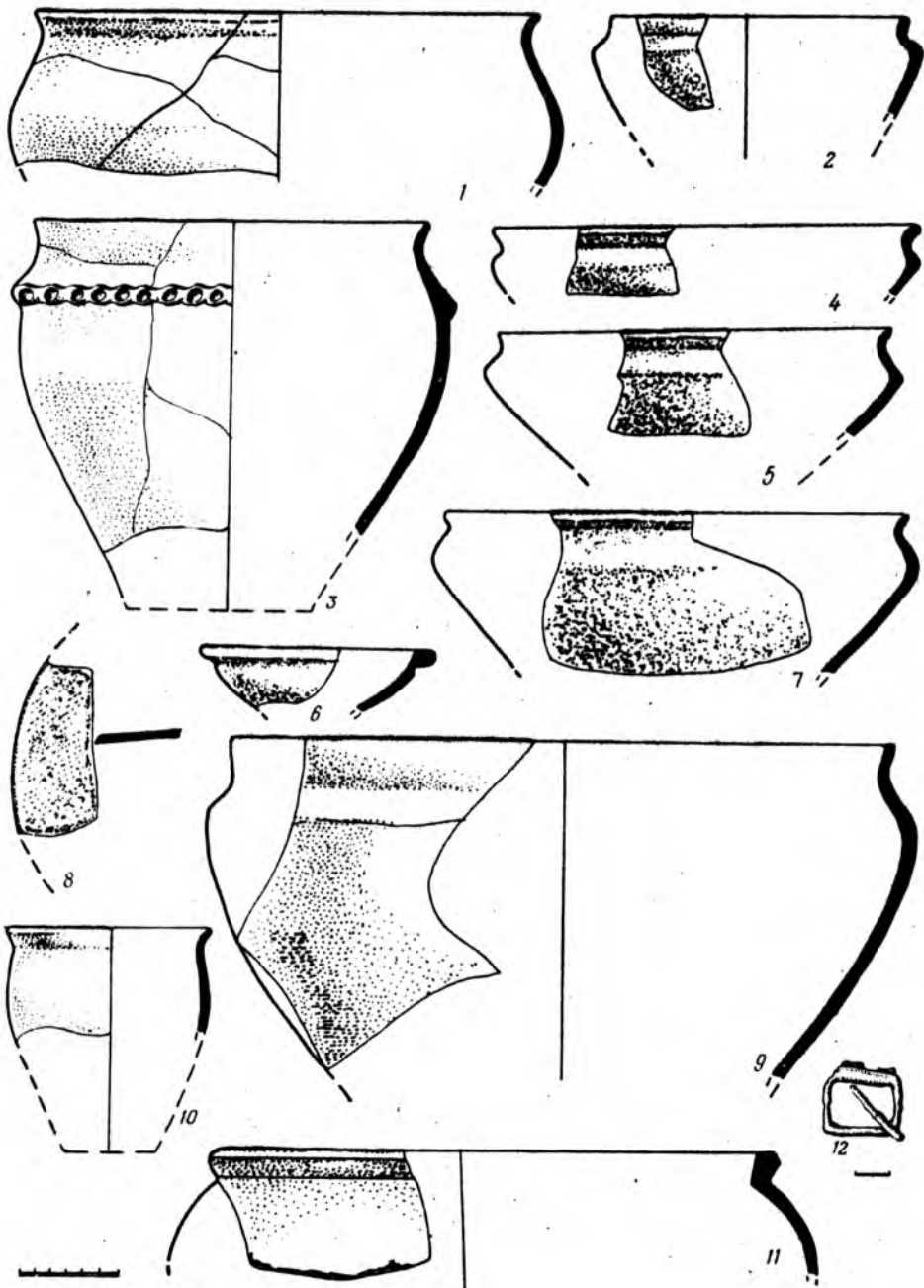

Рис. 35. Селище зубрицької групи Боратин:

1-3 – кераміка з ями № 13; 4-11 – кераміка; 12 – залізна пряжка з культурного шару.

новлять 16 % (рис. 31, 5). На відміну від перших двох типів, рівномірно поширених на всіх пам'ятках, миски типу 3 виявлено не всюди. Найбільше їх на селищі у Підбірцях (60 % мисок). У Пасіках-Зубрицьких, Зубрі, Загаях II відсутні. На інших селищах – одиниці (табл. 5).

Основні аналогії цим мискам знаходимо на пам'ятках зарубинецької культури. За класифікацією Е. В. Максимова вони належать до варіанта "А" групи I і варіанта "Б" групи III середньодніпровських мисок [1972. – Табл. XXXI]. Багаточисельні аналогії знаходимо їм на пам'ятках Полісся [Каспарова, 1969. – Рис. 10, 10]. Вони характерні і для пізньозарубинецьких пам'яток [Хавлюк, 1971. – Рис. 4, 4; 1975. – Рис. 4, 5, 9, 13].

Серед мисок виділяється ще кілька форм, близьких до посудин типу 1,

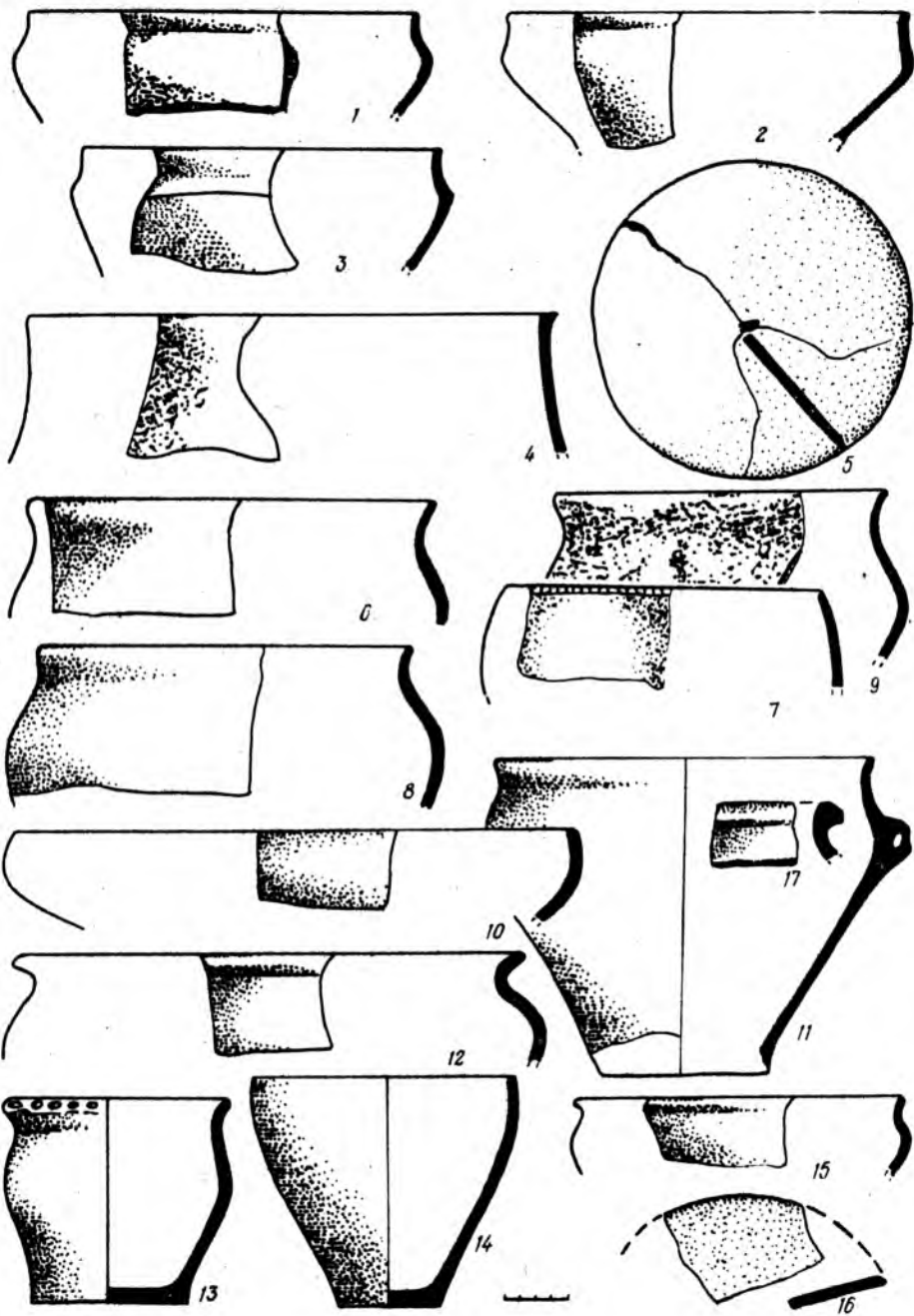

Рис. 36. Селище зубрицької групи Гірка Полонка II.
 Кераміка з господарських ям (1-3 - яма № 4; 4 - яма № 46; 5 - яма № 53; 6 - яма № 52; 8, 10 - яма № 99; 11, 17 - яма № 100; 12 - яма № 101; 13 - яма № 49; 14 - яма № 52; 15, 16 - яма № 3) та культурного шару (7-9).

але з увігнутою придонною частиною (рис. 24, 5).

Подібно до мисок типу 3 вони мають аналогії на зарубинецьких пам'ятках [Каспарова, 1976. - Рис. 8, 10].

Кухлики. Їх кількість у керамічному комплексі зубрицької групи - 7,8 %. За складом тіста і обробкою поверхні вони не різняться від горщиків. Лише в окремих випадках зовнішня поверхня кухликів заглажена або лощена.

За формою вони поділяються на два типи.

1. Кухлики напівсферичної форми – основний тип (60 %).

Стінки заокруглені, дно не виділене у профілі. На окремих уламках є петлеподібні вушка (рис. 25, 14; 34, 8).

Зустрічаються на всіх пам'ятках приблизно в однаковій кількості. Деколи орнаментовані. Стінки одного кухлика прикрашені пальцевими вдавленнями. На іншій посудині, на переламах стінок розміщено ряд пальцевих вдавлень. Цікавим візним мотивом прикрашено стінки одного кухлика з Підберізців: від вертикальної лінії відходять дві пари косих опущених до низу ліній. У верхній частині нанесено поперечну лінію у вигляді хреста. Аналогії цьому орнаменту нам не відомі.

Кухлі напівсферичної форми мають глибокі коріння на досліджуваній території. Вони беруть початок від поморсько-підкльошової культури [Gadzikiewicz, 1954. – Tabl. XVIII], продовжуючи існувати у пшеворській культурі. Аналогічні вироби широко відомі на пшеворських пам'ятках римського часу [Liana, Pietka-Dąbrowska, 1962. – Tabl. XXX, 11; Dąbrowska, 1973. – Tabl. XLIX, 1; 49].

2. Кухлики конічної форми (40 %) виявлено лише на дністровських пам'ятках. На Волині до цього часу не траплялися. Найбільшою кількістю представлені у Підберізцях (50 % усіх кухликів). Між собою вони різняться розмірами й різним кутом нахилу стінок. Деякі з них близькі до циліндричної форми (рис. 25, 15).

Основні аналогії цим посудинам знаходимо на липицьких пам'ятках, де вони є однією з характерних форм (Цигилик, 1975. – Рис. 26–27).

Крім цих основних форм кухликів, на кожному з досліджених селищ виявлено по одній-дві невеликих посудин, що повторюють різні типи горщиків. Деякі з них мали ручки (рис. 25, 17; 28, 2). Можливо, ці посудини також використовувалися як кухлики.

Специфічним видом керамічних виробів на пам'ятках зубрицької групи є плоскі диски. Їх кількість у керамічному комплексі – 9,4 % (рис. 25, 18). Зустрічаються на всіх пам'ятках, але найбільшою кількістю представлені на волинських селищах. Тут вони є одним з визначальників зубрицьких пам'яток.

На фазі III розвитку культури ці вироби становлять лише 1,8 %, тобто, практично, зникають.

Диски мають, як правило, один лощений бік. Другий – шерехатий. Краї нерідко орнаментовані пальцевими вдавленнями. Деколи один бік диска прикрашено нігтьовими защипами (рис. 20, 4).

Ці вироби є характерними для поморсько-підкльошових пам'яток, звідки переходять до зарубинецької культури Полісся. Для пшеворської культури не властиві. Ймовірно, на зубрицьких пам'ятках диски поширилися під впливом зарубинецької культури Полісся.

Не цілком зрозумілим є призначення цих виробів. Існує думка, що вони використовувалися як покришки для горщиків. Але кількість горщиків незрівнянно більша від кількості дисків. До того ж вони мають менший від горщиків діаметр. Очевидно, диски використовувалися як сковорідки, на яких випікали хлібні коржі.

Аналіз гончарної кераміки липицького типу, а також амфорного матеріалу і червонолакового посуду зубрицької групи нами опущений, оскільки вони поширені серед пам'яток Подністров'я. Короткий опис цієї кераміки подано в одній з попередніх праць, присвяченій зубрицьким пам'яткам Подністров'я [Козак, 1984. – С. 23–25].

Знаряддя праці, побутові речі, прикраси, зброя. Крім керамічного матеріалу на зубрицьких селищах знайдено велику кількість інших предметів, які відбивають в тій чи іншій мірі працю та побут місцевих жителів.

Найважливішими з них є ті, що пов'язані з основним заняттям зубрицької людності – землеробством та різними видами ремесел. Це, насамперед, залізний наральник з селища у Майдані-Гологірському [Цигилик, 1975. – С. 105, Рис. 52]. Наральник знайдено на підлозі житла, тому його належність до зубрицької групи не викликає сумніву. В нього вузьке лезо і прямокутна втулка. Лезо трикутної форми з загостреною робочою частиною. Втулка підпрямокутної форми. Довжина наральника 20, ширина 7 см.

З процесом землеробства пов'язані також ротаційні жорна з Пасік-Зубрицьких. Жорнові камені виготовлено з черепашнику і мають округлу форму. Нижні камені жорен мали плоский низ і опуклий верх. Вони представлені уламками. Два повністю збережені камені – верхні, так звані бігуни. Один з них мав округлий отвір у центрі діаметром 6 см, другий – прямокутний розмірами 8 x 10 см. Товщина кола 7–8, діаметри 51 і 56 см.

Ротаційні жорна вперше з'явилися у Північному Причорномор'ї наприкінці елліністичного часу [Гайдукевич, 1949. – С. 200]. У I–II ст. н. е. вони відомі на гетьських пам'ятках в пониззі Дніпра [Погрєбова, 1958. – С. 224]. На північніших територіях вони поширюються, на думку дослідників, лише у середовищі черняхівських племен витіснивши традиційні зернотерки [Минасян, 1980]. Їх поширення пов'язується з провінціально-римськими впливами. Знахідки жорнових каменів на селищі Пасіки-Зубрицькі дозволяє перенести час появи ротаційних жорен у Подністров'я вже на другу половину II ст. н. е. Це пов'язано, мабуть, з різким стрибком у розвитку землеробства місцевих племен [Козак, Пашкевич, 1985. – С. 18–27].

Багато речей представляють ткацьке ремесло, пошиття одягу та взуття. Це, насамперед, прясла. У глині, з якої формувалися ці вироби, є домішки шамоту й піску. Нерідко глина добре очищена. Більшість прясел має лощену поверхню. Форма різноманітна. Найбільше виявлено біконічних прясел з переламом бочків на половині висоти. Значною кількістю представлено прясла, які мають форми усіченого конуса. Є також прясла округлої, циліндричної, сплюсненої форми. Кілька прясел виготовлено з стінок амфор або гончарних посудин (Подністров'я). Окремі прясла орнаментовані. Це наколоті горизонтальні або вертикальні лінії, врізні лінії на переламі бочків. На одному з прясел є хрестоподібні знаки. Ще одне прясло прикрашене складним геометричним орнаментом, що складається з комбінації трикутників і косих ліній. Виділяється кілька прясел з мергельного каменю (Підберізі). Одне з них крите фарбою. Розміри прясел від 2x2 до 4x4,5 см (рис. 19, 8–10; 20, 11; 23, 8).

До знарядь праці відносяться глиняні катушки. Одна з них округлої форми. Один бік плоский, другий опуклий, посередині – отвір. Вздовж бочків по колу вирізано жолобок. Діаметр виробу 5,7 см. Ще одна катушка має вигляд плоскої прямокутної платівки з чотирма витягнутими кутами (рис. 23, 7). Посередині – округлий отвір. Розміри катушки 3 x 4, товщина 1 см. Катушки використовувалися, як і в наш час, для намотування ниток.

Від вертикальних ткацьких станків збереглися глиняні блоки – тягарці. Знайдено на більшості селищ. Мають округлу або конусоподібну форму. На половині висоти – поперечний отвір.

З пошиттям одягу та взуття пов'язані голки, проколки, шила, які порівняно часто трапляються на селищах.

Голки виготовлялися з бронзи, заліза, інколи кісті. По формі не різняться від сьогоднішніх, але значно більших розмірів: довжина 10–14 см (рис. 23, 3–4).

Проколки виготовлялися з ребра або суглобових кісток тварин, деколи кінця рогу. Поверхня добре відполірована, один кінець загострений. Довжина виробів 10–15 см (рис. 19, 6; 23, 5, 6, 9).

Для обробки шкіри використовувалися так звані лошила трубчастих

кісток довжиною 18–13 см. Стерті з обох боків. З цим же ремеслом пов'язані залізні шила. Виготовлялися з залізного стрижня товщиною 1–1,5 см. Робоча частина заокруглена, загострена на кінці. Черешок чотиригранної форми відділений від леза квадратним потовщенням. Довжина виробів 12–15 см.

Шила з квадратним потовщенням посередині є типовими для пшеворської культури ранньоримського часу [Јатка, 1936. – Табл. 5, 1].

Про наявність ливарного ремесла свідчать лячки, знайдені на ряді селищ. Представлені двома типами. Один з них має ложкуподібну форму з коротким руків'ям. В руків'ї пробито отвір діаметром 0,4–0,5 м для підвищення (Підберізці, Пасіки-Зубрицькі). Розміри лячок 8 x 5, довжина руків'я 2,3 см.

Ложкоподібні лячки відомі на зарубинецьких пам'ятках [Максимов, 1964. – С. 85].

Лячки другого типу мають циліндричну форму. З одного боку розташоване вушко за допомогою якого лячка утримувалася щипцями. Виготовлені з вогнетривкої глини. Понад 10 лячок такого типу виявлено на селищі Сокольники I.

Знаряддя деревообробного ремесла репрезентують два тесла та сокира з селища Сокольники I [Козак, 1984. – Рис. 41, 1–3].

На всіх селищах знайдено ножі – універсальне знаряддя праці. Представлені двома типами. До першого належать ножі з прямими спинками і звуженими до кінця лезами. Клинок від черешка відділено двома уступами. До другого типу відносяться ножі з прямими лезами і звуженими до кінця спинками. Від черешка клинок відділено уступом лише з боку спинки. Довжина ножів 7–10 см. Деякі ножі значно більших розмірів (до 16 см). Ймовірно це кинджали (рис. 19, 12, 13).

Прикраси і частина одягу представлено браслетами, шпильками, намистинами, фібулами та пряжками.

Браслет округлої форми діаметром 7 см (Гірка Полонка II) виготовлено з округлого бронзового дроту. Кінці загострені (рис. 23, 10). Шпильку, знайдено у Гіркій Полонці II. Вона виготовлена з бронзового дроту. Кінець загострений. Голівка має спіраль, утворену кількома кільцями дроту. Довжина виробу 11 см (рис. 23, 2).

Друга шпилька (Загаї II) залізна. Один бік загострений, другий – зігнутий у кільце. Довжина 5 см (рис. 19, 15).

Браслет і шпильки описаної форми поширені у зарубинецькій культурі Прип'ятського Полісся [Каспарова, 1976. – Рис. 11, 5].

Намистина (Пасіки-Зубрицькі) має округлу форму і реберчасту поверхню інтенсивно синього кольору. На поверхні паралельно каналу отвору розміщено 20 гладких зверху дольок-ребер. Діаметр намистини 1,8 см.

Такі прикраси виготовлялися з єгипетського фаянсу і були добре відомі у Північному Причорномор'ї у I–III ст. [Алексеева, 1978. – Табл. 5, 26–29]. Ще одну склану намистину знайдено і на селищі Загаї II (рис. 9, 11).

Фібули дуже рідкі знахідки на селищах, особливо в ранньоримський час. Це характерно не лише для селищ зубрицької групи. У липицькій групі, наприклад, при великому багатстві фібул на могильниках, на селищах не виявлено жодної фібули I–II ст. н. е. Це ж стосується і пізньюзарубинецьких селищ Південного Побужжя та Середнього Подніпров'я. Таке явище можна пояснити тим, що фібули в цей час виготовлялися переважно з кольорового металу, були малодоступними і високо цінувалися. Ситуація дещо змінюється з останньої чверті II ст., коли фібули набули масового поширення. Відповідно частішими стали їх знахідки на селищах.

Одну з фібул знайдено в Пасіках-Зубрицьких (рис. 37, 22). Виготовлено з бронзи. Має двочленну конструкцію, профіль S-подібний. Голівка розширена до пружини і має характерну підтрикутну форму. На краю голівки розміщено вертикальну платівку-петлю з отвором для утримання пружини і

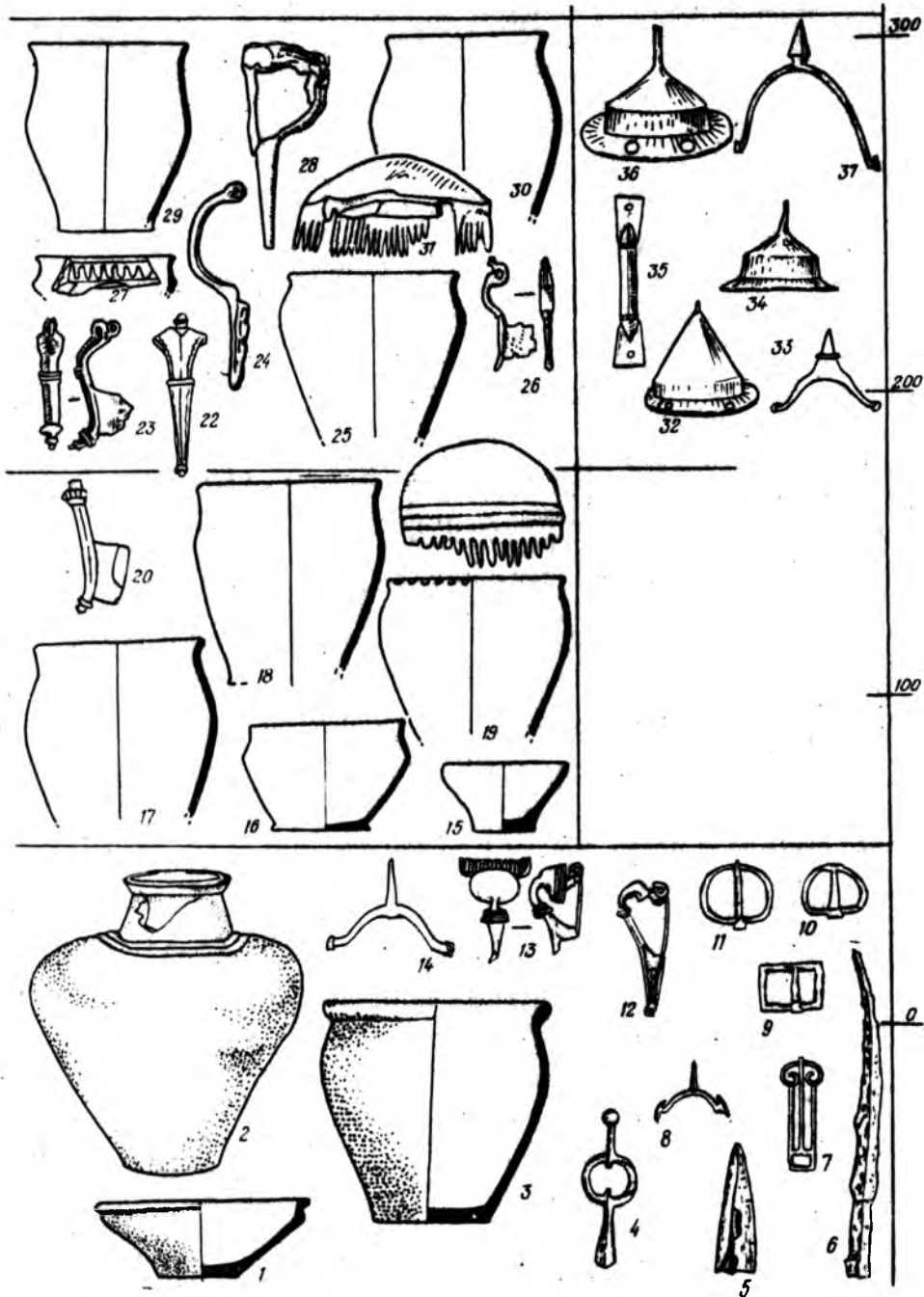

Рис. 37. Основні етапи культурного розвитку Північно-Західної України на рубежі та в першій половині I тис. н. е.:

1-14 - пшеворська культура; 15-21 зубрицька група (фази I-II); 22-31 зубрицька група (фаза III); 32-37 - пізньопшеворська культура.

гачком для тятиви. Голівка пружини відділена ординарною платівкою-гребінцем. Дужка напівкругла в профілі, пряма, звужена до кінця і закінчується двома кільцевими потовщеннями. Посередині дужки - ребро. Приймач пластівчастий, високий. По краях голівки і дужки розміщено поздовжній хвилястий орнамент. Пружина не збереглася. Довжина фібули 8 см.

Ця фібула належить до провінціальних, північнопанонських виробів і

відноситься до типу 84 у системі О. Альмгрена. Центр їх виробництва встановлено за знахідками ливарних форм у Бригедіо і концентрації основної кількості знахідок у північнопанонських містах на Дунаї [Parducz, 1944. – S. 65]. Досить поширеними вони були також серед населення Потисся, Нижнього Дунаю, Пруто-Дністровського межиріччя [Федоров, 1960. – С. 343; Parducz, 1944. – S. 65].

Іншими є бронзові фібули, похідні від гостропрофільованих (рис. 37, 20, 23) Знайдені в Сокалі та Підберізцях. Вони мають дещо розширену голівку, трохи увігнуту дужку і піднятий догори край ніжки, який закінчується в одному випадку масивним округлим гудзиком, в другому – кільцевим потовщенням. Довжина фібул 4 – 4,5 см.

Фібули цього типу не наведені у системі О. Альмгрена. Основними районами їх поширення є Східна і Центральна Європа [Dąbrowska, 1973. – S. 156].

На пам'ятках третьої фази існування зубрицької групи у Подністров'ї знайдено фібули з високим приймачем (Сокільники I), ранні фібули підв'язної конструкції (Сокільники I, Підберізці, Березець), фібули з суцільним приймачем (Сокільники I) [Козак, 1984. – Рис. 45] (рис. 37, 24, 26, 28).

Пряжки нечисельні. Представлені прямокутною формою (Гірка Полонка II, Загаї II, Майдан Гологірський). Виготовлено з залізного стрижня. До одного з боків прикріплено язичок. Розміри пряжок 4 – 5,5 x 3,3 – 4 см (рис. 35, 12). Такі пряжки широко відомі у Центральній Європі в I–II ст. н. е. [Jamka, 1936. – Rys. 9, 7].

Речами особистого користування були ключі та гребені.

Ключі виготовлялися з округлого стрижня. Один бік загнутий у кільце, другий має гачкоподібну форму (Загаї II, Майдан Гологірський). Довжина ключів 16–18 см (рис. 18, 8).

Ключі на Волині й Подністров'ї з'являються на пам'ятках пшеворської культури і продовжують існувати в ранньоримський час на зубрицьких пам'ятках.

Кістяні гребені представлено двома типами: односкладовими і трискладовими.

Перші виявлено на селищах Загаї II, Майдан Гологірський. Мають дугоподібну форму (рис. 20, 7). Над зубцями розміщено орнамент у вигляді двох або трьох заглиблених стрічок. Довжина гребенів 6–7 см. Аналогічні гребені відомі в ряді культур Центральної Європи: пшеворській та вельбарській. Такі гребені належать до типу I, варіанта "А" за класифікацією А. Хмельовської [Chmelowska, 1971. – S. 97] і поширені головним чином у I–II ст. н. е.

Гребені другого типу, трискладові, з дугоподібною спинкою, знайдено на зубрицьких пам'ятках фази III у Подністров'ї (Підберізці, Сокільники I) [Козак, 1984. – Рис. 42, 1]. На Волині вони поширені у вельбарській культурі (рис. 37, 31). Інші вироби з кістки представлено уламком гарпуна (рис. 19, 17).

Предмети зброї на зубрицьких пам'ятках трапляються ще рідше, ніж фібули. Представлені наконечником стріли, двома наконечниками списів та шпорою.

Наконечник стріли належить до типу крильчастих [Козак, 1984. – Рис. 42, 2]. Наконечники списів (Пасіки-Зубрицькі, Зубра) мають леза листоподібної форми з найбільшою опуклістю посередині довжини, втулка округла. Такі вироби характерні для пам'яток пшеворської культури ранньоримського часу [Smiszko, 1932. – S. 81].

Шпора з Пасік-Зубрицьких поганої збереженості. Має довгий, округлий в розрізі шип з гострим кінцем. Дужки платівчасті, вузькі, збереглися фрагментарно. Висота шипа 6 см.

Шпори цього типу є похідними від шпор типу J 46 і відомі на пам'ятках

Хронологія. Незважаючи на порівняно велику площу досліджених селищ зубрицької групи, датуючих предметів для визначення абсолютних дат її існування недостатньо. Це особливо стосується початкової дати зубрицьких селищ. Легше визначити відносну хронологію культури. У стратиграфічній колонці культур Волині останніх століть до нашої ери і першої половини I тис. н.е. (рис. 38), зубрицькі пам'ятки лежать вище пшеворських і нижче вельбарських. Кінцева дата пшеворської культури встановлена нами за матеріалами поселень і могильників з надійними хронологічними реперами серединою-третьою чвертю I ст. н.е. (рис. 37, 1-14). Початок існування вельбарської культури на Волині теж надійно аргументований і визначається останньою чвертю II ст. н.е. Саме в цей час на місці зубрицьких селищ з'являються поселення вельбарської культури.

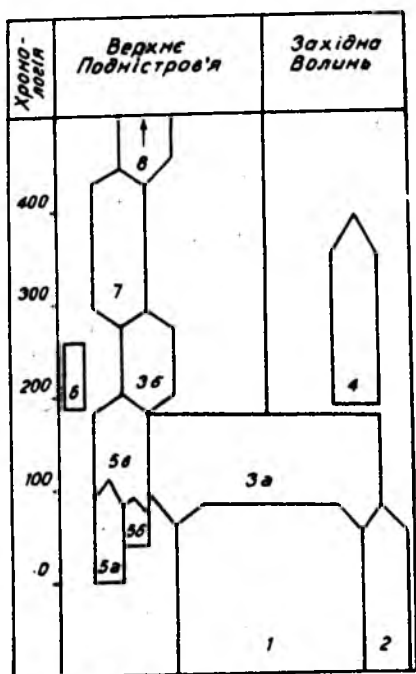

Рис. 38. Археологічні культури Північно-Західної України на рубежі та в першій половині I тис. н.е.:

1 - пшеворська; 2 - зарубинецька; 3 - зубрицька (а - фази I-II; б - фаза III); 4 - вельбарська; 5 - липицька (а - тип Гринів-Болотня, б - тип Звенигород, в - тип Ремезівці); 6 - пізньопшеворська; 7 - черняхівська; 8 - пражсько-корчакська.

Отже, час існування зубрицької групи на Волині належить визначити другою половиною I - кінцем II ст. н.е.

Археологічний матеріал, здобутий при дослідженні зубрицьких пам'яток, підтверджує цю дату.

Ймовірно, до початкової фази існування цієї культури слід віднести ряд об'єктів, керамічний матеріал яких характеризується співіснуванням пізньолатенських пшеворських і ранньоримських форм з чистими зарубинецькими елементами. Такі комплекси виявлені на багатьох селищах: житло № 7 з Загаїв II; поселення в Хорові; житло № 1 з Підбірців; житло № 1 з Пасік-Зубрицьких; ряд жител з Підберізців (рис. 18, 1-8).

Пізньолатенські форми кераміки становлять в цих об'єктах від 7 до 33 %.

У пшеворській культурі об'єкти з таким співвідношенням пізньолатенських і ранньоримських елементів кераміки датуються другою половиною I ст. н.е. (фаза B-I ранньоримського часу) (Dąbrowski, 1958. - Tabl. III). В об'єктах Подністров'я цього часу завжди трапляються, крім зарубинецьких, 1-2 уламки від гончарних, рідше ліпних посудин липицького типу. Можна припустити, що ці об'єкти фіксують початок існування зубрицьких пам'яток, відбиваючи першу фазу їх формування. Вона припадає на другу половину I ст. н.е.

Для об'єктів II ст. н.е. є характерним інший керамічний комплекс. Повністю відсутні пізньолатенські форми пшеворської і зарубинецької кераміки. Стає важко виділити чисті пшеворські чи зарубинецькі типи горщиків, мисок. Посуд набуває синкретичного характеру, властивого лише для зубрицьких пам'яток (рис. 16, 1-15; 17, 1-13; 18, 1-12; 19; 1-4; 20, 1-13). З'являються скворідки. У житлах і господарських спорудах та ямах-погребях Подністров'я зустрічаються уламки від кружальних посудин липицької групи або ліпні горщики цієї культури. Віднесення селищ з таким набором

кераміки до II ст. н. е. підтверджується деякими датуючими предметами. Це шпора і намистина з єгипетського фаянсу, а також фібула з Пасік-Зубрицьких і Загаїв II, кістяні односкладові гребені з Загаїв II та Майдана Гологірського.

Шпори, аналогічні нашій, зустрінуті на території північних областей Польщі в комплексах з очковими фібулами пізніх варіантів, умбоном типу 7-Б за класифікацією М. Яна й іншими речами, що датуються II ст. н. е. [Okulicz, 1973. – Rys. 122].

Античні намистини з єгипетського фаянсу, на думку О. М. Алексеевої, існували у I–II ст. н. е., хоча відомі й пізніше [1978. – С. 27].

Кістяні гребені з дугастою спинкою належать до найранішого типу односкладових гребенів у Європі. А. Хмельовська датує їх другою половиною I–II ст. н. е. [1971. – S. 97. – Rys. 27].

Пізніший час на пам'ятках зубрицької групи представляє фібула з житла 3 у Пасіках-Зубрицьких типу А84. Фібули цього типу датуються різними авторами від I до початку III ст. н. е. [Амброз, 1966, с. 38; Kołnic, 1961, – S. 245; Pieta, 1979. – S. 100. Parducz, 1944. – S. 65].

Найвірогіднішою датою, на думку Є. Л. Гороховського, який детально проаналізував цей тип фібул, є друга половина II ст. н. е. [Гороховський, 1980. – С. 136].

Кінцем II ст. н. е. закінчується розвиток зубрицьких селищ на Волині. Їх жителі під тиском вельбарських племен відійшли до Подністров'я. Тут зубрицька група продовжує існувати до середини III ст. (рис. 37, 22–31). З'являються нові елементи, пов'язані з впливом провінціально-римської культури. Більш чітко викреслюються самобутні риси. Протягом III ст. пам'ятки зубрицької групи, з посиленням провінціально-римських впливів, поступово трансформуються у пам'ятки черняхівського типу [Козак, 1984. – С. 62–65].

Таким чином, у розвитку зубрицької групи можна виділити три фази: I – друга половина I ст. н. е.; II–II ст. н. е.; III – кінець II–III ст. н. е.

Об'єкти фази I відбивають процес складання культурної групи. Фаза II характеризується стабілізацією культурного розвитку, формуванням основних елементів нової культури. Фаза III відзначається більшою уніфікацією керамічного комплексу, житлобудівництва, наявністю елементів провінціально-римської культури, різким стрибком в економічному розвитку суспільства.

На Західній Волині представлені перші дві фази розвитку культури; фаза III – лише у Подністров'ї.

Особливості зубрицької культурної групи. Для культурної групи, як особливого археологічного явища є характерним інтеграція кількох культурно-етнічних компонентів. Зубрицька група, пам'ятки якої займають територію Західної Волині й Подністров'я, охоплюючи також райони Правобережного Посання і Східної Люблінщини (Польща), сформувалася в результаті поєднання пшеворської і зарубинецької культур. Вона не є прямим продовженням розвитку однієї або іншої культур, а є якісно новим і своєрідним культурним явищем південно-східної Європи, генетично спорідненим з так званими пізньозарубинецькими пам'ятками Південного Побужжя та Середнього Подніпров'я. Розмаїтість, багатогранність і швидкоплинність культурних рис зубрицьких пам'яток, наявність в них різнокультурних компонентів свідчить про те, що відбувався процес формування нової культури. На детальному аналізі процесу інтеграції на зубрицьких пам'ятках ми зупинимося в останньому розділі. Тут наведемо лише основні риси цієї групи, що впливають з аналізу археологічного матеріалу.

Зубрицькі селища характеризуються невеликими і середніми розмірами (1–1,5 га). Вони розміщуються на берегах волинських і придністровських

річок, сонячних схилах балок, біля водоймищ, підвищеннях над луговими долинами. Характерною рисою селищ є велика кількість господарських ям-погребів, які розміщені компактною групою на окремій ділянці, де відсутні житла. На ряді селищ господарські ями розміщено поряд з житлами, складаючи єдиний господарський двір.

Житла являли собою напівземлянки прямокутної, рідше квадратної форми з каркасно-стовислою системою будівництва стін. Вони опалювалися здебільшого відкритим вогнищем, відходи якого періодично викидалися на вулицю. Відомі також вогнища на кам'яній або глинобитній основі, глиняні печі.

Характерною рисою зубрицької групи є відсутність могильників. Їх пошуки біля добре досліджених зубрицьких селищ не увінчалися успіхом. Цікаво, що некрополі відсутні також у культурі черняхівського типу Подністров'я [Баран, 1982], яка сформувалася на основі зубрицьких старожитностей і є продовженням їх розвитку [Козак, 1982. – С. 31–48]. Відсутні поховальні пам'ятки також у ранньосередньовічній слов'янській культурі на території північно-західних областей України, що генетично пов'язана з пам'ятками черняхівського типу [Баран, 1972. – С. 243].

Ці дані можуть свідчити про те, що серед зубрицьких племен, а також їх нащадків – черняхівських племен і ранньосередньовічних слов'ян Волині й Подністров'я існував особливий поховальний обряд, який важко зафіксувати археологічними методами.

Підтвердженням висловленого припущення є археологічні дослідження польських вчених на території південно-східної Польщі. Ця територія, як і прилягаючі до неї області Подністров'я та Західної Волині, в римський час була багата на поселення при відсутності могильників. На думку польських дослідників пшеворської культури, тут панував такий поховальний обряд, матеріальні сліди якого не збереглися до нашого часу. Рештки такого обряду досліджено в с. Крипінов (біля Кракова) [Godłowski, 1972. – S. 130–146].

Це могильник пшеворської культури I–II ст. н. е., на якому, серед кількох рідко розташованих поховань ямного і урнового типу, виявлено своєрідні об'єкти: канавки шириною 0,7–1 і глибиною 0,7–0,9 м від сучасної поверхні, що утворювали квадрат. Розміри квадратів від 5,4х3,4 до 7,4х7 м. Канавки в окремих місцях у верхній частині заповнені деревним вугіллям, уламками повторно перепаленої кераміки, кальцінованими людськими кістками. Заповнення мало нерівномірний характер і не складало скупчень. Це не були залишки поховань, а лише їх сліди. Такі ж об'єкти, що датуються I–II ст. н. е. виявлено й біля Перемишля у Посанні [Koręcki, 1972. – S. 299–306], а також на могильнику у Кетжу, який відноситься до латенського часу і пов'язується з кельтською культурою [Godłowski, 1972. – S. 140–146, Gedl, 1972. – S. 103–120].

Аналогічні об'єкти відомі на кельтських могильниках у Франції, Британії, Німеччині. Вони, на думку дослідників, оточували поховання людей, які займали визначне місце у суспільстві [Godłowski, 1972. – S. 143].

Спираючись на ряд спостережень та аналогій, К. Годловський висунув припущення, що канавки у Крипінові оточували певну групу ямних поховань, що містилися на незначній глибині або на поверхні. З часом поховання знищено, а їх залишки потрапили до канавок [Godłowski, 1972. – S. 145].

Подібні некрополі могли застосовуватися зубрицькими та черняхівськими племенами Подністров'я і Волині, які межували й знаходилися в тісних контактах з пшеворським населенням Верхнього Повіслення.

Про те, що племена Східної Європи використовували описаний вище поховальний обряд свідчать матеріали, здобуті біля с. Картамишеве, що відносяться до колочинської культури. Тут відкрито канавки шириною

15–20 см, які в плані утворювали прямокутник розмірами 2,5х3,5 м. Всередині прямокутника виявлено кілька безурнових поховань з матеріалами колочинської культури [Горюнов, 1980. – С. 150–151].

Керамічний матеріал зубрицької групи характеризується багатством форм і відбиває різнокультурність її компонентів. Він включає в себе посудини, які продовжують в різних комбінаціях традиції пшеворської і зарубинецької культур, мають сліди впливів сусідніх пізньопшеворської, дакійської культур та культури штрихованої кераміки.

Інші знахідки, зокрема знаряддя праці, прикраси, речі побуту, мають спільні для багатьох культур Східної і Центральної Європи риси. Вони свідчать про розвинуті домашні ремесла, а також порівняно високий рівень землеробства, що відповідав рівню розвитку орного землеробства в синхронних культурах Європи.

ВЕЛЬБАРСЬКА КУЛЬТУРА ДРУГОЇ ЧВЕРТІ I тис. н. е. ТА ЇЇ ЛОКАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ

Починаючи з кінця II ст. н. е. на території Волині поширилися пам'ятки вельбарської культури. Вона відома головним чином в областях Північної Польщі й одержала назву від широко дослідженого могильника у Вельбарку (Мальборк-Вельбарк), розташованого у Нижньому Повісленні. Пам'ятки культури відкриті давно. Їх об'єднували під назвою "венедської", пізніше "гото-гепідської", включали також до оксивської культури. Проте ці терміни не прижилися у літературі, оскільки відбивали, в більшості етнічний зміст, який, як показали нові дослідження, не відповідав назві. Нещодавно К. Годловським запропонована нова назва – "східнопоморсько-мазовецька", а Р. Волонгевичем – "вельбарська" [Godłowski, 1970. – S. 31; Wolągiewicz, 1974].

Остання виявилася найвдалішою і стала загальноприйнятною. На території УРСР вельбарські пам'ятки до нещодавнього часу, а інколи і сьогодні, об'єднуються під назвою "тип Брест-Трішин-Дитиничі".

Хронологічні рамки існування культури визначаються польськими дослідниками від початку ранньоримського часу до епохи переселення народів (I–V ст.) [Prahistoria, 1981. – S. 143]. Протягом цього часу культура піддавалася значним змінам. Мінявся також її ареал. Польськими археологами виділено дві фази розвитку культури. Характер першої фази, любовідської, найповніше відбивають матеріали могильника у Любовідзі (Слупське воєводство), який відноситься до другої половини I – першої половини II ст. Пізня фаза, цецельська, відома за найширше дослідженим могильником у Цецелях (Бялостоцьке воєводство). На першій фазі вельбарська культура займала територію Середнього і Східного Помор'я, Північну Великопольщу, на другій – Східне Помор'я, Куявію, Правобережну Мазовію, Підлясся. В цей же час вельбарські пам'ятки займають територію Полісся та Волинь. Розширення їх ареалу на схід і південний схід пов'язується дослідниками з появою готів на Помор'ї. І справді, початкові межі культури співпадають з ареалом більш ранньої оксивської культури. Обидві групи пам'яток мають ряд спільних рис в матеріальній культурі, що дає змогу говорити про їх генетичну спорідненість. Але наприкінці I ст. н. е. спостерігається раптове збільшення кількості могильників. Поряд з плоскими, існуючими з пізньолатенського часу некрополями оксивської культури, з'являються нові курганні з кам'яними колами, надгробними стелами. На початку пізньоримського часу (друга половина II ст. н. е.) значна кількість могильників обох типів припиняє своє існування на території Помор'я і з'являється на схід від Вісли. Ці дані, на думку польських археологів, відбивають процес переселення носіїв вельбарської культури з західних територій на схід.

Вельбарська культура відома у Польщі в основному за матеріалами могильників. На фазі Любовідзе відомі плоскі могильники. Поховальний обряд характеризується біритуалізмом. Трупоспалення урнові й ямні. Трупопокладення здійснювалися в прямокутних ямах, деколи у домовинах з колоди. Наприкінці фази з'являються курганні та плоскі поховання з кам'яними холами, стелами. У поховальному інвентарі відсутня зброя (Вензьори, Одри) [Walenta, 1981. – S. 3–95].

На фазі Цецеле поховальний обряд різноманітніший. Серед інвентаря подекуди трапляються вироби з заліза, зброя, прикраси оксивського типу. Виникають одностатеві могильники або ж могильники поділяються на жіночу та чоловічу частини. У поховальному обряді простежуються виразні риси пшеворської культури (перепалена кераміка, глибокі ями з залишками вогнища) (Бруліно-Коскі, Кłodzew, Піліпкі, Брест-Трішин). З другої половини III ст. поховальний обряд вельбарської культури стає одноманітнішим і стабільнішим, не змінюючись до V ст. До нього є характерними: біритуалізм, наявність жіночого інвентаря й перевага жіночих та дитячих поховань, відсутність у похованнях залізних предметів, наявність одноманітного глиняного посуду та бронзових прикрас, скляних келихів, скляних та бурштинових намистин, звичай вкладати у поховання кілька перепалених на вогні посудин, наявність кам'яних конструкцій. Дещо виділяється на цьому фоні територія Східної Мазовії, Підлясся та Волині, де у III ст. панує обряд трупоспалення [Godłowski, 1985. – S. 145].

Значно менше досліджені селища вельбарської культури. Відомо лише кілька пам'яток цього типу, що розкопувалися незначними площами (Данков, Любешівці, Колобжеги, Посьв'єтно) [Wolagiewicz, 1970. – S. 196]. Тому ми мало що можемо сказати про характер поселень, їх планування, характер житлового і господарського будівництва вельбарських племен на території Польщі [Skowgol, 1979. – S. 85–177].

Дискусійним у польській літературі є питання про етнічну належність вельбарської культури [Wolagiewicz, 1981. – S. 79–106; Godłowski, 1985. – S. 145; Prahistoria, 1981. – S. 159–171; Strzelczyk, 1984].

Прийнято вважати, що її носіями були готи. Проте узагальнивши дані писемних джерел, дослідники дійшли висновку, що готи з'явилися на території Помор'я в останній чверті I ст. н. е. [Prahistoria, 1981. – S. 155], тобто тоді, коли вельбарська культура уже існувала. Археологічні відповідники готам вловити важко. Проаналізувавши всі риси культури вельбарських племен нами встановлено, що основні з них (біритуалізм, наявність виключно жіночого інвентаря у похованнях) не є готськими. Ці елементи поховального обряду були притаманними автохтонам Помор'я з пізньолатенського часу. Так само не зв'язується з готами звичай невикладання зброї у поховання, одностатеві могильники. Ці риси пов'язуються з ясторфською культурою.

Щодо власне готських пам'яток, то мова може йти лише про могильники типу Одри-Венсьори з кам'яними конструкціями (надгробні стели, надгробні кам'яні кола), що мають прямі аналогії у Скандинавії. Дата появи цих пам'яток співпадає з даними писемних джерел про появу готів на материк. Ймовірно, прийшло людство порівняно швидко перейняло місцеву культуру, втративши власні етнографічні риси. Таким чином, сьогодні домінує думка про багатоетнічність вельбарської культури, в якій нараховують принаймні кілька культурно-етнічних компонентів: ясторфську, оксивську, пшеворську і гото-гепідську. Після середини III ст. ці компоненти виділити вже неможливо [Okulicz, 1970. – S. 419–498; Prahistoria, 1981. – S. 153].

Першим вельбарським пам'ятником, дослідженим на території УРСР, був могильник біля с. Дерев'яне Ровенської області, відкритий у 1935 р. В цьому ж році тут проводилися невеликі розкопки З. Леським, а у 1938 р. – Т. Рейманом. Збережені матеріали опубліковано Ю. В. Кухаренко [1980. – С. 72. – Табл. XXVIII–XXX]. Першим селищем цієї культури на Волині були Вікнини-Великі, де наприкінці 40-х років проводив розкопки М. Ю. Смішко [1947. – С. 111–112]. Тут частково досліджено два великі наземні житла. Найповніше вивченою і найпоказовішою пам'яткою вельбарської культури на території УРСР є могильник поблизу с. Дитиничі Ровенської області. Могильник досліджувався В. В. Ауліхом, І. К. Свешніковим і М. Ю. Смішком у 1956–1958 рр. [Смішко, Свешніков, 1961. – С. 89–112]. Відкрито 21 поховання з трупоспаленнями та значною кількістю речового матеріалу.

Починаючи з 1957 р. багаторічні роботи велися М. А. Тихановою на вельбарському і вельбарсько-черняхівському селищі у с. Лепесівка Хмельницької області [Тиханова, 1963. – С. 178–183; 1966. – С. 209–214]. Відкрито близько 20 великих наземних жител, значну кількість господарських об'єктів (вогнищ, гончарних печей, господарських ям-погребів). Зібрано величезну колекцію кераміки, виробів з металу, кістки. Матеріали до цього часу не опубліковано.

У 60-х – початку 70-х років Ю. В. Кухаренком проводилися невеликі розкопки на могильнику в Любомлі [1980. – С. 77–80]. У 1964–1965 рр. розкопки проводилися на могильнику в Баєві І Волинської області. Розкопками керував В. П. Петров. На могильнику відкрито 13 поховань з трупопокладенням і 19 трупоспалень з матеріалами, характерними для вельбарської та черняхівської культур. Результати робіт опубліковані Ю. В. Кухаренко [1975. – С. 51–61]. У 1971 р. Л. І. Крушельницька частково дослідила селище вельбарської культури у с. Ромош Львівської області [Крушельницька. Оприск, 1975. – С. 75–80]. Кілька років розкопки у с. Ромош продовжував В. В. Кропоткін. У 1975 р. В. Д. Бараном, В. К. Волянником і Д. Н. Козаком проводилися розкопки у с. Борсуки Тернопільської області [Баран, Воляник, Козак, 1973. – С. 257]. На поселенні відкрито одне житло, кілька господарських ям, наземні вогнища. Зібрано значну кількість ліпного посуду вельбарської культури. 30 % серед кераміки становлять гончарні посудини черняхівської культури. Наземну споруду з вельбарською ліпною керамікою і невеликою кількістю гончарного посуду черняхівської культури відкрито Л. І. Крушельницькою у с. Федорівці Львівської області [1979].

Протягом 1981–1982 рр. широкомасштабні археологічні дослідження проведено автором на селищі вельбарської культури у с. Боратин Волинської області. Відкрито 1750 м² площі [Козак, 1983. – С. 271–272; 1984. – С. 274–275; 1986. – С. 50–69]. Досліджено 11 житлових споруд, 14 господарських ям-погребів, зібрано велику колекцію керамічного матеріалу, виробів з металу, кістки. У 1984 р. нами досліджувався могильник у с. Баїв (Баїв II). Виявлено три трупоспалення та одне трупопокладення. Могильник знищено сучасними похованнями. У 1985 і у 1987 рр. нами проведено розкопки на селищі вельбарської культури Загаї II Волинської області. Відкрито площу 3600 м². Досліджено п'ять заглиблених жител, ряд господарських споруд та ям. Зібрано велику кількість ліпної кераміки, уламки гончарних посудин, знаряддя праці. Нами проведено також розвідкові роботи на селищах Баїв III, Гірка Полонка III, Новостав.

У 1982 р. І. К. Свешніковим проведено дослідження на знищеному могильнику поблизу с. Яструбичі Львівської області. Виявлено рештки 6 трупоспалень з характерним для вельбарської культури інвентарем [Свешніков, 1982].

Певне значення для розуміння ролі вельбарських племен в історії Південно-Східної Європи мали дослідження черняхівських пам'яток у Костянці, Ягнятині, Леськах, Косанові, Компанійцях та інших, де наявні елементи вельбарської культури.

Нові важливі матеріали вельбарської культури отримано автором та О. І. Журком на поселенні Велика Слобідка II на Середньому Дністрі [Козак, Журко, 1983. – С. 62; Козак, 1984. – С. 55–60] та Б. В. Магомедовим на селищі у Шершнях на Південному Побужжі [1984. – С. 289]. Р. В. Терпиловським на поселенні Глеваха на Середньому Дніпрі [1984. – С. 333–334].

Селища. Останнім часом на Волині обстежено близько 20 селищ вельбарської культури. Вони розташовані вузькою смугою, що тягнеться з Нижнього Повіслення впоперек Західної частини Волині в басейн Південного Побужжя (рис. 39). Північним кордоном цієї смуги є середні течії правих приток Прип'яті, південним – водорозділ Дністровського і Прип'ятського водних басейнів. На північному заході вельбарські пам'ятки стикаються з вель-

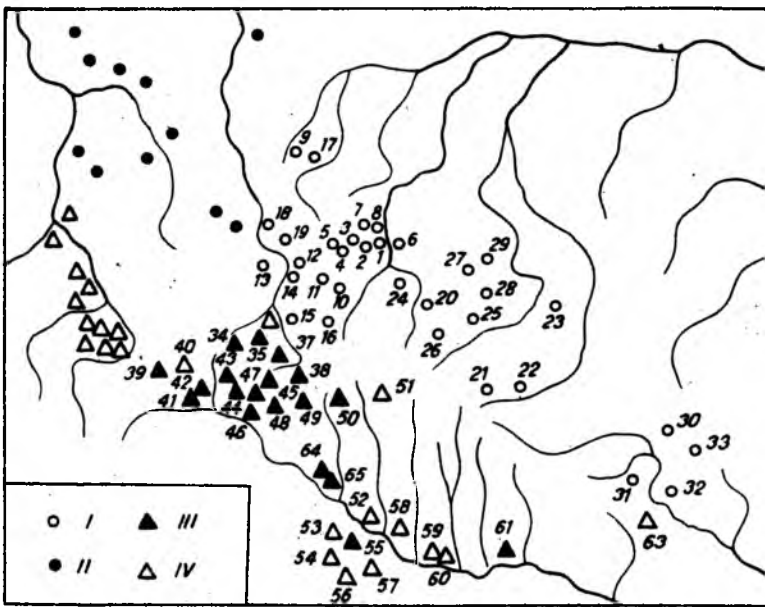

Рис. 39. Схема поширення пам'яток кінця II – середини IV ст. у північно-західних областях України і південно-східних областях Польщі:

I – пам'ятки вельбарської культури на території УРСР; II – пам'ятки вельбарської культури між Віслою та Західним Бугом; III – пам'ятки зубрицької групи фази III; IV – пам'ятки пшеворської культури пізньоримського часу. 1 – Боратин; 2 – Гірка Полонка; 3 – Гірка Полонка III; 4 – Баїв II; 5 – Баїв III; 6 – Новостав; 7 – Рованці; 8 – Луцьк-Гнідава; 9 – Любомль; 10 – Загаї II; 11 – Линів; 12 – Ромош; 13 – Федорівці; 14 – Свитазів; 15 – Яструбичі; 16 – Боромель; 17 – Машів; 18 – Лежниця; 19 – Михале; 20 – Дитиничі; 21 – Борсуки; 22 – Лепесівка; 23 – Могиляни-Хмельник; 24 – Береги; 25 – Уїзці; 26 – Острів; 27 – Горюк; 28 – Зозів; 29 – Великий Олексія; 30 – Слобідка; 31 – Гунька; 32 – Зяньківці; 33 – Демидівка; 34 – Воля-Гомулецька; 35 – Кожичі; 36 – Червоноград; 37 – Борщовичі; 38 – Новосілки; 39 – Твірж; 40 – Добростані; 41 – Березель; 42 – Комарне; 43 – Сокильники II; 44 – Сокильники I; 45 – Підберізі; 46 – Давидів; 47 – Пасіки-Зубрицькі; 48 – Черепин; 49 – Жирівка; 50 – Іванківці; 51 – Перепільники; 52 – Петрилів; 53 – Олешки; 54 – Слобідка Пільна; 55 – Незвисько; 56 – Кам'янка Велика; 57 – Репуженці; 58 – Івано-Золоте; 59 – Капустяниці; 60 – Борисківці; 61 – Велика Слобідка; 62 – Громівка; 63 – Велика Тернавка; 64 – Бурштин; 65 – Куропатники.

барською культурою Мазовії і Підлясся, на південному сході – групою ранніх вельбарських пам'яток, обстежених П. І. Хавлюком.

Топографія селищ неоднакова. Частина з них розташована на високих плоских, перших або других терасах річок Стиру, Західного Бугу, Горині (Боратин, Лежниця I, Борсуки, Боромель, Лепесівка). Більша частина займає похилі сонячні схили балок, підвищень (Загаї II, Ромош, Свитазів, Вікнини Великі). Окремі селища відомі на мисах, що врізаються у лугову долину (Баїв III, Гірка Полонка III). Всі селища неукріплені. Сьогоднішні дані не свідчать про якусь певну систему у розміщенні селищ. Складається враження, що вони розкидані уздовж річок та балок з невеликими потічками і головним чином на місцях селищ, покинутих носіями пам'яток зубрицької групи. Точні дані про площу селищ встановити важко, оскільки жодне з них повністю не досліджувалося. Найповніше розкопане поселення у Лепесівці мало 9 га. Однак тут відзначено кілька будівельних горизонтів, тому його одноразова площа була, ймовірно, значно меншою. Площа боратинського селища становила приблизно 0,6 га, загайського – близько 2 га.

На поселеннях відкрито житлові споруди, господарські приміщення, ями-погребі. До нещодавнього часу вважалося, що для племен вельбарської культури є характерні лише наземні довгі житла, так звані штальхауз. Нові дослідження довели, що такі житла на селищах трапляються рідко, або ж зовсім відсутні. Вони є характерними лише для пам'ятки в Лепесівці, де становлять єдиний тип житла. Проте це твердження, прийняте у літературі [Кухаренко, 1980. – С. 69], не піддається перевірці. Основну кіль-

Таблиця 6. Основні риси житлового будівництва на селищі вельбарської культури у Боратині

Хронологія	№ житла	Тип житла	Орієнтація	Останець	Підвальня	Розміри	Висота земляних стін	Кількість стовпових ям	№ г/ям розміщених попоруч	Відстань до житла
Фаза I	3	Нп/з*	Стінами	-	+	3x3,5	0,2-0,35	6	-	-
	5	"	Кутами	+	-	3,7x5,4	0,3-0,4	16	2,3	1-1,2
	9	"	Стінами	-	+	3,6x4,8	0,3-0,4	10	8,15	6-8
	10	"	"	?	?	3,3x?	0,4	6?	1	1,4
	17	"	"	-	-	2,6x3	0,25	11	-	-
18	Наз.**	Кутами	-	-	3,6x4,2	-	-	22	6	
Фаза II	6	Нп/з	Стінами	+	+	3 x 4,3	0,4-0,45	2	-	-
	13	"	Кутами	-	-	2,9x3,4	9,5	8	-	-
	16	"	Стінами	+	-	3,2x4,2	0,5-0,6	8	18-21	2-4
	20	"	Стінами	+	-	3x3,8	0,5	9	-	-
	21	"	Кутами	-	+	7,8x10,9	-	49	-	-

* Нп/з - півземлянки

** Наз. - наземні

Таблиця 7. Досліджені селища вельбарської культури на Волині

Назва селища	Житла		
	Кількість	Заглиблені	Наземні
Боратин	11	9	2
Загаї II	5	5	-
Борсуки	1	-	1
Федорівці	1	-	1
Лепесівка	20(?)	-	20(?)
Ромош	-	-	-
Рованці	1	1	-
Михале	1	1	-
Разом	40	16	24

кількість жител на добре дослідженій пам'ятці у Боратині складають заглиблені споруди (9 з 11) (Табл. 6). Всі житла на загайському селищі також були напівземлянками й землянками (табл. 7).

Отже, можна припустити, що носії вельбарської культури проживали на Волині у наземних і у заглиблених житлах.

Наземні житла можна поділити за розмірами на дві групи: великі і малі.

Від жител першої групи збереглися потужні завали глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій (хмиз, гілля, нетовсті колоди). Площа розвалів 60-120 м². Такі житла мають видовжено-прямокутну форму і орієнтовані по лінії схід-захід. Житло, як правило глиняними стінками-перегородками ділиться на дві камери. Одна з них жила. В ній простежується земляна, добре утоптана долівка. Посередині неї - вогнище, іноді піч. У другій, здебільшого західній камері, слідів мешкання людини не виявлено. Існує думка, що вони мали господарське призначення: були майстернею або хлівом. Це припущення підтверджується характером знахідок у деяких камерах. Так, в одному з жител лепесівського селища, у західній камері відкрито чотири залізоплавильні горни, що засвідчує наявність залізоплавильної майстерні [Тиханова, 1964. - С. 48-56]. У більшості випадків у цих камерах не виявлено ніяких знахідок, тому дослідники визначають їх, як загін для худоби (стаїні).

Для прикладу наведемо опис одного найхарактерніших жител на поселенні Лепесівка (житло № 2). Це велика будівля, яка складалася з двох частин: житлової східної та господарської західної. Розміри житла 12,6 x 6 м. Житлова частина мала глинобитну долівку та вогнище. Поблизу вогнища знаходився ткацький станок, від якого залишилося скупчення тягарців й шматки обвуглених перекладин. Поряд лежав великий кістяний гребінь. Біля південної стінки знайдено ще 18 тягарців, що лежали у два ряди. У південно-східному куті - залишки жорен та інші господарські речі. У західній частині споруди підлога земляна. Її прикривав товстий сажистий прошарок.

У північно-західному куті цієї камери простежено розкидані зерна та їх відбитки, а також відбитки соломи. На думку автора розкопок, тут розміщувався хлів, поділений на кілька камер. Біля східної та західної стін споруди відкрито по дві великі ями від стовпів. На них спирався сволок двосхилого даху. У добре збереженій південній стінці простежені дерев'яні вертикальні стояки, розміщені на відстані 1 м один від одного. Основа глинобитної стіни мала товщину 15–20 см. На думку М. О. Тиханової, до житла примикав великий двір, де знайдено велику кількість скупчень кісток тварин та уламків ліпного і гончарного посуду [Тиханова, 1963. – С. 182–183].

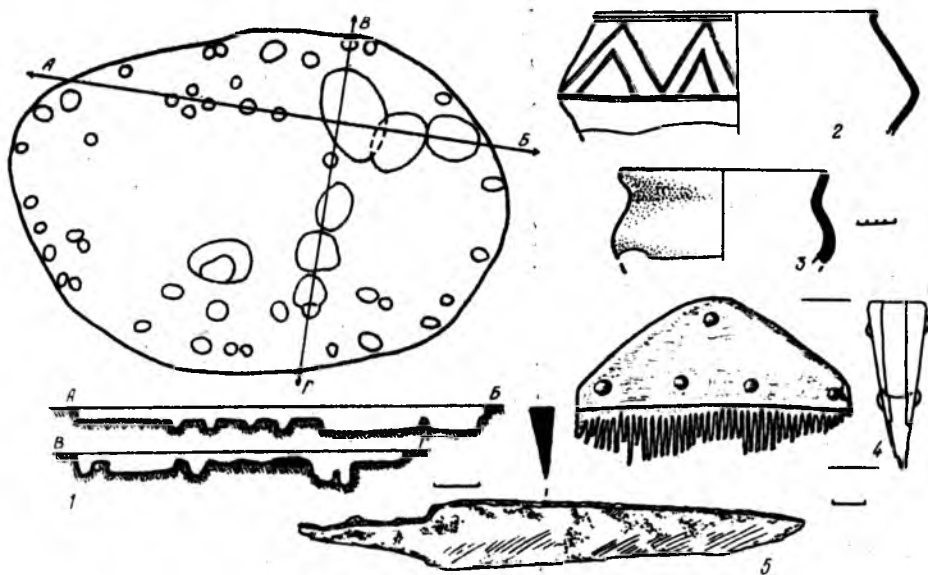

Рис. 40. Селище вельбарської культури Боратин.

Комплекс житла № 21:

1 – план та розрізи житла; 2, 3 – кераміка; 4 – кістяний гребінь; 5 – залізний ніж.

Вияток у цій групі жител становить будівля № 21 з селища у Боратині (рис. 40, 1). На відміну від інших великих наземних жител боратинське має не прямокутну, а овальну форму розмірами 10,9 x 7,8 м (площа 85,02 м²). Долівка земляна, міцно утрамбована, перекрита шаром розпорошеної глиняної обмазки товщиною 0,25–0,3 м. Розподілу на окремі камери не простежено. У долівці виявлено 49 ямок від стовпів, розміщених двома рядами вздовж стін на відстані 0,6 – 1,2 м одна від одної. Діаметр ямок від 0,2 до 0,4 м. Посередині долівки – два потужних вогнища на глинобитній основі. Місце розташування вогнищ додатково підтверджує відсутність поділу житла на камери. Проте можна висловити припущення щодо господарського призначення південно-західної частини споруди. Тут слабше утрамбована долівка і, крім того, відкрито п'ять господарських підвальних ям.

Реконструкція стін цього типу жител не викликає труднощів. Дані, отримані при дослідженні вище описаного житла № 2 у Лепесівці, характер розташування стовпових ям у житлі № 21 з Боратина, величезна кількість глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій свідчать про їх стовпо-воплетеневу конструкцію. Стіни тинькувалися товстим шаром глини, очевидно, з обох боків. Дах двосхилий. Його основу складав ряд стовпів розміщених по довгій осі житла. На них, очевидно, спирався сволок, до якого кріпилися крокви. Нижні кінці крокв спиралися на лати, що клялися на розвилки вертикально поставлених стовпів. Дах вкривався соломкою, хмизом. Подібну реконструкцію "великих" жител, відомих на пам'ятках черняхівської культури, здійснив Є. А. Рікман [1975. – С. 88].

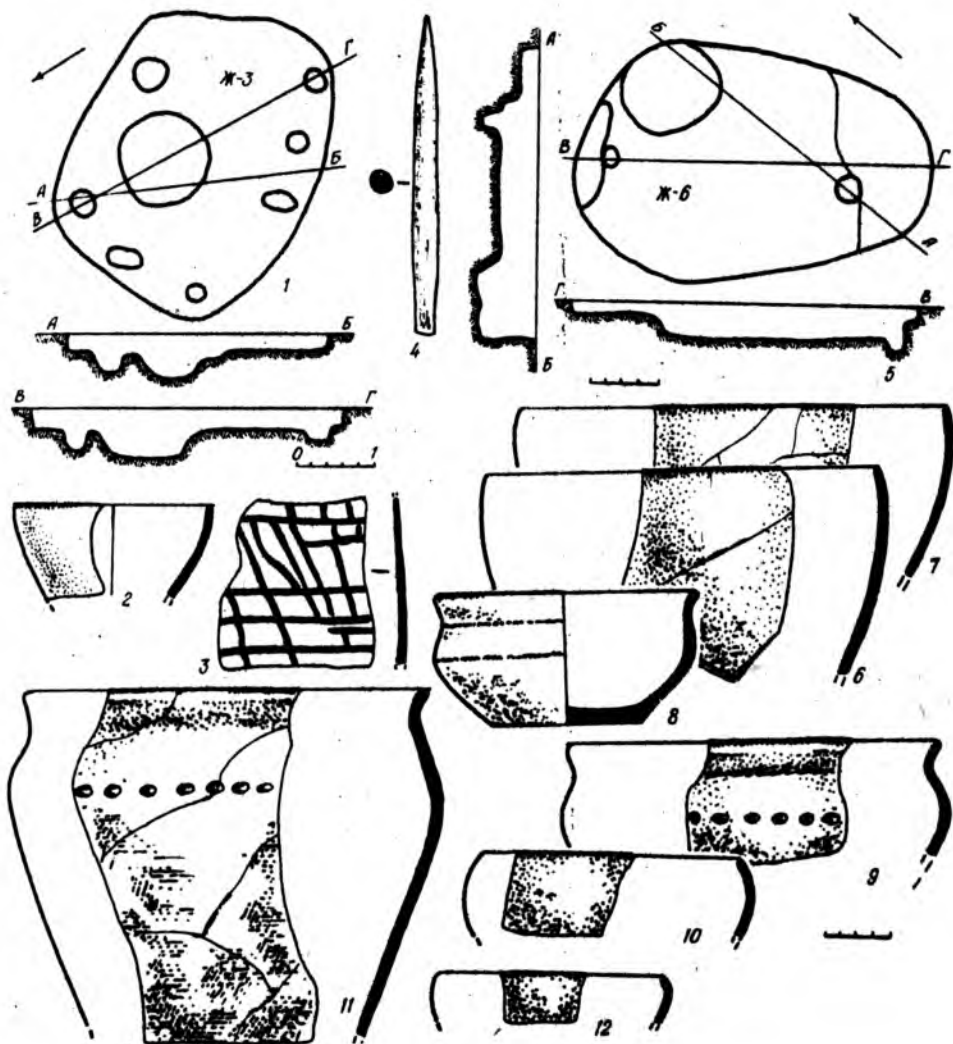

Рис. 41. Селище вельбарської культури Боратин:
 1-4 – комплекс житла № 3; 5-8 – комплекс житла № 6; 9, 10 – кераміка з ями № 8; 11, 12 – кераміка з ями № 6.

Аналогії великим наземним житлам вельбарської культури на Волині сягають Північної Польщі, Скандинавії. На території Польщі вони відомі з селищ III-IV ст. у Вульці-Лясецькій, Любешівці, Данкові [Bender, Barankiewicz, 1967. - S. 7-99; Rytgała, 1972. - S. 19; Wołgiewicz, 1970] і трактується дослідниками як германські. У Скандинавії такі житла існували з перших століть нашої ери. Вони відомі на широко розкопаних селищах у Форбасі, Грандфорті та інших [Hwass, 1979. - S. 61-74; Becker, 1968. - S. 230-255; Zoller, 1963. - S. 39-42].

Другий тип наземних жител має значно менші розміри. Вони досліджені на поселеннях Борсуки, Федорівці, Боратині, мають прямокутну або підквадратну форму площею 9-16 м². Долівка земляна, утрамбована. В одному з кутів розташоване вогнище на глинобитній основі або викладене з каменю. Стовпові ямки по кутах, велика кількість глиняної обмазки з відбитками дерев'яних лозин і колод на одному з боків свідчать про стовпово-плетеневу конструкцію стін.

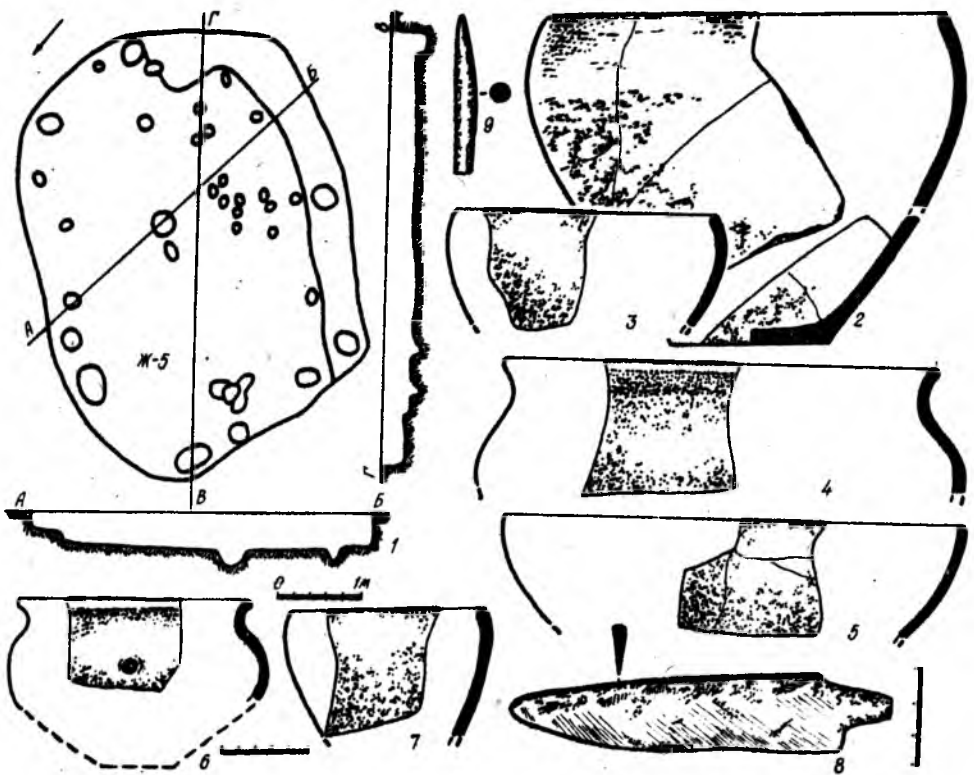

Рис. 42. Селище вельбарської культури Боратин. Комплекс житла № 5:
1 – план та розрізи житла; 2–7 – кераміка; 8 – залізний ніж; 9 – кістяна проколка.

Аналогії таким житлам у вельбарській культурі на II основній території, через недостатню вивченість селищ поки що невідомі. Подібні споруди у великій кількості досліджені у пшеворській та черняхівській культурах.

Заглиблені у материк житла стали відомими на Волині лише після систематичних широких розкопок селищ вельбарської культури. В даний час їх налічується 16. Це напівземлянки заглиблені у материк на 0,3–0,6 м. Форма жител не стійка: підпрямокутна, близька до овальної, трапецієподібна (Фото 4, 1–3; Рис. 41, 1, 5; 42, 1; 43, 1, 8; 44, 1; 45, 1, 8; 46, 1; 27, 1). Площа 9–16 м². Найбільшими є житла № 5 з селища у Боратині площею 20 м², № 6 з поселення Загаї II площею 18 м². Найменшим є житло № 17 з Боратина площею 7,8 м². Орієнтація жител теж не постійна. Однак більшість досліджених жител орієнтовані стінками за сторонами світу, меншість – кутами. Стінки вертикальні або дещо звужені до долівки, підлога земляна, в окремих випадках підмазана глиною (житло № 6 з Загаїв II). У трьох житлах з Боратина, вздовж однієї з стін залишався материковий прилавок. Вздовж нього – невеликі стовпові ями. Ймовірно, останець облицьовувався дерев'яними конструкціями і використовувався не лише як лежанка, а й в господарських цілях. У двох напівземлянках з Боратина відкрито льохи. У житлі № 6 із Загаїв II дві господарські ями розміщувалися поруч. Залишки стаціонарної опалювальної споруди виявлено лише в одному житлі з Боратина. Це невеличка піч, складена з глиняних вальків. Піч зведено на останці, залишеному при короткій стінці. Чернінь глиняний. Останні житла опалювалися, ймовірно, відкритими вогнищами, розташованими безпосередньо на долівці. Їх відходи періодично викидалися на вулицю. Причому, судячи за невеликими скупченнями попелу і деревного вугілля на долівці, кожного разу вогнище розкладалося на новому місці, в основному, у центральній частині житла.

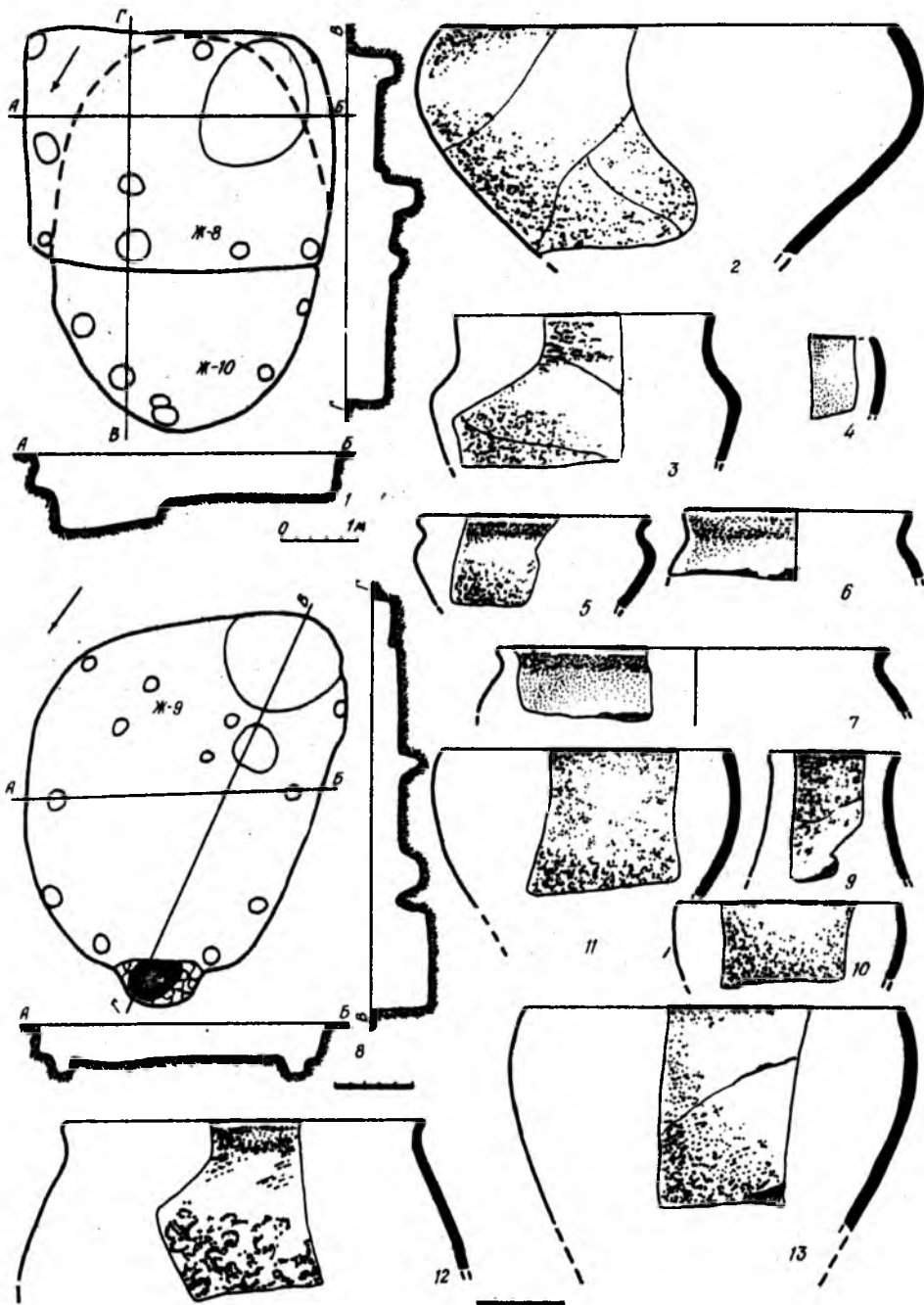

Рис. 43. Селище вельбарської культури. Боратин:
 1-4 - комплекс житла № 10; 5-7 - кераміка з ями № 22; 8-13 - комплекс житла № 9.

Характерною рисою усіх напівземлянкових жител є наявність у долівці великої кількості ямок від стовпів, розташованих по периметру стін. Ця риса зближує напівземлянкові споруди з наземними "великими" будівлями. Очевидно, обидва типи жител мали однакову стовпово-плетеневу конструкцію стін. Велика кількість глиняної обмазки у заповненні жител свідчить про глинобитні стіни. Ще однією рисою, яку необхідно відзначити при розгляді напівземлянкових жител, є наявність на площі долівки значної

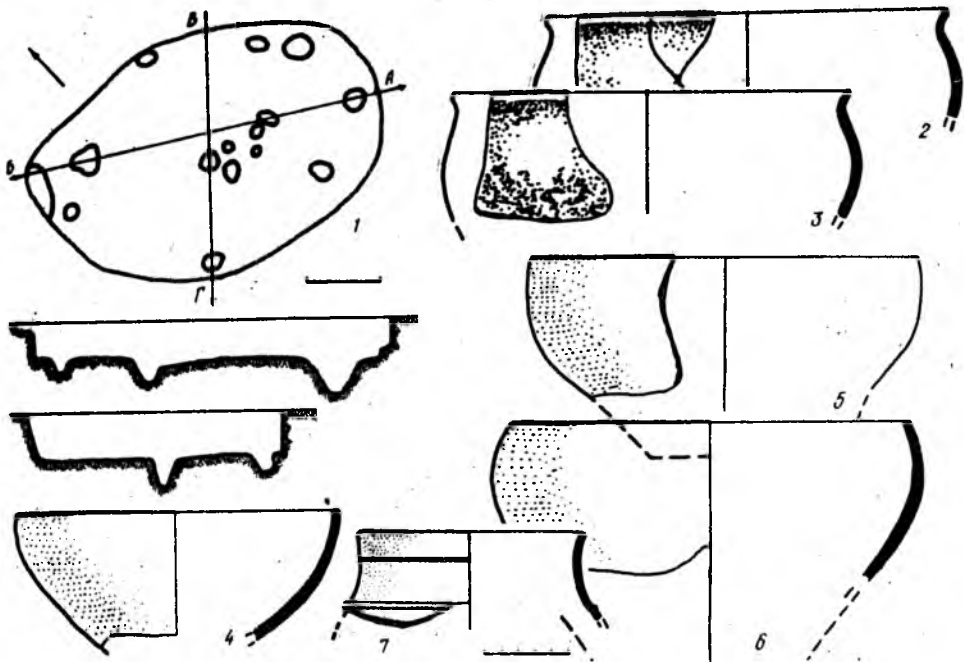

Рис. 44. Селище вельбарської культури Боратин. Комплекс житла № 13:
1 – план та розрізи житла; 2–6 – ліпна кераміка; 7 – гончарна кераміка.

кількості невеликих стовпових ям – слідів від домашніх меблів (рис. 42, 1; 45, 1). Ймовірно, такі необхідні речі, як лава, стіл, стільці тощо мали стаціонарне положення і вбивалися ніжками у долівку.

Дві землянки виявлено на селищі Загаї II. Вони мають овальну у плані форму із звуженими до дна стінами, що надає житлам у розрізі ночноподібної форми (рис. 48, 1). Одне з них орієнтоване стінами, друге кутами за сторонами світу. Долівка знівельована відносно поверхні, міцно утрамбована. Розміри жител 3 x 4,4 і 2,8 x 4 м, висота земляних стін 1–1,1 м від рівня долівки. До однієї або двох стін примикав материковий останець шириною 0,35–0,7 м. В одній із стін вирізано одну-три сходинки. В житлі № 10 у середній частині східної стіни виявлено глинобитну піч (рис. 48, 1). Вона розташована на висоті 0,55 м від рівня долівки. Піч має підковоподібну у плані форму розмірами 0,6 x 1,2 м, висота печі 0,45 м від рівня череня. Черень випалено на товщину 2–4 см. З правого боку від печі на долівці залишено материковий виступ, який правив за приступку.

Форма напівземлянкових жител має аналогії у пшеворській культурі на території Польщі [Jadczykowa, 1981. – S. 101]. За деякими елементами внутрішньої конструкції ці житла близькі до житлових споруд зубрицької групи [Козак, 1985. – С. 26]. Проте конструкція стін надає заглибленим житлам спорідненості з домобудівництвом вельбарської культури.

Землянкові житла з Загаїв II близькі до землянок відомих на селищах черняхівського типу Верхнього Подністрів'я [Баран, 1981. – Рис. 10, 11, 12, 15].

Ймовірно, вельбарські племена, які на попередніх місцях проживання будували переважно наземні житла глинобитної конструкції, опинившись в нових природно-кліматичних умовах, перейняли у місцевого населення прийоми і форми домобудівництва, поєднавши з власними традиціями.

Крім жител на селищах вельбарської культури досліджено господарські приміщення, підвальні ями.

Господарські приміщення заглиблені у землю. Вони різноманітні за фор-

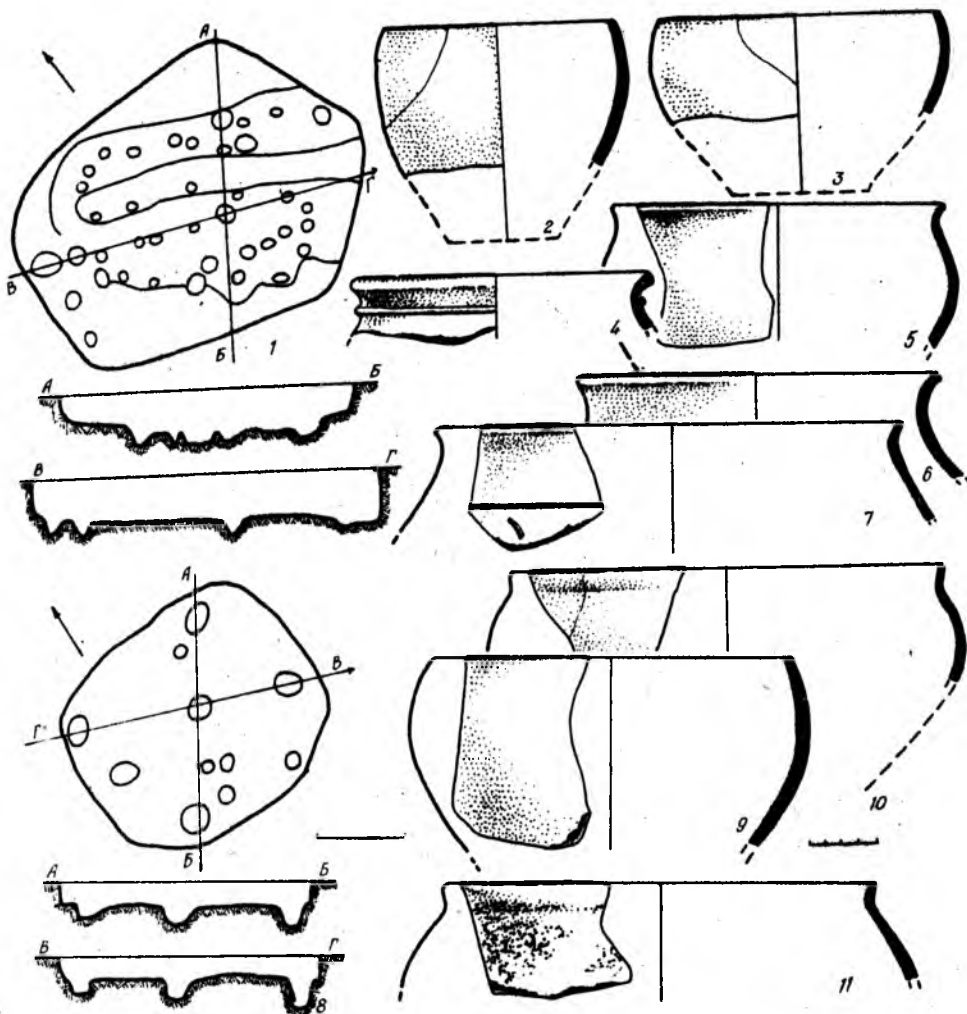

Рис. 45. Селище вельбарської культури Боратин:

1-7 – комплекс житла № 16 (1 – план та розрізи житла; 2-3, 5-7 – ліпна кераміка; 4 – гончарна кераміка); 8-11 – комплекс житла № 20 (8 – план та розрізи житла; 9-11 – ліпна кераміка).

мою і конструкцією (рис. 50, 1, 3). Одне з них виявлено на поселенні в Ромоші. Споруда має чотирикутну форму площею 44 м² і глибиною 0,5 м. Всередині розміщувалися дві підвальні ями [Крушельницька, Оприск, 1975. – С. 76]. У Загаях II господарські споруди значно менших розмірів. Одне з них площею 6 м² (рис. 50, 1), мало прямокутну форму глибиною 0,2 м. У долівці, у східній і західній частинах, вибрано дві глибокі підвальні ями. Ще одна споруда із Загаїв II виділяється тим, що в горі має квадратну форму площею 4 м². Її основу складає підвальна яма округлої форми глибиною 1,1 м (рис. 50, 3). Навколо ями – невеликі прилавки. Ніяких свідчень про характер перекриття таких будівель не виявлено. Ймовірно, великі за розмірами споруди, такі як у Ромоші, мали легкі плетеневі стіни й дах; менші могли мати перекриття типу намету.

Цікаву споруду, що доповнює дані про характер будівництва вельбарських племен виявлено на селищі Велика Слобідка II на Середньому Дністрі [Козак, 1984. – С. 57. – Рис. 1]. Споруда мала витягнуту прямокутну форму довжиною 14,8 і шириною 4,8 м. Підлога опущена в материк на 0,2-0,3 м. Будівля орієнтована довгими стінками по лінії північ – південь. Підлога материкова, сильно утрамбована. У підлозі відкрито 50 стовлових ям, розмі-

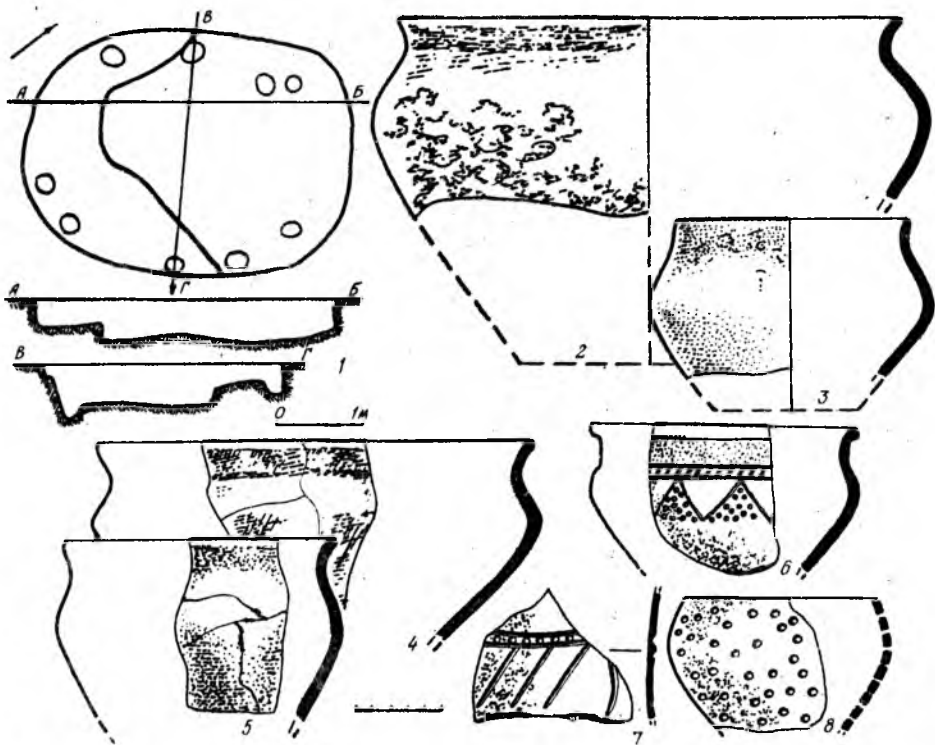

Рис. 46. Селище вельбарської культури Боратин:

1-3 – комплекс житла № 22; 4, 5 – кераміка з ями № 15; 6-8 – кераміка з культурного шару.

щених уздовж стін і по осевій лінії споруди, деколи у два ряди. В різних місцях будівлі знаходилися три підвальні ями. Система розміщення стовпових ям свідчить про стовпово-плетеневу конструкцію стін. Коньковий прогін підтримувався рядом центральних стовпів. Обпалювальної споруди не виявлено. Слідів глиняної обмазки теж не зафіксовано. Важко припустити, що описана споруда була житлом. Не можна, виходячи з фундаментальності будівлі, наявності добре утрамбованої долівки, трактувати її як хлів. Найвірогідніше, що це був будинок общинного призначення.

Поряд з житлами та господарськими приміщеннями розташовувалися господарські ями-погреби. Їх кількість невелика – приблизно по дві ями на одне відкрите житло. Ями мали округлу або овальну у плані форму діаметром від 0,7 до 2,2 м. Стінки здебільшого вертикальні, рідше звужені до низу, дно рівне. Глибина ям – від 0,6 до 2,1 м. Частіше трапляються ями глибиною понад 1 м від рівня материка.

Знахідки у господарських спорудах, ямах-погребях не різняться від знахідок у житлах: уламки кераміки, кістки тварин. Прийнято вважати, що у погребях зберігали запаси їжі: зерно, молочні вироби, овочі, фрукти, м'ясо. Цим же цілям служили і господарські приміщення. У деяких з них, великих за розмірами, зберігалися, очевидно, солома, сіно. Тут влаштовувалися стайні для худоби.

Дослідження широкою площею селищ у Боратині, Загаях II дали можливість простежити систему розташування будівель. На поселенні у Боратині 11 жител та 14 господарських ям-погребів поділяються на дві хронологічні групи, що відповідають двом фазам існування селища. До фази I належать шість жител та вісім господарських ям; до фази II – п'ять жител та шість господарських ям. Всі ці об'єкти сконцентровані двома скупченнями по обидва боки яру. Відстань між скупченнями – 24 м. У першому – п'ять жител та вісім господарських ям, з них чотири житла та сім господарських

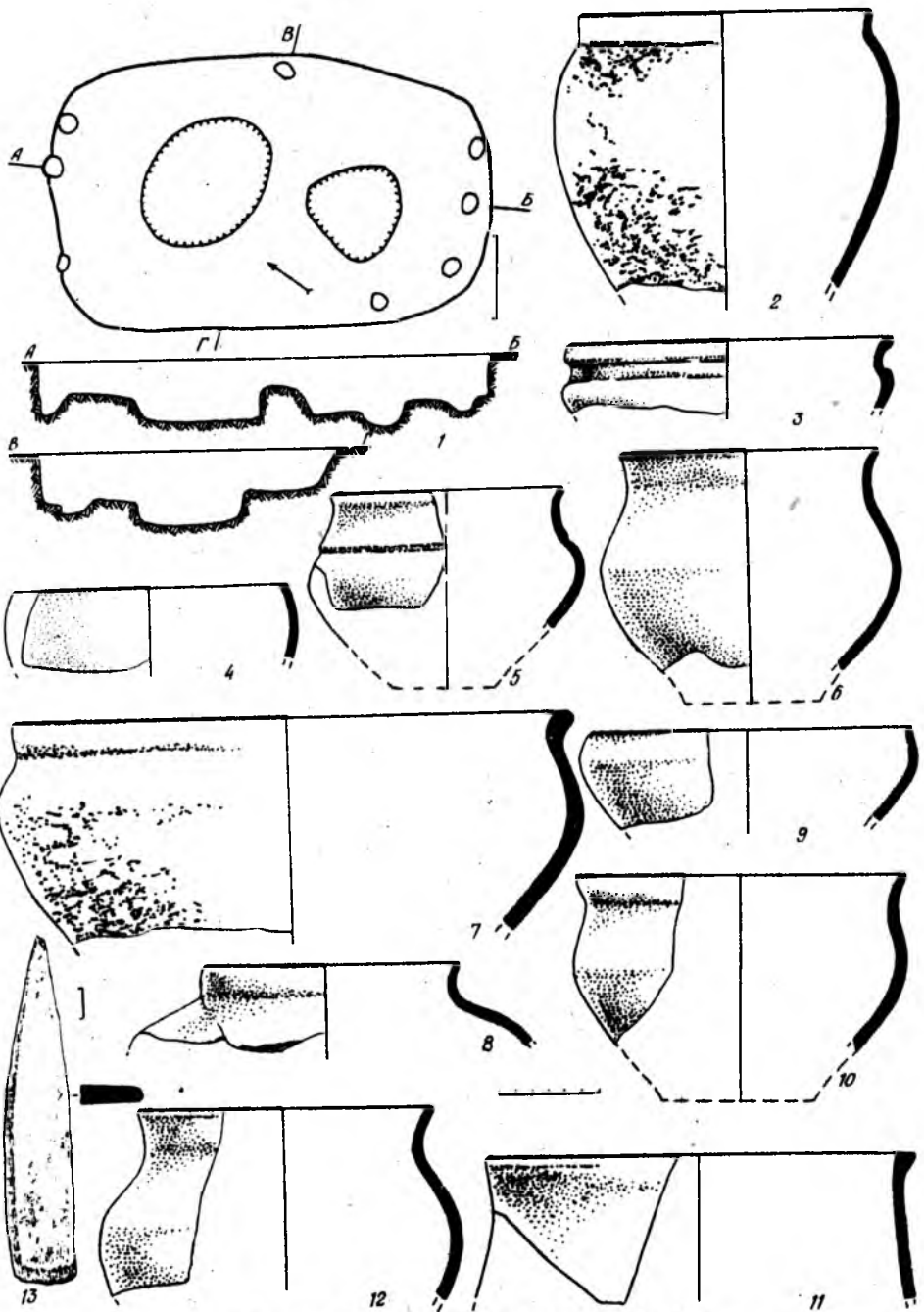

Рис. 47. Селище вельбарської культури Загаї II:

1-6 – комплекс житла № 6; 7, 8 – кераміка з ями № 1; 9 – кераміка з ями № 22; 10 – кераміка з ями № 19; 11 – кераміка з ями № 2; 12, 13 – горщик та кістяна проколка з культурного шару.

ям належать до фази I. У другому скупченні відкрито шість жител та шість господарських ям, з них чотири житла й чотири господарські ями належать до фази II. Таким чином, перша фаза розвитку селища проходила, в основному, на схід від яру, а друга – на протилежному боці. У першому і другому скупченнях житла розміщувалися без якогось порядку в 2-10 м одне від одного.

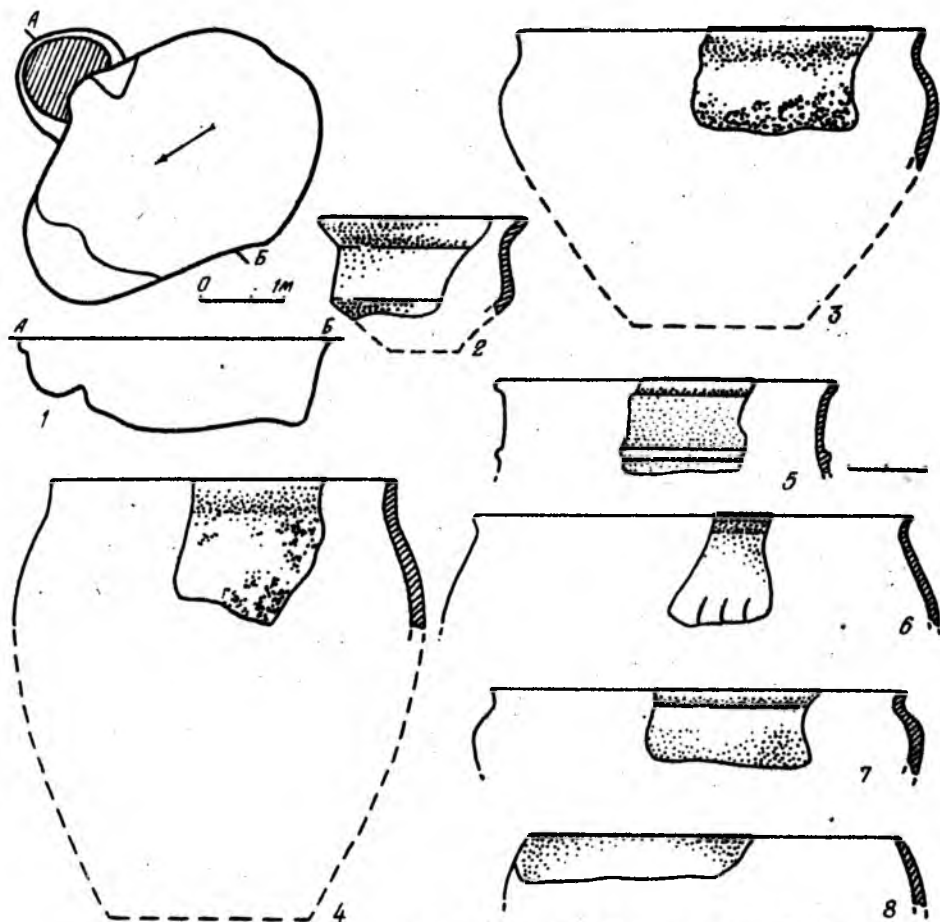

Рис. 48. Селище вельбарської культури Загаї ІІ. Комплекс житла № 10:
1 – план та розрізи житла; 2–4, 6–8 – ліпна кераміка; 7 – гончарна кераміка.

У більшості випадків господарські ями знаходилися недалеко від жител, тому їх можна об'єднати у господарські комплекси. Так, наприклад, ями № 2–3 розміщені поряд з синхронним житлом № 5; яма № 1 з житлом № 10; ями № 8, 15 з житлом № 9 (рис. 51). Чотири господарські ями (№ 18–21) розміщувалися поряд з житлом № 16. Яма № 22 знаходилася недалеко від одночасового житла № 18. Особливо добре простежується існування на вельбарських селищах господарських комплексів на прикладі пам'ятки у Загаях ІІ (рис. 52). Тут на площі близько 2 тис. м² виявлено два житла на відстані 24 м одне від одного. Житло № 5 (знищене давньоруською майстернею) оточували три господарські ями (№ 8, 9, 16). Біля житла № 6 відкрито дві господарські споруди (№ 3–4) та дві господарські ями (№ 1, 19). Відстань між двома, розділеними яром, становила 16 м.

Матеріали боратинського селища дають можливість зробити деякі попередні висновки демографічного характеру. Детальними дослідженнями встановлено, що відкрита площа поселення складає приблизно 1/3 усієї площі селища. Можна припустити, що на ньому було відповідно втричі більше досліджених житлових споруд (30–33). Виходячи з того, що на думку дослідників, в одному житлі могли мешкати 4–6 чоловік. [Ляпушкин, 1958. – С. 128], встановлюємо, що на поселенні проживало протягом всього часу його існування не більше як 200 осіб. Розділивши цю цифру на чотири існуючі на селищі будівельні горизонти, отримаємо приблизну кількість осіб, що

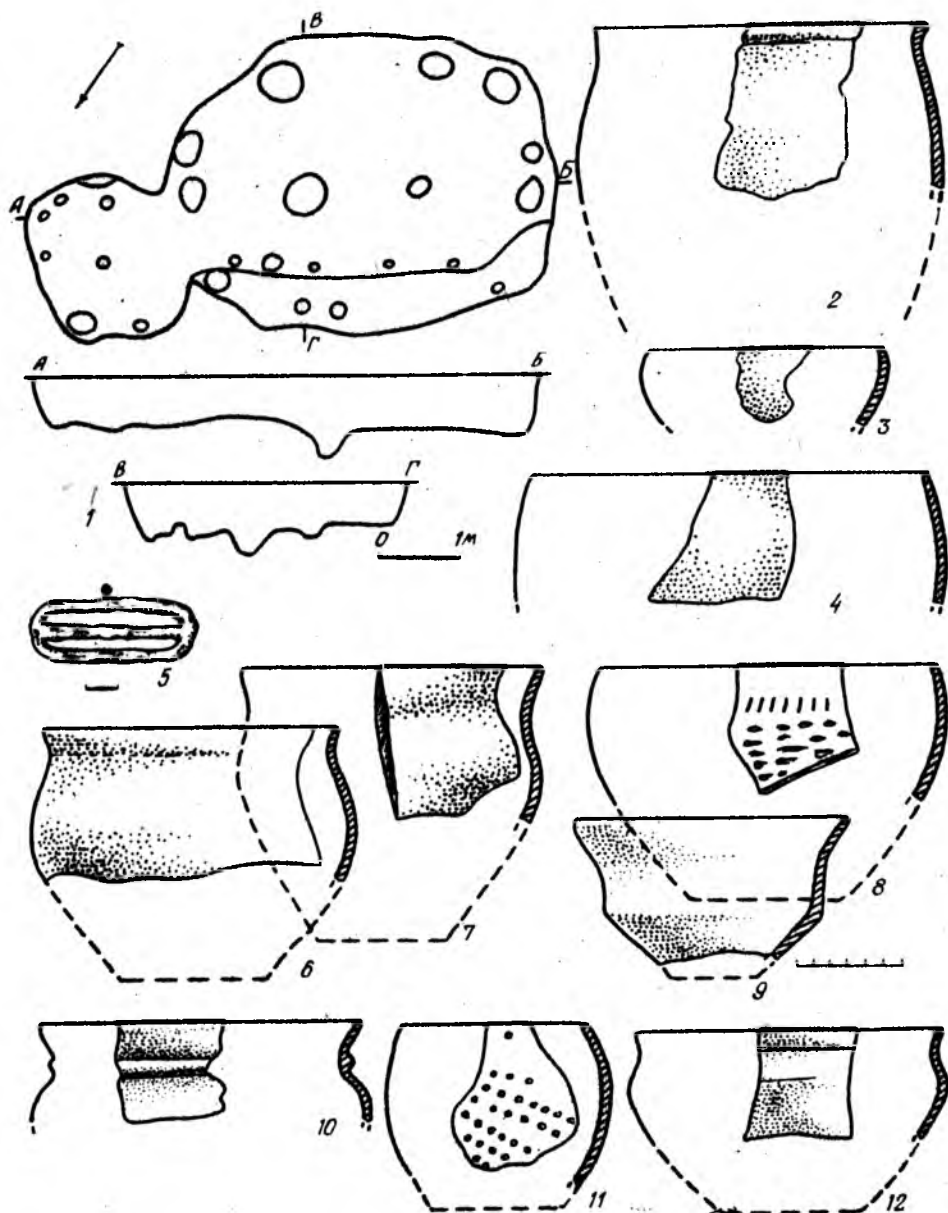

Рис. 49. Селище вельбарської культури Загаї II. Комплекс житла № 11:
 1 – план та розрізи житла; 2–4, 6–9, 11, 12 – ліпна кераміка; 5 – залізна пряжка; 10 – гончарна кераміка.

проживали на поселенні одночасно (близько 50 чоловік). З них на долю дорослих припадає не більш як 20–24 чоловік. Ці цифри співпадають з даними, отриманими польськими дослідниками при вивченні соціальної структури племен Вісло-Одерського межиріччя [Niewęłowski, 1972. – S. 87].

Поховальний обряд. Найповніше дослідженими є могильники, у Дитиничах, Любомлі, Баєві I, Дерев'яному (табл. 8). По одному або кілька поховань виявлено у Могілянах, Гіркій Полонці I, Шумському, Баєві II, Городищі, Кутках.

Могильники розміщено на піщаних дюнах (Дитиничі) або стримжких схилах балок, підвищень (Любомль, Дерев'яне). Могильник у Баєві II розташований на рівній площадці хребта високої гори. Усі могильники плоскі без будь-яких конструкцій на поверхні.

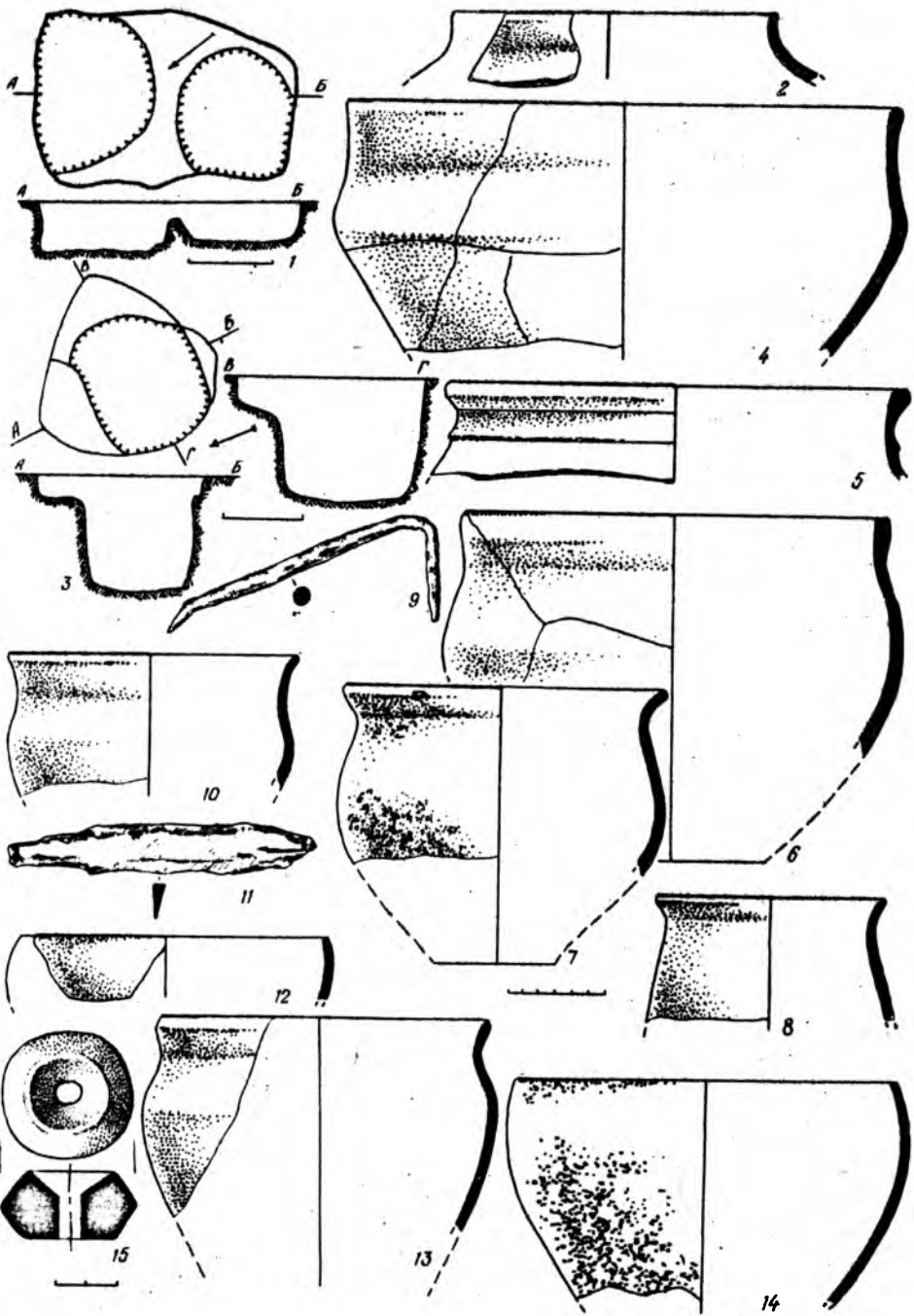

Рис. 50. Селище вельбарської культури Загаї II:

1, 2 – комплекс споруди № 3; 3–5 – комплекс споруди № 4, 6–8 – кераміка з ями № 16; 9 – залізне шило; 10 – горщик; 11 – залізний ніж; 15 – глиняне прясло; 12, 13 – кераміка з ями № 9 (5 – гончарна кераміка).

Порядку у розташуванні поховань на некрополях не простежено. На могильнику у Дитиничах вони розміщені на відстані 0,5 – 9,5 м один від одного. Основний тип поховань трупоспалення на стороні (81,4 %). Серед них переважають ями (81,9 %). Вони знаходилися на глибині 0,2–0,6 м від сучасної поверхні. Поховальні ями, там де вони простежені, мали овальну або округлу форму діаметром 0,4–0,7 та глибину 0,3–0,6 м від давнього горизонту. У яму

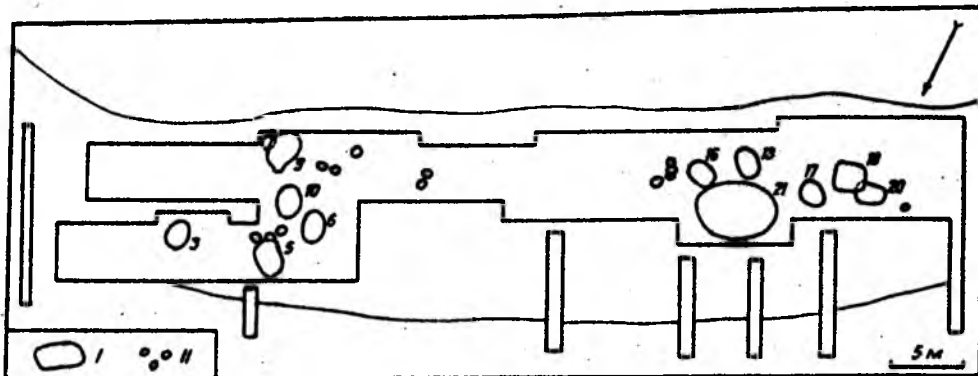

Рис. 51. Селище вельбарської культури Боратин. Схема розташування об'єктів:
I – житла; II – господарські ями.

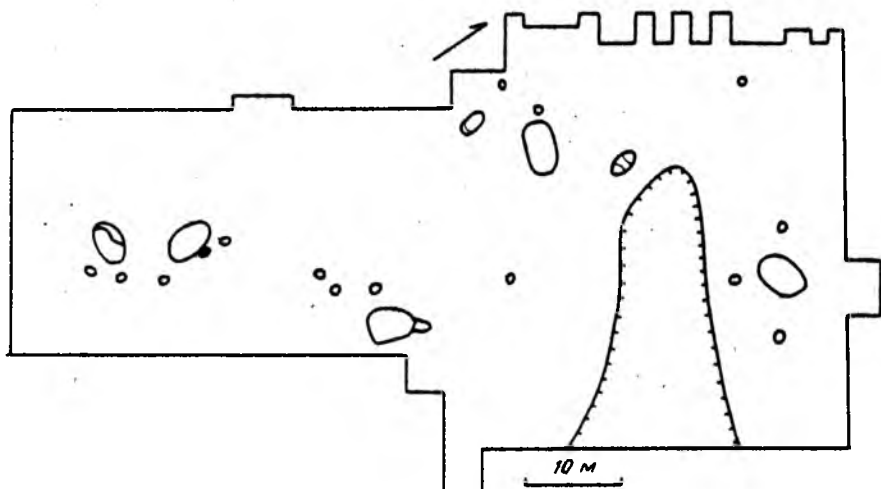

Рис. 52. Селище вельбарської культури Загаї II. Схема розташування об'єктів.

зсіпалися залишки перепалених кісток померлого, які, як правило, перемішані з золою. В поодиноких випадках вони ретельно очищені (Любомль, поховання № 11). Разом з кістками виявлено дрібні речі – прикраси, предмети індивідуального користування і знаряддя праці. Виключенням є ямні поховання з Баєва I, де інвентар відсутній.

Майже всі речі, за виключенням глиняних прясел, мали сліди повторного перебування у вогню, тобто їх клали разом з небіжчиком у поховальне кострище. В окремих випадках над заповненням ям лежали кам'яні валуни (Любомль, поховання № 12), або аморфні кремінні відщепи (Дитиничі, поховання № 3–4, 10, 13).

Важливою рисою поховального ритуалу було супроводження поховань повторно перепаленими уламками ліпної або гончарної кераміки. Цей елемент обряду супроводжує більшість ямних поховань. На могильнику в Дитиничах ряд поховань супроводжувався цілими посудинами, що ставилися зверху могильних ям. Кількість їх різна – від одного до п'яти.

Урнові поховання небагаточисельні і становлять 18,1% (табл. 8) загальної кількості поховань з трупоспаленням. Вони, як і ямні, представлені двома типами: з залишками вогнища і без нього. Переважають перші. Перепалені кістки померлого вміщувались у глиняні посудини-урни, які ставилися в округлі ями діаметром 0,5 – 0,9 і глибиною 0,45–0,6 м від давньої поверхні. За урни правили головним чином ліпні й гончарні горщики, рідше миски і глеки. Урни не накривалися. Лише в одному похованні в Любомля

Таблиця 8. Досліджені могильники вельбарської культури на Західній Волині

Могильник	Кількість поховань	Трупоспалення		Трупопокладення	Жертовні ями
		ямні	урнові		
Дитиничі	21	19	2	—	—
Любомль	12	10	2	—	20
Дерев'яне	4	—	4	—	—
Баїв I (?)	32	18	1	13	—
Баїв II	4	—	3	1	—
Могильни-Хмельник	1	1	—	—	—
Гірка Полонка I	1	—	—	1	—
Мапів	—	—	—	—	6
Яструбиці	6	6	—	—	—
Разом	81	54	12	15	26
% поховань	100	81,4		18,6	
		81,9	18,1		

урну прикрито мискою. Більшість урнових поховань супроводжувалися кількома глиняними посудинами. У похованні № 1 на могильнику в Дерев'яному їх виявлено сім. Горщики стояли на дні поховальної ями поряд з урною. Крім горщиків, у похованнях знаходилися фібули, кістяні гребені, скляні та бурштинові намистини, пряжки, глиняні прясла й інші дрібні речі. Більшість з них мають сліди перебування на поховальному кострищі.

За кількістю речей урнові поховання багатші від ямних. Речі знайдені в обох типах поховань однакові.

Крім трупоспалень на кількох могильниках відкрито трупопокладення з типовим для вельбарської культури інвентарем. На могильнику у Баєві I більшість трупопокладень супроводжувалося не лише вельбарським а й черняхівським інвентарем.

Трупопокладення здійснювалися у прямокутних ямах з заокругленими кутами глибиною від 0,5 до 1,4 м. Більшість кістяків лежали на боці з піднятими ногами. Руки у більшості випадків лежали на тазі або підняті до плеча. Орієнтація північна. У двох похованнях з Баєва I під черепами виявлено земляну підсіпку (підголовники). У кількох похованнях, в засипці ями, знайдено вуглики. Захоронення супроводжувалися ліпною та гончарною керамікою, прикрасами (фібули, намиста, браслети), предметами особистого вжитку (гребені, пряжки). На вельбарському могильнику Баїв II, ранішому за могильник Баїв I, кістяк лежав у ямі витягнуто-овальної форми розмірами 1,7 x 0,8 і глибиною 0,4 м від рівня виявлення. Небіжчика покладено на спину у витягнутому стані, головою на північ. Ноги перехрещені у колінах. Біля шиї лежав уламок пружини від залізної фібули.

Обряд з трупопокладенням має багато рис, характерних для черняхівської культури (підголовники, наявність вугликів, положення ніг). Щодо трупоспалень, то поряд з вельбарськими рисами в них чітко простежуються елементи поховальної обрядності пшеворської культури (наявність урнових поховань, посудин-приставок, супроводження поховань повторно перепаленими фрагментами кераміки).

Дуже важко, а в більшості випадків неможливо, визначити стать похованих вельбарців на могильниках Волині. Встановлення цього факту важливе, оскільки на території Мазовії відомі одностатеві могильники. Судячи за набором речей у похованнях, це чоловіки і жінки. Проте переважають поховання жінок.

Крім поховань на вельбарських могильниках, відкрито 26 ям неправильної форми діаметром від 0,7 до 2 і глибиною від 0,5 до 1,7 м. Ями заповнені золою. У деяких з них знайдено великі камені – валуни, залишки глиняних

посудин, кістки тварин. Ями розміщувалися на могильниках без видимого порядку. Призначення їх не зовсім зрозуміле. Подібні об'єкти відкриті у Брест-Тришині, в Дрогічовці-Казаровці, інших вельбарських могильниках Повіслення, Полаб'я, а також у Південній Скандинавії. Деякі дослідники називають такі ями жертвними, пов'язуючи їх з існуючим до нещодавнього часу звичаєм у Скандинавії палення жертвального вогню біля могили і заривання його залишків до окремої ями [Кухаренко, 1980. – С. 29].

До об'єктів цього типу слід, ймовірно, віднести і кам'яну вимостку, відкриту на могильнику у Любомлі. Вона мала округлу форму діаметром 1 м і складалася з каменів-валунів, укладених поряд в один ярус. Серед каміння лежала зола [Кухаренко, 1980. – С. 79].

Керамічний комплекс вельбарської культури на Західній Волині складає, в переважній більшості ліпна, тобто виліплена від руки, кераміка (рис. 40, 2-3; 41, 2-3, 6, 12; 42, 2-7; 43, 2-7, 9-13; 44, 2-6; 45, 2-3, 5-7, 9-11; 46, 2-8; 47, 2, 4-12; 48, 2-4, 6-8; 49: 2-4, 6-9, 11-12; 50, 2-4, 6-8, 10, 12-14; 53, 1-15; 54, 1-12, 14-15; 55, 1-17; 56, 1, 3). Незначний відсоток становить гончарний посуд черняхівської культури (рис. 44, 7; 45, 4; 47, 3; 48, 5; 49, 10; 50, 5; 53, 16-21, 54, 13). Основну кількість колекції ліпного посуду складає кераміка, виявлена на поселеннях (Боратин – 98 форм, Загаї II – 56 форм, Ромош – 42 форми *). Важливим доповненням до керамічного комплексу є посуд з могильників у Дитиничах (41 екз.), Дерев'яному, Любомлі, Гіркій Полонці I. Чимало ліпної кераміки виявлено також на поселеннях у Лепесівці, Вікнинах Великих, Борсуках (рис. 55, 1-17).

Кераміку виготовлено з глини з домішками жорстви, дрібного піску, шамоту. В більшості посудин є також органічні домішки. Вони відсутні лише у тісті кераміки з селища Ромош [Крушельницька, Оприск, 1975. – С. 78]. У простих, кухонних горщиків домішок більше, вони крупніші. Посудини призначені для столу виготовлено дбайливіше, глина очищена, поверхня старанно вигладжена або лощена. Ряд посудин має рустовану поверхню (табл. 9). Шийка та плічка у таких посудин, як правило, залощені. Колір черепка ясно-бурий, жовтувато-сірий, темно-бурий. Посудини нерідко орнаментовані. Найпоширенішим є орнамент у вигляді наліпного валика або прорізних лощених ліній під вінчиком, або під шийкою, косих і вертикальних канелюр, на плічках, геометричних ліній. Останній складався з трикутників, заповнених проколами, комбінації трикутників і горизонтальних лощених ліній, спарених ліній, розчленованих поперечними насічками, прорізаних лощених ліній у вигляді сітки. Найчастіше такий орнамент наносився на плічка, рідше на бочки. Поширеним був заглиблений зубчастий орнамент в комбінації з стрічками прямих ліній (рис. 46, 6, 7). Горщик з поселення у Боратині прикрашено під шийкою пальцевими вдавленнями (рис. 41, 11).

Серед деталей орнаменту заслуговують на увагу малі, вертикальні, переважно глухі вушка (лжевушка), розташовані під шийкою. Зустрічаються головним чином на мисках і чарках.

Характерною рисою посуду вельбарської культури є приземкуватість. Переважна більшість має широкий діаметр горла. Він дорівнює або перевищує висоту посудини. Перелом плічка розміщено низько.

За функціональним призначенням (видом) посуд розділяється на миски, горщики, вази, глеки, кухлики, чарки, друшляки (табл. 10, 11).

В основу класифікації взяті ознаки, що характеризують верхню частину посудини.

Горщики. Відомі, в основному, з поселень. На могильниках виявлені у поодиноких випадках, або зовсім відсутні.

*До форм зараховувалися лише ті посудини, що збереглися до лінії переламу бочків. Переважна більшість кераміки фрагментована.

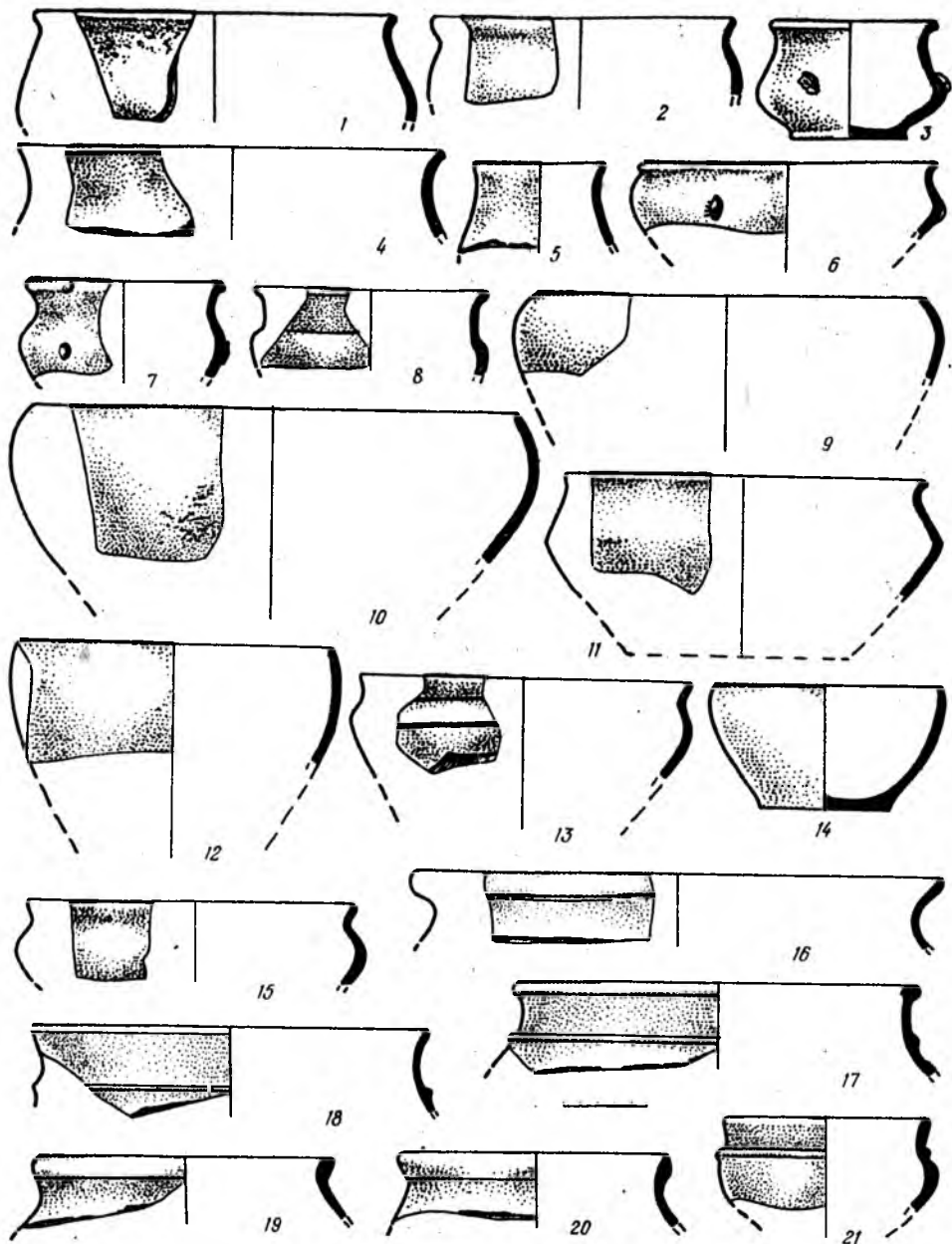

Рис. 53. Селище вельбарської культури Боратин. Кераміка з житла № 21:
1–15 – ліпна; 16–21 – гончарна.

I. Приземисті широкогорлі посудини з короткою відігнутою шийкою і округлим тулубом. Вінця заокруглені (рис. 43, 12: 45, 6, 7; 47, 2; 53, 4; 54, 14).

Такі горщики відповідають групі I у системі, розробленій для посуду Нижнього Повіслення та Помор'я Р. Шіндлером [Schindler, 1940. – Taf. 1, 4; 2, 1].

Вони досить поширені на вельбарських пам'ятках Польщі [Kmiecinski, 1968. – Tabl. IV, 46, 53; Przewoźna, 1955. – Rys, 64, 6, 7; Kempisty, 1966/7. – Rys. 43].

Кілька екземплярів знайдено на могильнику у Брест-Тришині [Кухаренко, 1980. – табл. IV, 1e; IX, 16a].

II. Горщики без шийки з слабо вираженими плічками і невеликою опуклістю тулуба (рис. 41, 6, 7; 42, 2; 45, 2; 55, 8; 56, 1).

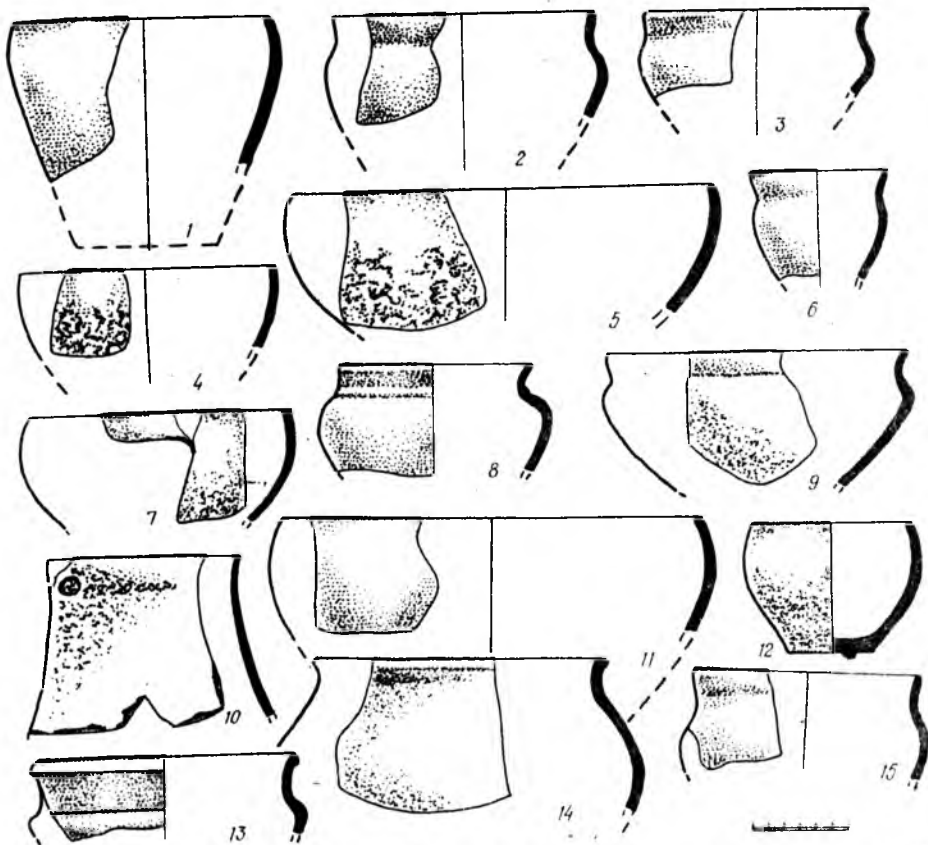

Рис. 54. Селище вельбарської культури Боратин. Ліпна кераміка з культурного шару (1-15).

Відносяться до так званої яйцеподібної форми. Деякі з них приземкуваті, інші дещо витягнуті. Вінця горизонтально зрізані або зрізані до середини. Такі горщики належать до тієї ж групи I за класифікацією Р. Шіндлера [1940. - S. 14-16, 135. Taf. 1, 38].

Велика кількість аналогічних посудин відома на пам'ятках вельбарської культури у Повісленні. Особливого поширення вони набули на пам'ятках германських племен у басейні р. Ельби у I-IV ст., тому їх нерідко називають у польській літературі "ельбськими" [Wolągiiewicz, 1961. - Rys, 8, 9; Zeman, 1961. - S. 213].

Горщики цього типу, але більш витягнутих пропорцій, з добре вираженим дном відомі на пам'ятках пшеворської культури пізньолатенського і римського часу в Польщі [Dąbrowska, 1973. - Tabl. XX, 17], Верхнього Подністров'я та Волині [Козак, 1984. Рис. 20, 3; 21, 4, 11].

III. *Посудини з високою, розігнутою шийкою, відділеними від неї гострим переламом плічками і конічною придонною частиною.* Вінця заокруглені (рис. 41, 11; 43, 3; 46, 5; 50, 13). Виявлені в кількох екземплярах на селищі у Боратині.

На вельбарських пам'ятках Польщі такі посудини трапляються в поодиноких випадках у комплексах III ст. [Кухаренко, 1980. - Табл. XII, А]. Основні аналогії відомі у пшеворській культурі [Dąbrowsky, 1968. - Tabl. 1, 1; XVI, 1].

Миски. Становлять другу за кількістю групу керамічного комплексу. Відомі на селищах і могильниках. За формою поділяються на два типи.

I. *Конусоподібні або лійчасті.* Це широко відкриті посудини з прямими або злегка загнутими до середини плічками і невіділеною або слабо виді-

Таблиця 9. Співвідношення ліпної кераміки за способом обробки зовнішньої поверхні й гончарної кераміки в об'єктах поселення у Боратині

Об'єкт	Кераміка					
	Кількість уламків	Рустована	Лощена	Підлощена	Шерехата	Гончарна, %
Житло № 3	9	2	2	1	4	—
" № 5	35	8	11	11	5	—
" № 6	44	10	7	6	21	1
" № 9	32	1	8	10	13	—
" № 13	59	3	10	19	25	2/3,3
" № 16	49	—	27	7	14	1
" № 17	30	3	7	7	13	—
" № 18	23	4	1	5	13	—
" № 20	17	1	—	2	13	1
" № 21	117	10	18	22	50	17/14,5
Яма № 1	1	—	—	—	1	—
" № 2	1	—	—	—	1	—
" № 3	2	1	—	—	1	—
" № 6	6	—	—	—	5	1
" № 8	11	2	3	3	3	—
" № 11	1	—	1	—	—	—
" № 12	5	1	2	—	2	1
" № 15	4	4	—	—	—	—
" № 17	6	—	—	2	2	—
" № 22	5	—	—	1	4	—

леною шийкою. На плічках або на перегині плічок деяких мисок є малі лжевушка (рис. 42, 5; 44, 4; 47, 9; 54, 5).

Ці посудини відповідають групі XI за класифікацією Р. Шіндлера [1940. — Taf, 22. — S. 80]. Вони добре відомі на пам'ятках Нижнього Повіслення та

більш західних областей [Kempisty, 1968. — Tabl. XXVIII, 2].

II. *Миски біконічної форми*. Це глибокі посудини з добре вираженою, розігнутою шийкою, короткими розхиленими плічками та конічною придонною частиною. Між собою різняться способом переламу шийки і плічок. Частина з них характеризується острореберністю, частина має заокруглений профіль. Під вінчиком у багатьох посудин розміщено петельчасті або глухі вушка (рис. 41, 8; 43, 5; 46, 4; 53, 13; 55, 5).

Такі посудини нерідко трапляються на вельбарських пам'ятках [Кухаренко, 1980. — Табл. XIV, 3В а; XVIII, 35 д; Schindler, 1940. — Taf. 13, 3]. Острореберні миски відомі також на пам'ятках пшеворської культури [Dumaszewski, 1957/1958. — Rys. 307, 1].

Вази. Основну кількість цього посуду виявлено на могильниках. За способом профілювання шийки та плічок поділяються на три типи.

I. *Широкі біконічні посудини* з розхиленою короткою шийкою, розширеними донизу довгими плічками та різко звуженою придонною частиною. Перелам плічок позначено гострим заломом або заокругленням (рис. 46, 3; 47, 10; 55, 2). Серед ваз цей тип є найпоширенішим, а серед кераміки він найчастіше орнаментований.

II. *Широкогорлі посудини* з дещо довшою, ніж у попереднього типу, розхиленою шийкою, крутими, округленими плічками та сильно звуженою придонною частиною (рис. 44, 2, 3; 45, 10; 46, 2; 47, 7).

Обидва типи ваз відповідають групі VI за класифікацією Р. Шіндлера і

Таблиця 10. Кількісне співвідношення видів посуду на поселенні у Боратині

Посуд	Кількість одиниць	Типи		
		I	II	III
Горщики	32	13	11	8
Вази	16	2	9	5
Миски	25	12	8	5
Чарки	15	7	8	—
Кухлики	8	8	—	—
Глеки	3	3	—	—
Друшляки	1	1	—	—

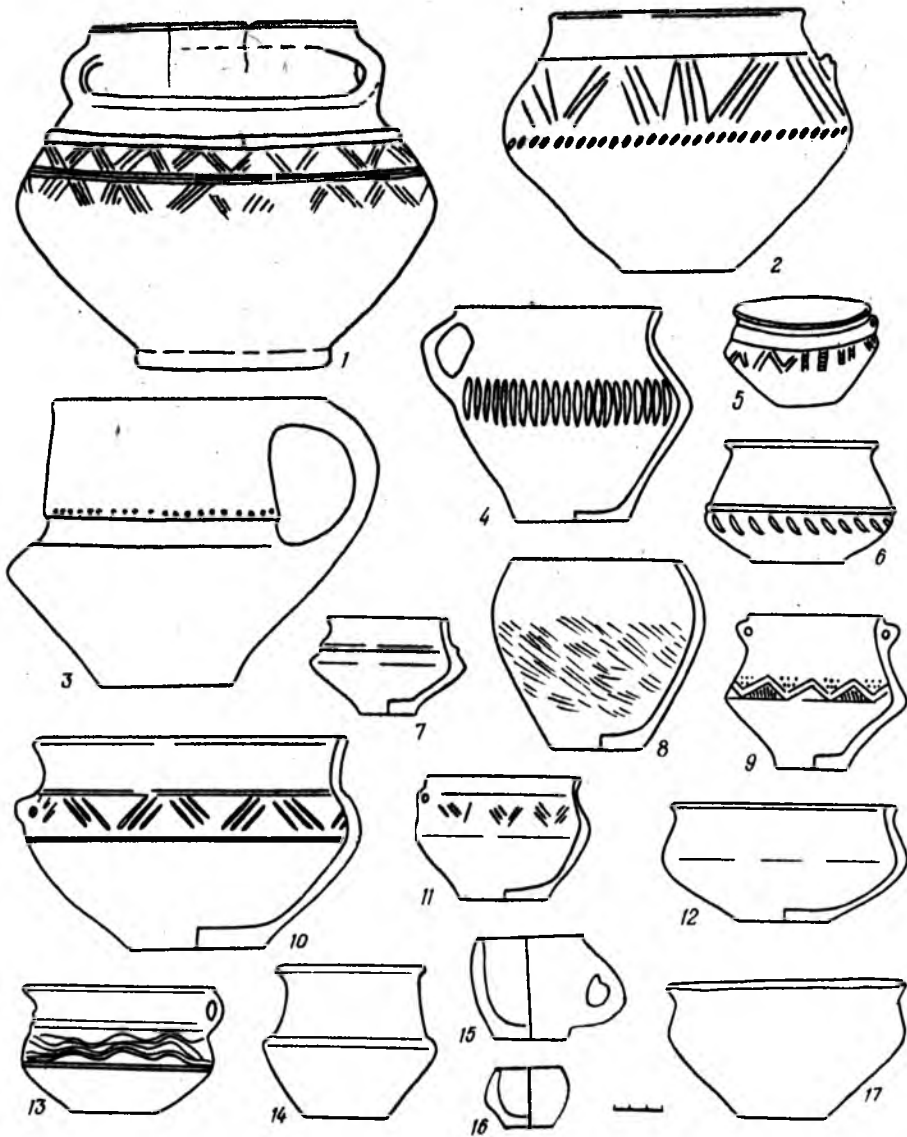

Рис. 55. Кераміка з могильників вельбарської культури:

1-3, 5, 6, 13, 14 - Дитиничі; 4, 12 - Любомль; 7-10 - Дерев'яне; 11, 15, 16 - Лепесівка; 17 - Гірка Полонка.

широко відомі на пам'ятках вельбарської культури [Schindler, 1940. - Taf. 21, 4; Кухаренко, 1980. - Табл. VII, б].

III. Це широкогорлі посудини з загнутими до середини плічками. Вони аналогічні горщикам типу II, але значно коротші від них (рис. 44, 5, 6; 45, 9).

Серед цього виду кераміки виділяються дві своєрідні посудини з могильника у Дитиничах. Одна з них нагадує вазу, але значно більших розмірів (рис. 55, 1). До циліндричної шийки, підкреленої пружком прикріплено три ручки. Плічка багато орнаментовані [Смішко, Сवेशніков, 1961. - Рис. 5, 5]. Ще одна посудина має сітулаподібну форму [Смішко, Сवेशніков, 1961. - Рис. 7, 4]. За описом М. Ю. Смішка, вона у нижній частині має вигляд циліндричного стовпчика з розширеною основою, на який насаджено біконічну миску з розхиленою шийкою [Смішко, Сवेशніков, 1961. - С. 105]. Близька за пропорціями посудина відома з могильника у Брест-Тришині [Кухаренко, 1980. - Табл. XXIV, 3].

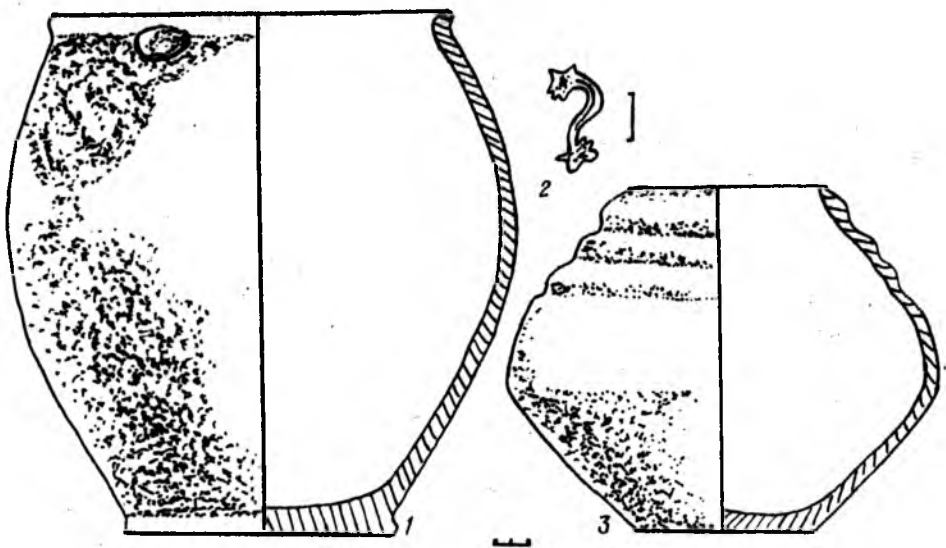

Рис. 56. Могильник Баїв II:

1 – ліпний горщик; поховання № 1; 2 – золота підвіска, поховання № 2; 3 – ліпний кухлик, поховання № 3.

Всі ці посудини співвідносяться з групою VIII за класифікацією Р. Шіндлера [1940. – Taf. 22].

Кухлики. Поширені на селищах, рідше могильниках. Більшість складають посудини конусоподібної форми. Цей вид посуду близький до мисок типу I та ваз типу III, але значно менших розмірів. Деякі з них мали вушка (рис. 41, 10, 12; 42, 7; 49, 3; 53, 14; 54, 12).

Два кухлики іншої форми відомі з могильника у Любомлі [Кухаренко, 1980. – Табл. XXVII, 8a, 10e]. Вони мають форму біконічного горщика з розхиленою шийкою та петлеподібною ручкою. Один кінець ручки прикріплено до вінець, другий – до плічка. Обидва кухлі орнаментовані. Цей вид посуду широко відомий на пам'ятках вельбарської культури [Кухаренко, 1980. – Табл. XXVII, 8a, 10e; XVII, 47a, 56a].

Чарки. Це мініатюрні посудини, які подібно до кухликів використовувалися для пиття. Відомі головним чином на могильниках. Поділяються на три типи.

I. *Маленькі посудини яйцеподібної форми* (рис. 55, 15, 16). Зменшена імітація горщиків типу II. Одна така чарка з могильника у Дитиничах мала велику видовжену, майже прямокутну ручку [Смішко, Сवेशніков, 1961. – Рис. 8, 3].

Подібні чарки широко відомі на поселеннях та могильниках вельбарської культури Мазовії, Нижнього Повіслення [Kmieciński, 1968. – Rys. 96, 1; Balke, 1971. – Rys. 37, f].

II. *Біконічні посудинки* різняться між собою більш або менш розхиленою шийкою. У деяких вона не виділена. У багатьох посудин основа плічок підкреслена одним або кількома пружками. Одна чарка з Дерев'яного мала під шийкою пару маленьких вушок (рис. 55, 7).

Чарки цієї форми аналогічні групі XIV за класифікацією Р. Шіндлера [1940. – Taf. 22]. Вони досить поширені на вельбарських пам'ятках римського часу у басейні нижньої Вісли та західніших регіонах [Kmieciński, 1968. – Tabl. IV, 38; Balke, 1971. – Rys. 11, c].

III. *Чарки з конічними плічками і ледь розхиленою потовщеною шийкою та відокремленими уступом від плічок опуклими бочками.* Кілька чарок такої форми виявлено у Дитиничах [Смішко, Сवेशніков, 1961. – Рис. 2, 6, 7]. Ще одна чарка з Дитинич має конічну форму з ледь виділеною шийкою і порівняно велику дугасту ручку [Смішко, Сवेशніков, 1961. – Рис. 6, 6].

Таблиця 11. Розподіл видів і типів кераміки в об'єктах боратинського селища

Об'єкт	Горщики			Миски		Вази			Чарки		Кухлі		Глеки	Друшляки
	I	II	III	I	II	I	II	III	I	II	I	II	I	I
Житло № 3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
" № 5	1	1	—	3	—	—	1	—	1	1	2	—	—	—
" № 6	—	2	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
" № 9	1	2	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—
" № 10	—	—	1	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—
" № 13	2	3	1	3	—	—	3	—	—	—	1	—	—	—
" № 16	1	1	2	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—
" № 17	1	—	—	—	—	—	2	1	—	—	—	—	—	—
" № 18	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
" № 20	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—
" № 21	2	1	2	1	4	1	—	1	1	3	—	—	—	—
Ями-погребни	3	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—
Культурний шар	2	1	2	4	3	—	3	2	2	2	3	—	2	1

Серед цього виду кераміки виділяються дві посудини з могильника у Дитиничах [Смішко, Свешніков, 1961. – Рис. 4, 3; 8, 5]. Вони мають конічну форму з ледь опуклими бочками та вузьким, виділеним у профілі денцем. Стінки одного з них прикрашено рядом скісних канелюр, другого – скісними врізними лініями. Ці посудини є глиняною імітацією скляних римських келихів типу 139 за класифікацією Г. Еггерса [1951. – Taf. 14; 139. – S. 178].

Глеки. Кілька екземплярів знайдено на селищі у Боратині. Цілий глек відомий з могильника у Дитиничах [Смішко, Свешніков, 1961. – Рис. 2, 10]. Він має циліндричну, видовжену вузьку шийку, короткі, сильно розширені плічка, що гострим заломом переходять у звужену придонну частину. До верхньої частини тулуба прикріплено велике, дугасте вушко. Ці посудини близькі до групи IX за класифікацією Р. Шіндлера [1940. – Taf. 16, 11]. Подібні й близькі за формою посудини зустрічаються на багатьох пам'ятках вельбарської культури [Кухаренко, 1980. – Табл. XVI, 45a; Kempisty, 1968. – Tab. IV, 2].

Друшляки. Представлені кількома екземплярами з поселень у Боратині, Загаях II, Ромоші, Борсуках, Лепесівці. Мають форму лійчастого або яйцеподібного кухлика. Стінки покриті дірочками для зщиджування сироватки (рис. 46, 8).

Гончарна кераміка. Серед керамічного комплексу становить незначну частину (табл. 8). На могильниках представлена лише столовими посудинами (мисками, вазами, кухликами). У Дитиничах знайдено гончарний глек. На селищах асортимент гончарної кераміки ширший і включає ще й горщики, піфоси. Кераміка з поховань виготовлена з добре відмудленої глини і має лощену поверхню світло-сірого або чорного кольорів. Кераміка з поселень включає також горщики і кілька мисок з домішкою піску у тісті (рис. 44, 7; 53, 16–21).

Всі форми мисок, горщиків, кухликів, піфосів, глеків мають широкі аналогії на пам'ятках черняхівської культури [Баран, 1981. – Табл. XII; XIII]. Ідентична й технологія виготовлення, способи орнаментації. Виходячи з незначної кількості гончарної кераміки на вельбарських селищах і могильниках Волині та її асортимента, слід припустити, що вона була предметом обміну вельбарських племен з населенням черняхівської культури.

Знаряддя праці, предмети особистого вжитку, прикраси. Знарядь праці на пам'ятках вельбарської культури виявлено мало. Це пояснюється недостатньою вивченістю селищ, на яких вони переважно зустрічаються.

З сільськогосподарським виробництвом пов'язані такі предмети, як наконечник мотики, коса-горбуша, серп з поселення в Лепесівці, серп з могильника в Яструбичах. Знаряддя праці деревообробного ремесла представлені сокирою, стругом, долотом з Лепесівки. Більш масово трапляються

речі, пов'язані з прядінням, ткацтвом, пошиттям одягу. Це, насамперед, глиняні прясла, виявлені у значні кількості на кожному з досліджених селищ та могильників. Вони виготовлені з очищеної глини і мають сіру з темним або світлим відтінком, рідше чорну поверхню. Часто лощені. Форма прясел (рис. 50, 15; 57, 26, 27) переважно біконічна з гострим ребром, основи заглиблені або плоскі зрізані. Деякі вироби орнаментовані заглибленими горизонтальними або вертикальними лініями, трикутними візерунками у вигляді ямочок. Між собою прясла різняться розмірами.

Досить часто на поселеннях трапляються глиняні грузила, що використовувалися для натягування основи на вертикальний ткацький станок. Вони погано випалені, деякі лише висушені. Мають пірамідальну форму, округлу або бубликоподібну. Посередині грузил – отвір для нанизування на шнурок. На деяких виробах впоперек є неглибокий жолобок – слід від шнурка. В одному з жител Лепесівського селища М. А. Тіханова простежила залишки вертикального ткацького станка, від якого збереглися скупчення грузил й частини перекладин, що лежали під прямим кутом. Недалеко лежав великий кістяний гребінь, яким, очевидно, розчісували пряжу [Тіханова, 1963. – С. 182].

Шила, проколки, голки використовувалися для пошиття одягу й взуття. Шила виготовлялися з округлого або квадратного залізного стрижня. Робоча частина гостра, черешок на кінці розклепаній. Деколи черешки від леза відокремлені квадратним потовщенням (рис. 50, 9; 57, 15). Голки металеві або кістяні. Їх форма не відрізняється від сучасних.

Проколки виготовлялися з кістки. Робоча частина гостра, поверхня виробів сильно заглажена (рис. 41, 4; 42, 9; 47, 13; 57, 28–29).

Універсальним знаряддям праці були ножі. За кількістю знахідок вони займають місце після кераміки та прясел. Ножі мають пряму спинку та звужений до краю клинок. Черешок відділено від клинка уступами з обох боків. Є ножі з уступом лише зі сторони леза. Кілька ножів з Боратина мають значні розміри (16 і 18 см) (рис. 40, 5; 42, 8).

Більш широкий і цікавий набір речей домашнього, особистого вжитку. Це так звані хлібці, світильник, прикраси, частини поясного набору тощо (рис. 57, 1–14, 16–25).

Хлібці у великій кількості виявлено на селищах у Боратині, Загаях II, Лепесівці. Вони виготовлені з глини з великою кількістю органічних домішок. Нерідко погано випалені. Мають плоску основу та напівкруглу верхню частину. Діаметр виробів 0,16–0,25 м, висота 8–15 см. Глиняні хлібці невідомі на Волині у раніші часи. Вперше з'являються на пам'ятках вельбарської культури і поширюються на інші території разом з просуванням вельбарських племен на схід і південь. Аналогічні вироби відомі на черняхівських селищах з вельбарськими елементами у Слободищі, Маркушах, Коростишеві, Голодьках [Винокур, 1972. – С. 118–119]. Цікаво відзначити, що вони збереглися на Волині у пізніший час. Глиняні хлібці, аналогічні описаним, виявлені зокрема, на ранньосередньовічних слов'янських пам'ятках біля с. Корчак [Русанова, 1973. – Табл. 34, 4–6]. На території Подністров'я, де вельбарська культура відсутня, таких виробів поки що не виявлено. Є дані, які можуть свідчити про використання хлібців у ритуальних цілях. Йдеться, зокрема, про жертвник-святилище досліджений М. А. Тіхановою на поселенні в Лепесівці. На ритуальних вогнищах цього святилища і біля них знайдено велику кількість таких хлібців. Ймовірно, вони імітували випечений хліб [Тіханова, 1963. – С. 180]. Таку саму роль своєрідної моделі або муляжа випеченого хліба вони відігравали й на інших поселеннях [Винокур, 1972. – С. 119]. На одному з хлібців, знайденому на слов'янському селищі у Корчаку, був орнамент у вигляді хреста, нанесеного пальцем по сирій глині [Русанова, 1973. – С. 17].

Єдиною знахідкою представлено світильник (селище Боратин). Його

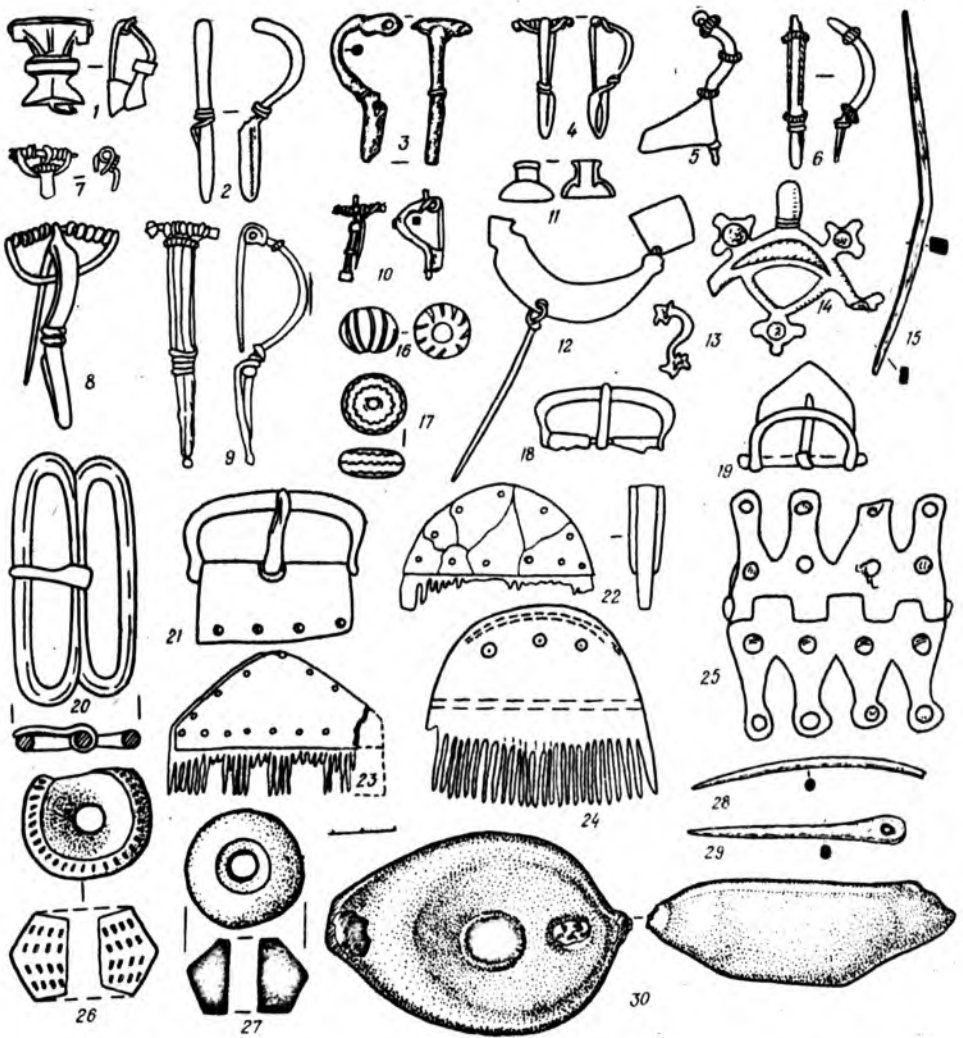

Рис. 57. Прикраси, металеві частини одягу, знаряддя праці і побутові речі вельбарської культури:
 1, 7, 16, 22 – Любомль; 2, 6, 11–12, 14, 18–19, 25 – Дитиничі; 3, 15, 23, 26–30 – Боратин; 4, 9, 17, 20–21 – Дерев'яне; 8 – Ромаш; 10 – Рованці; 13 – Ваїв II.

виліплено ручним способом з грубої глини. Колір темно-бурий, поверхня шерехата, місцями підлощена. Світильник має яйцеподібну форму і плоске дно. Ріжок округлий, закопчений. З протилежного від різка боку прикріплено петлеподібну, округлу у розрізі ручку (рис. 57, 30). Щиток світильника заглиблений, плічка похилі. У центрі щитка є отвір для олії діаметром 2 см. Довжина світильника 9 см. Цей виріб є імітацією так званих реберчастих ламп провінціально-римського типу, поширених у пізньоантичний час [Сорочак, 1982. – С. 43–49].

До предметів особистого вжитку належать гребені. Вони виготовлялися з кістки, рідше з металу. Залізний гребінь з напівокруглою спинкою виявлено у Лепесівці [Тиханова, 1963. – С. 187] (рис. 57, 24). Кістяні гребені односкладової і трискладової конструкції. Гребінь першого типу виявлено у похованні в Могилянах-Хмельнику [Каспарова, Щукин, 1979. – С. 161. Рис. 3]. Як і залізний гребінь з Лепесівки, він належить до типу В-II за класифікацією С. Томас [1960. – С. 54].

Трискладові гребені мають напівокруглу, трапецієподібну, трикутну

спинку. Деколи гребені орнаментовані концентричними колами (рис. 40, 4; 57, 22, 23). Вони належать до типів I–III за класифікацією С. Томас. Найбільшою кількістю представлені гребені з напівокруглою спинкою. Подібні вироби добре відомі в римський час на території Центральної Європи, Південної Скандинавії [Chmelowska, 1971. – S. 55–57. – Мара 3].

Значною кількістю представлені прикраси та металеві частини одягу. Це фібули, підвіски, булавки, браслети, скляні та бурштинові намиста, перстні, пряжки, окуття пояса тощо (рис. 57, 1–21, 25, 29).

Найранішими є бронзові короткі фібули з широким гребенем і розширеною ніжкою (Лепесівка, Любамль; Рис. 57, 1). Належать до типів 129 та 41 у системі О. Альмгрена. Наступна група – фібули з високим приймачем різних типів (Лепесівка, Яструбичі; Рис. 57, 5). Найчисленнішими є бронзові та залізні фібули з округлим або напівокруглим стрижнем (Боратин, Лепесівка; рис. 57, 2–4), ковани фібули з платівчастим стрижнем (Лепесівка, Баїв I, Ромош; рис. 57, 8–9), що належать до групи VI у системі О. Альмгрена. Численні також фібули підв'язної конструкції з реберчастими накладними кільцями, що належать до типу 168 за класифікацією О. Альмгрена (Лепесівка, Дитиничі (рис. 57, 6). Єдиним примірником представлено фібулу з кнопкою на пружині з с. Рованці (рис. 57, 10).

Серед прикрас виділяється золота S-подібна підвіска з поховання № 2 у Баєві II (рис. 56, 2). Кінці прикрашені філігранню. Виріб відноситься до підвісок типу Б у вельбарській культурі за типологією Й.Кмеціньського і А. Мюллера [Kmiecinski, 1961. – S. 126–133]. Вони широко відомі на території Помор'я [Gtabarczyk, 1983. – Tab. IV]. Інший тип представлено залізною підвіскою відеркоподібної форми (Яструбичі).

Оригінальною є відлита з бронзи підвіска з поховання № 6 у Дитиничах [Смішко, Свешніков, 1961. – Рис. 4, 10]. Це зварені одна до одної напівмісяцеві дужки з вушком зверху. З обох боків вушка й у нижньому кінці зроблено по хрестоподібному виступу. Посередині виступів є ямки, заповнені червоною емаллю. Такого самого кольору емаллю заповнене заглиблення під нижньою, напівмісяцевою дужкою (рис. 57, 14). На думку дослідників дитиницького могильника підвіска належить до бронзових прикрас з виімчастою емаллю, які у другій чверті I тис. н. е. з'являються на території між Середнім Подніпров'ям та Південно-Східною Прибалтикою [Смішко, Свешніков, 1961. – С. 109].

Цікаву підвіску знайдено на могильнику Баїв I. Вона складається з бронзової S-подібної колодки, до якої на бронзовому кільці підвішено срібну монету Адріана [Кухаренко, 1975. – Рис. 10]. На дитиницькому могильнику знайдено підвіску з фаланги тварини [Смішко, Свешніков, 1961. – Рис. 3, 9].

На цьому ж могильнику знайдено розрізнені частини металевого намиста. Збереглися дві бронзові лунниці підвішені до дротика, квадратна бляшка, залізні мініатюрні чашечки з циліндричним вушком, залізне кільце та рурочка [Смішко, Свешніков, 1961. – Рис. 3, 2–5, 8, 11] (рис. 57, 11, 12).

На дитиницькому могильнику знайдено також два кістяні перстні [Смішко, Свешніков, 1961. – Рис. 6, 8].

Єдиний на досліджуваній території браслет виявлено на могильнику Баїв I. Виготовлено з бронзи. Має округлу форму з потовщеними кінцями, що заходять один за одний [Кухаренко, 1975. – Рис. 8, 4]. Такі вироби є типовими для вельбарської культури.

Своєрідним на нашій території є бронзове окуття рогу, знайдене на могильнику в Дитиничах. Збереглося у двох частинах. Перша, у вигляді циліндра з розширеною увігнутою знизу підставкою, – призначалася для окуття нижнього кінця рогу. Друга – складена вдвоє вузька стрічка з зубчиками, по краю яких пробито дірочки, призначалася для окуття вінець рогу. Ана-

логії цьому предмету М. Ю. Смішко знайшов на території Чехії та Південно-Східній Прибалтиці [Смішко, Свешніков, 1961. – С. 108–109].

Поясний набір представлено бронзовими і залізними пряжками (рис. 49, 5; 57, 18, 20, 21). Вони, в основному, мають двоскладову конструкцію з напів-округлою рамкою та язичком, литі і ковані, з щитком і без нього. Рідкісною є пряжка з могильника у Дерев'яному: два спарених овальних залізних кільця [Кухаренко, 1980. – Табл. XXVIII, рис. 57, 20]. Два окуття одного поясу виявлено у Дитиничах. Одне з них складається з двох з'єднаних шарніром прямокутних платівок, зовнішні краї яких мають чотири зубчики з отвором для заклепок (рис. 57, 25).

Друге окуття складається з двох аналогічно оформлених платівок, кожному з яких закріплено на окрему вісь [Смішко, Свешніков, 1961. – Рис. 5, 23]. Окуття такого типу (*Syngulum*) добре відомі на пам'ятках римського часу в Скандинавії та у Північній Німеччині [Raddatz, 1957. – S. 77–81. Tabl. 10].

З предметів зброї відомі лише наконечник списа з рунічними надписами з Сушична [Кухаренко, 1961. – С. 66], та кілька втульчатих наконечників стріл листоподібної та пероподібної форми з Лепесівки.

Хронологія. Важливе значення для розуміння ролі вельбарської культури в історії Волині і всього Дністро-Дніпровського регіону має визначення її хронології. Особливо гостро дискутуються питання щодо часу появи вельбарських племен на схід від Західного Бугу. Одні дослідники наполягають на тому, що вельбарські пам'ятки з'явилися на цій території до виникнення черняхівської культури [Кухаренко, 1970. – С. 57–60; 1980. – С. 67–76]. Другі доводять, що вельбарські племена просунулися на територію Волині й Поділля пізніше, коли черняхівська культура вже існувала [Симонович, 1973. – С. 24–31; Баран, 1981. – С. 159–161]. На думку М. Б. Щукіна, перші вельбарські пам'ятки з'явилися на території Волині між 170 і 220 рр. [Szczukin, 1981. – S. 143]. Друга хвиля переміщення носіїв вельбарських пам'яток у Буго-Дніпровське межиріччя прийшла на середину III ст., коли черняхівська культура кристалізувалася [Szczukin, 1981. – S. 143].

Хронологічні розробки цього автора, прив'язані до основних періодів розвитку вельбарської культури на території Польщі досить повні і не викликають заперечень. Проте необхідно зауважити, що М. Б. Щукіну залишилися невідомими вельбарські пам'ятки періоду розквіту черняхівської культури, досліджені в останні роки. Відсутність у хронологічних схемах М. Б. Щукіна вельбарських матеріалів цього часу призвели його до невірних, на наш погляд, висновків про історичну долю їх носіїв [Szczukin, 1981. – S. 158].

Найранішими вельбарськими пам'ятками на території Волині є могильник у Баєві II, Любомлі, можливо могильник у Могилянах-Хмельнику, селища у Боратині та Лепесівці.

Початкова дата могильника у Баєві II визначається золотою S-подібною підвіскою з філігранними кінцями (рис. 56, 2; 57, 13). Хронологія цих прикрас досить надійна. Польські дослідники відносять такі підвіски до фаз B2 і B2/C1, але вважають їх основними для стадії B2/C1, тобто останньої чверті II ст. [Grabarczyk, 1983. – S. 23–24]. На могильнику знайдено також уламок підв'язної залізної фібули з округлою дротяною спинкою, характерною для III ст.

Могильник у Любомлі датується бронзовою фібулою типу 41 у системі О. Альмгрена кінцем II – початком III ст. [Almgren, 1923. – S. 17]. Про його існування в стадії C1–C2 свідчать знахідки двох підв'язаних фібул близьких до типу 168 у системі О. Альмгрена з реберчастими накладними кільцями [Almgren, 1923. – S. 71–89], а також трискладовий кістяний гребінь з напівокруглою спинкою варіанта I типу I [Thomas, 1960. – S. 120].

Стадію В2/С1 слід датувати вельбарське поховання № 2 на знищеному могильнику у Могилянах-Хмельнику, де виявлено односкладовий кістяний гребінь типу ВІІ за класифікацією С. Томас [Thomas, 1960. – S. 54; Каспарова, Шукін, 1979. – С. 16. – Рис. 3].

Початок існування лепесівського селища визначається двома фібулами типу 129 за класифікацією О. Альмгрена та односкладовим гребенем типу В2 за класифікацією С. Томас. Всі ці речі датуються стадією В2/С1.

ІІІ–ІV ст. на лепесівському селищі представлені змішаним вельбарсько-черняхівським матеріалом: кілька варіантів фібул з високим приймачем та підв'язані. Найпізнішою на селищі є срібна фібула підв'язаної конструкції з увігнутою тятивою, що датується ІV і навіть початком V ст. [Симонович, 1973. – С. 29; Тиханова, 1966. – С. 209–214].

Важливе значення для визначення хронології вельбарської культури мають матеріали дитиницького могильника. М. Ю. Смішко окреслив час його функціонування першою половиною ІV ст. [Смішко, Свешніков, 1961. – С. 110]. При цьому дослідник спирався на фібули типу А 168, які він датовав за аналогіями у Прибалтіці. Більш детально хронологію могильника розглянув М. Б. Шукін. До найраніших датуючих предметів він відніс залізне і бронзове окуття пояса з поховання № 9, що датуються кінцем ІІ – першою половиною ІІІ ст. [Raddatz, 1957. – S. 77; Szczukin, 1981. – S. 146] і два глиняних кухлики, які є імітацією скляних келихів типу 133 за класифікацією Г. Еггера. Келихи датуються стадією С1 римського часу (170–260 pp.) [Eggers, 1951. – S. 178]. Найпізнішими на могильнику є підв'язні фібули з реберчастими накладними кільцями на спинці. Такі фібули поширені на пам'ятках стадії СІв і існують до середини ІV ст. [Амброз, 1960. – С. 67; Godłowski, 1979. – P. 53]. Добре датується поховання № 17 де знайдено підв'язну двоскладову фібулу групи VI за О. Альмгреном – ІІІ ст. Час існування підвісок з емаллю значно ширший [Гороховский, 1982. – С. 125–140].

Таким чином, датуючий матеріал могильника охоплюється часом з кінця ІІ до першої половини ІV ст. М. Б. Шукін справедливо піддав сумніву можливість його існування на такому тривалому відрізку часу. Він запропонував вужчу дату – ІІІ – початок ІV ст. (стадії СІв–С2) [Szczukin, 1981. – S. 147].

Досить надійно датуються селище Ромош та поховання у Гіркій Полонці І [Крушельницька, Оприск, 1975. – С. 75–80; Брайчевский, 1964. – С. 173–176]. На обох пам'ятках виявлено трискладові кістяні гребені типу І за С. Томас й двочленні підв'язні фібули групи VI за О. Альмгреном. Такі фібули, як вже згадувалося, датуються ІІІ ст. Кістяні трискладові гребені з дугоподібною спинкою з'являються у ІІІ ст., але набувають поширення з середини століття [Thomas, 1960. – S. 92]. Поєднання цих двох речей в одному комплексі дозволяє датувати його другою половиною ІІІ ст.

Другою половиною ІІІ – серединою ІV ст. слід датувати, ймовірно, поховання з могильника у Дерев'яному, де знайдено аналогічні фібули та кістяні гребені. Цій даті не суперечать виявлені на могильнику пряжки до пояса.

На поселенні у Боратині датуючий матеріал представлено двочленною підв'язною фібулою з гладкою спинкою і напівокруглим кістяним гребенем трискладової конструкції. Фібулу виготовлено з округлого залізного стрижня. За формою вона близька до групи VI за О. Альмгреном. На пам'ятках вельбарської культури подібні фібули відомі вже у другій половині ІІ ст. і зустрічаються разом з гребіньчастими фібулами типу АІІ–41, АV–96 [Eggers, 1966. – S. 154–175]. Найпоширенішими вони є у першій половині ІІІ ст.

Виходячи з цих даних, можна з впевненістю віднести нашу фібулу до кінця II - першої половини III ст.

Трискладові гребені типу I за С. Томас датуються, як відзначалося вище, з другої половини III - середини IV ст. Отже на основі датування фібули та гребеня рамки існування поселення в Боратині визначаються кінцем II - першою половиною IV ст. Порівняльний аналіз керамічного комплексу з житлових та господарських споруд, скорельований датуючими речами, дозволяє поділити цей хронологічний діапазон на дві фази, які будуть відповідати двом періодам безперервного існування селища. Вище ми довели, що час існування кістяних гребенів типу I за С. Томас є пізнішим у порівнянні з підв'язними фібулами групи VI за О. Альмгреном, зокрема, найранішими варіантами цієї групи.

На селищі такий гребінь виявлено разом з великою кількістю керамічного матеріалу на долівці житла № 21. Серед кераміки є й посуд виготовлений на гончарному колі, який становить 14,5 %. Крім житла № 21 по одному або кілька уламків такого посуду виявлено ще у чотирьох житлах та кількох господарських ямах. В останніх шести житлах та більшості господарських ям знайдено лише ліпну кераміку. В одному такому комплексі знайдено розглянуту вище фібулу. На цій підставі можна припустити, що об'єкти без гончарної кераміки є більш ранніми у порівнянні з об'єктами, де така кераміка наявна. Перші, ймовірно, необхідно датувати часом існування простих підв'язних фібул, тобто кінцем II - першою половиною III ст., другі - найвірогіднішим часом існування кістяних гребенів типу I за С. Томас - другою половиною III - першою половиною IV ст.

Додатковим підтвердженням зроблених висновків є стратиграфічні спостереження. Найважливіші з них полягають в тому, що об'єкти без гончарної кераміки у двох випадках перекривалися об'єктами з гончарною керамікою. Не менш важливим є також факт перекриття об'єктів один одним в рамках кожної з фаз. Це свідчить про довготривалість періоду, коли жителям селища ще не була відома гончарна кераміка черняхівської культури і періоду, коли вони вже користувалися такою керамікою.

Виходячи зі стратиграфічних даних, можна встановити наявність на селищі чотирьох будівельних горизонтів. Приймаючи до уваги, що кожен будівельний горизонт належав не більш як одному поколінню людей, можна говорити про проживання на селищі принаймні чотирьох поколінь. У хронологічному діапазоні це буде відповідати не менш як 120-150 рр., враховуючи, що перші житла будували люди у зрілому віці. Така тривалість існування селища збігається з терміном, встановленим в результаті аналізу археологічного матеріалу.

На селищі у Загаях II не знайдено датуючих матеріалів. Але виходячи з того, що на всіх досліджених тут об'єктах, подібно до об'єктів фази II у Боратині серед ліпної кераміки трапляється по кілька уламків від гончарних посудин, селище можна датувати другою половиною III - серединою IV ст.

Найпізнішою пам'яткою, пов'язаною з вельбарською культурою на Волині, є могильник у Басві I. Датуючі матеріали представлені тут пізніми варіантами платівчастих підв'язних односкладових і двоскладових фібул, підв'язною фібулою з гудзиком на голівці, масивними литими овальними фібулами до пояса, костяним трискладовим гребенем з сегментоподібною спинкою і добре вираженими плічками [Кухаренко, 1975. - С. 51-60]. Усі ці предмети характерні для IV ст. [Gołtowski, 1970. - Pl. IX, 9, 12; Амброз, 1966. С. 64; - Табл. XVI]. IV ст. н.е. датується також випадково виявлене поховання із зруйнованого могильника у Рованцях біля м. Луць-

ка. Тут разом з типово вельбарським кухликом знайдено залізну фібулу з платівчастим приймачем і стрижнем на голівці (рис. 57, 10)*.

Таким чином, усі розглянуті вище пам'ятки вельбарської культури на Волині вкладаються в рамки останньої чверті II–IV ст. Хронологічно вони поділяються на дві групи (табл. 11). Перша з них датується кінцем II ст. (Лепесівка, Баїв II, Любомль, Боратин, Могиляни–Хмельник). Друга група пам'яток виникла пізніше – у другій

Таблиця 11. Хронологія пам'яток вельбарської культури на Волині

Назва пам'ятки	Хронологія			
	II ст.	III ст.	IV ст.	V ст.
Лепесівка	_____	_____	_____	_____
Боратин	_____	_____	_____	_____
Баїв II	_____	_____	_____	_____
Могиляни-Хмельник	_____	_____	_____	_____
Любомль	_____	_____	_____	_____
Дерев'яне	_____	_____	_____	_____
Дитиничі	_____	_____	_____	_____
Ромош	_____	_____	_____	_____
Гірка Полонка I	_____	_____	_____	_____
Загаї II	_____	_____	_____	_____
Михале	_____	_____	_____	_____
Рованці	_____	_____	_____	_____

половині III ст. (Дитиничі, Ромош, Дерев'яне, Гірка Полонка I, Загаї II). На думку дослідників, ці дві групи пам'яток є відображенням двох хвиль переселення носіїв вельбарської культури на Волинь і Поділля [Prahistoria, 1981. – S. 136] Не заперечуючи цієї думки, ми схильні вважати, що ряд селищ, закладених у другій половині III ст., є результатом внутрішнього розвитку і розселення вельбарських племен, що проживали на цій території з останньої чверті II ст.

Особливості вельбарської культури Волині. Аналіз та систематизація матеріалів вельбарської культури на території Волині дає можливість співставити їх з вельбарськими пам'ятками на території Північної Польщі.

Порівняння селищ утруднене, оскільки вельбарські поселення вивчені польськими дослідниками слабо. Все ж можна відзначити, що топографія поселень, характер житлобудівництва близькі у двох регіонах. На досліджених селищах Помор'я та Мазовії досі ще невідомі заглиблені житлові споруди. Пануючими є наземні будівлі каркасно-плетеневої конструкції. На вельбарських пам'ятках Волині такі житла складають одиниці.

Заглиблені житла по своїй формі, інтер'єру, мають близькі аналогії на пізньоримських пам'ятках пшеворської культури.

Більше можливостей для порівняння керамічного матеріалу. В цілому форми посуду, технологія його виготовлення, орнаментация на пам'ятках Волині, Мазовії, Помор'ї близькі. Проте на відміну від останніх, на вельбарських пам'ятках Волині визначальною рисою керамічного комплексу є широкогорлі посудини з загнутими до середини плічками. На селищі у Боратині вони становлять 30 % серед горщиків, 55 – серед мисок і 50 % серед вазоподібних посудин. В цілому у керамічному комплексі селища такі посудини становлять 45 %. На селищі у Ромоші – 40,9 %. Ці посудини переважають на ранніх вельбарських селищах Південного Побужжя (Гунька, Демидівка). Середнього Дністра (Велика Слобідка II), вельбарсько-черняхівських селищах Середнього Подніпров'я (Глеваха, Циблі).

Значно більшою кількістю, ніж на пам'ятках Мазовії на Волині, представлені посудини пшеворської культури. Як видно з аналізу керамічного матеріалу, з трьох виділених типів горщиків один (тип III) має аналогії у пшеворській культурі пізньоримського часу. На селищі у Боратині пшеворські посудини становлять близько 22 %. При цьому не враховуються горщики яйцеподібної форми, що однаково поширені у двох культурах. Близькі до пшеворських також гострореберні біконічні миски, конічні кухлики.

Близькі, але не однакові риси на обох територіях має поховальний обряд. На Волині не виявлено до цього часу курганних могильників, власти-

*Матеріали зберігаються у музеї м. Луцька.

вих для Помор'я, рідше Мазовії та Підлясся. Відсутня на могильниках Волині й така характерна риса поховального обряду вельбарців, як кам'яні кола, стели над могилами [Walenta, 1980. – S. 35–95]. Кам'яні валуни або крем'яні відщипи знайдено лише у засипці могильних ям у кількох похованнях на дитиницькому і любомльському могильниках. Поки що не виявлені на Волині одностатеві й біритуальні могильники, відомі на території Північної Польщі (Бруліно-Коскі, Клочев, Варшава-Кавеччина, Дрогичин-Казарувка, Цецеле тощо). Серед поховального інвентаря присутні не лише жіночі предмети, подібно до Північної Польщі, а й чоловічі, виготовлені з кольорових металів та заліза.

Волинські могильники близькі до вельбарських некрополів типу Колоземб'є (Польща), де виявлено переважно ямні поховання з трупоспаленням кінця II–III ст. Проте у поховальному обряді вельбарських племен Волині значно сильніше, ніж на вищезгаданих некрополях простежуються риси поховальної обрядності пшеворської культури: урнові трупоспалення, перепалений на поховальному кострищі інвентар, повторно перепалені уламки кераміки, посудини-приставки у ямних похованнях.

Зазначимо, що наявність елементів пшеворської культури є характерною лише для вельбарських пам'яток першої хронологічної групи, що з'явилися на Волині в останній чверті II ст. На пізніших пам'ятках (Дитиничі, Ромош) пшеворські елементи проявляються набагато слабше. Пояснення цьому явищу знаходимо серед археологічних матеріалів Правобережної Мазовії та Підлясся. З пізньолатенського часу і до кінця II ст. тут поширені пам'ятки пшеворської культури. Починаючи з кінця I ст. н. е., на пшеворських пам'ятках все більше відчувається вплив вельбарської культури Помор'я. Впливи досягають найбільшої сили у другій половині II ст., а на переламі II та III ст. вельбарська культура змінює тут пшеворську, тобто пшеворські племена витіснені з власних земель вельбарцями. Проте на думку Т. Домбровської, яка нещодавно ще раз проаналізувала пшеворські й вельбарські матеріали Східної Мазовії і Підлясся [Dąbrowska, 1980. – S. 53], не всі пшеворці покинули свої селища. Тісні зв'язки пшеворської та вельбарської культур у раніший час, а також явні елементи пшеворського поховального обряду, що простежуються на нових вельбарських могильниках свідчать, що принаймні частина місцевого пшеворського населення залишилася на місці і увійшла до складу нового культурного утворення [Dąbrowska, 1980. – S. 57]. Ця частина пшеворських племен разом з вельбарцями заселяли територію Волині та більш східні й південні території України.

Ще однією особливістю вельбарських пам'яток Волині є наявність на них гончарної кераміки черняхівської культури. Виходячи з матеріалів боратинського селища можна говорити, що така кераміка з'явилася не раніше другої половини III ст., тобто тоді, коли у лісостеповій смузі Дніпро-Дністровського межиріччя оформилася черняхівська культура. На пам'ятках Західної Волині черняхівський посуд, як згадувалося вище, становить незначний відсоток. У Боратині, наприклад, він становить в цілому близько 4, у Загаях II – 6 %. На селищі у Ромоші, могильниках у Дитиничах, Дерев'яному знайдено лише кілька посудин, виготовлених на гончарному колі. Значно більше такої кераміки виявлено на пам'ятках Південної Волині, розташованих на порубіжжі з черняхівською культурою. Так, на селищі у Борсуках гончарна кераміка складає 30 %, на лепесівському селищі – 83, 61 % [Тиханова, 1963. – С. 184]. Ще більше її на пам'ятках, розташованих у ареалі черняхівської культури: на селищі Велика Слобідка II – у житлах № 1 – 61,8 %; № 2 – 100; № 1 – 97 %. Тому, ймовірно, можна припустити, що гончарна кераміка на пам'ятках Західної Волині імпортувалася з черняхівського середовища. Щодо пам'яток Південної Волині, Поділля та Подніпров'я, то тут йдеться про змішування вельбарської та черняхівської культур. Вельбарсько-

черняхівська інтеграція простежується також у пізніші часи на території Західної Волині. Йдеться про матеріали могильника Баїв I під Луцьком.

На могильнику виявлено 32 поховання: 19 трупоспалень і 13 трупопокладень. Перші здійснені за ритуалом, характерним для вельбарської культури. У невеликій ямці вміщувалась незначна кількість кальцинованих кісток. Інвентар у більшості поховань відсутній. Поховання з трупопокладенням мають чіткі черняхівські риси: підголовники у ямах, вуглики у засипці, скорочені кістяки, покладення рук на таз. Разом з тим трупопокладення супроводжувалися вельбарським інвентарем (ліпною керамікою), а деякі ями поховання – гончарною керамікою черняхівської культури.

Зв'язки з черняхівською культурою простежуються і у деяких категоріях знахідок, пов'язаних з землеробством і домашніми ремеслами (серпи, коси), речами особистого вжитку (світильники, намиста тощо).

Таким чином, вельбарські пам'ятки Західної Волині, зберігаючи всі риси, властиві цій культурі на її основній території, мають властиві лише їм особливості.

Аналіз матеріальної культури вельбарських племен дозволяє виділити в ній значні пшеворські та черняхівські елементи. Вони проявляються у житлобудівництві, поховальному обряді, керамічному комплексі, наборі господарського інвентаря та предметах повсякденного користування. Ці особливості викликані змішанням вельбарських і пшеворських племен і взаємодією між ними на новоосвоєних землях під впливом провінціально-римської культури.

Свого часу Ю. В. Кухаренко, характеризуючи так звану волинську групу полів поховань виділив пам'ятки кінця II–III ст., які назвав мазовецько-волинськими [1970. – С. 57–68]. Ці пам'ятки, на його думку, займають проміжне становище між нижньовіслянською гото-гепідською та черняхівською культурами. З ними він об'єднував і типово вельбарські й змішано вельбарсько-черняхівські пам'ятки, черняхівські пам'ятки з елементами вельбарської культури. Назва "мазовецько-волинська група" не була прийнята радянськими дослідниками, оскільки вже тоді було зрозуміло, що вона не відповідає реальній картині культурного розвитку Волині.

Вельбарські пам'ятки у чистому вигляді, як ми бачили вище, поширені на території УРСР лише в межах Західної Волині до р. Горинь та на Південному Побужжі і датуються не кінцем II – III ст., а кінцем II – IV ст. Вони не є проміжними між нижньовіслянською вельбарською (гото-гепідською) та черняхівською культурами, а, з'явившись раніше черняхівської, у пізніший час співіснують разом, деколи череззсмужно, про що детальніше йтиметься у заключному розділі.

Крім того, вельбарські пам'ятки Волині мають ряд відмінних від мазовецьких рис. Тому було б неправомірним об'єднувати їх в єдине ціле. З іншого боку, вони не різняться в такій мірі між собою, щоб мати підстави для виділення окремої волинської групи.

Доцільнішим, на наш погляд, є виділення волинських вельбарських пам'яток в окремий локальний варіант вельбарської культури.

Більшість радянських та закордонних дослідників вельбарської культури називають серед її носіїв готів. На сьогодні повністю з'ясовано, що до складу цієї культури входили й інші племена та етноси, захоплені загальним міграційним потоком на схід і південь. У цьому "постійному міграційному потоці" зміщувалися великі й малі відщепи найрізноманітніших племінних груп, які об'єднувалися у нові угруповання, часто навколо таких колективів, які були носіями давніх традицій і назв..." [Godtowski, 1985. – S. 149]. Найзначнішими серед них були, крім готів, гепіди, вандалі, бургунди.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ ПЛЕМЕН ВОЛИНІ КОНТАКТИ З СУСІДНІМИ ГРУПАМИ

Розглянуті у попередніх розділах культурно-історичні типи пам'яток змінювали один одній або були синхронними на одній і тій самій території протягом I ст. до н. е. – IV ст. Тому виникає необхідність у постановці питання щодо співвідношення цих пам'яток, встановлення наявності чи відсутності зв'язків між ними і з сусідніми культурно-етнічними групами.

Це питання ще не ставилося у вітчизняній історіографії, оскільки не були відомі більшість ланок хронологічного ланцюжка, визначеного рамками даного дослідження. Деякою мірою цієї проблеми торкнувся В. К. Воляник, який присвятив старожитностям Волині першої половини I тис. н. е. дисертаційну працю. На жаль, обмежена джерелознавча база дозволила йому зупинитися лише на культурно-типологічному визначенні матеріалів другої чверті I тис. н. е. [Воляник, 1978].

Зв'язки пшеворських і поморсько-підкльошових племен. В останніх століттях до нашої ери на Західній Волині відомі пам'ятки поморсько-кльошової, зарубинецької та пшеворської культур. Хронологічні дослідження засвідчують, що найранішими з них є старожитності поморсько-кльошової культури. Вони з'явилися на Волині на рубежі IV–III ст. до н. е. [Крушельницька, 1974. – С. 275–276; Bukowski, 1967. – S. 375]. На даний час поморсько-кльошові пам'ятки на Волині (як і у Польщі) досліджені дуже слабо. Розташовані у північно-західній частині регіону уздовж західного Бугу і далі у Подністров'ї, займаючи також верхні течії правих притоків Прип'яті – Турії, Стоходу, Стиру і Горині (рис. 1). На півдні ці пам'ятки сягають р. Збруч.

Культура представлена поселеннями, могильниками, окремими похованнями. Спеціально досліджувалися лише могильники Головно I та II, де виявлено понад 40 поховань [Кухаренко, 1961]. Останні пам'ятки виявлені випадково, або досліджені при розкопках селищ та могильників інших культур. Так, Л. І. Крушельницькою розкопано селище Крилів [1968. – С. 194–196]. Ю. М. Захаруком, В. В. Ауліхом та М. А. Пелицишиним селище у с. Зимне (Пелицишин, 1980. – С. 72–79), Г. І. Смирновою селище у Незвиську [1970. – С. 30–32], Л. Н. Козаком селище у Гіркій Полонці II.

Поселення розташовані по берегах річок і потічків на сонячних схилах. Перевага віддавалася високим мисам (Гірка Полонка II, Зимне), що було викликано, можливо, намаганням захиститися від нападу. Відомі селища, що розміщувалися на низьких надзаплавних терасах (Хорів). Поселення не укріплені.

Культурний шар селищ простежується слабо. Знахідки сконцентровано головним чином в об'єктах. Селища не великі за розмірами і нараховували по кілька житлових та господарських об'єктів. Так, на поселенні Гірка Полонка II на дослідженій площі близько 2 тис. м² виявлено два житла; у Хоріві на площі 500 м² – одна господарська споруда та кілька господарських ям-погребів. Так само рідко забудовані селища Зимне (відкрита площа – 3 тис. м²) [Пелицишин, 1980. – С. 73], Незвисько [Смирнова, 1970. – С. 30–39]. Наведені дані свідчать про малу кількість носіїв поморсько-кльошової культури на Волині та Поділлі.

Житлові споруди, виявлені на селищах, різні за формами і конструкцією.

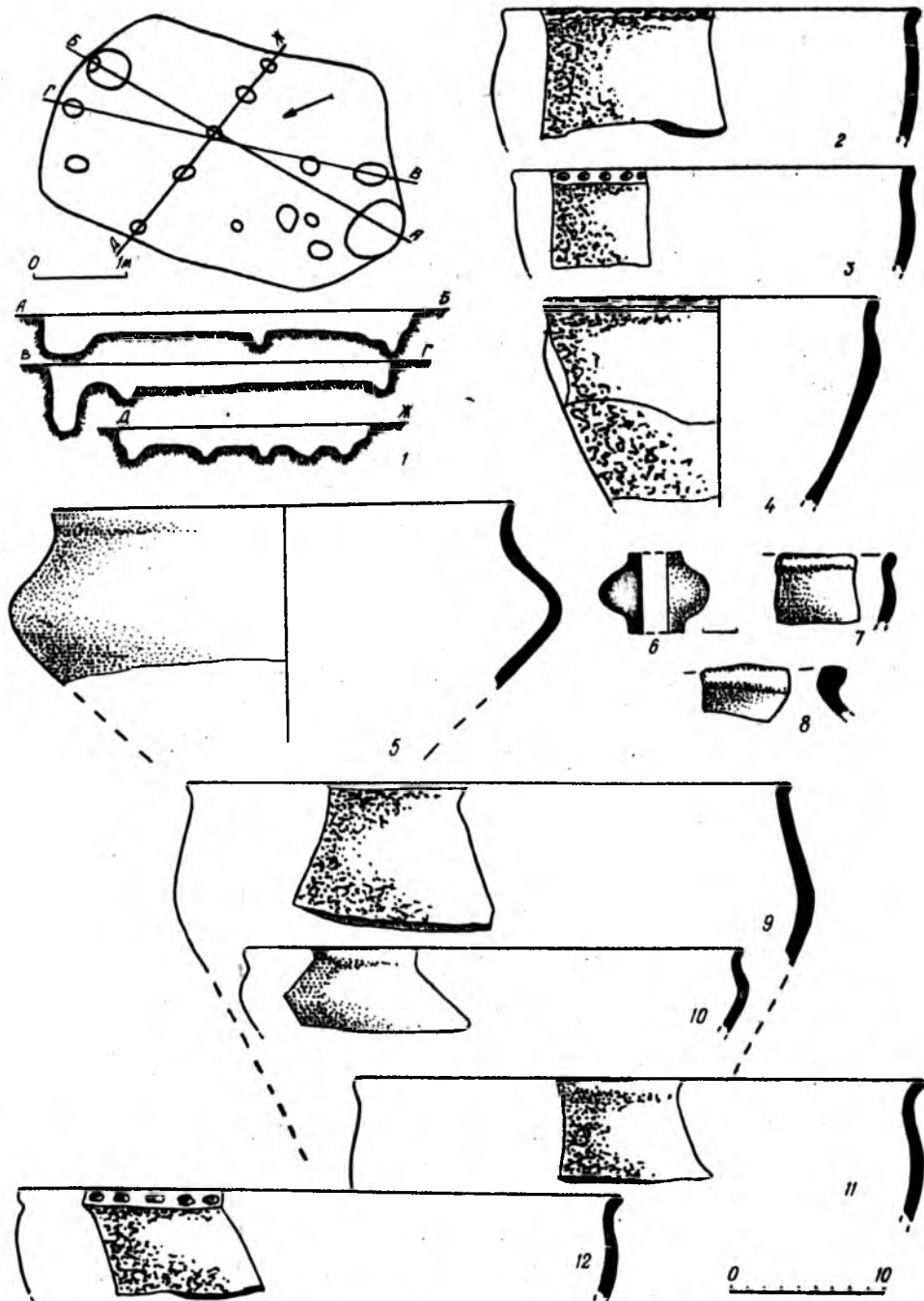

Рис. 58. Селище поморсько-кльошової культури Гірка Полонка II. Комплекс житла № 4:
 1 – план та розрізи житла; 2–5, 7–12 – кераміка; 6 – глиняне прясло.

У Гіркій Полонці II за житла правили незначно заглиблені у материк споруди, орієнтовані стінами і кутами за сторонами світу. Форма прямокутна та квадратна (рис. 58, 1; 59, 1). Стінки вертикальні, долівка материкова, або підсипана глиною. Площа жител дорівнює 7–10 м². У долівці виявлено 8–10 ямок від стовпів, розташованих по кутах і периметру стін (діаметр 0,3–0,5 м). Стовпи врізувалися у стіни. Декілька ямок відкрито посередині долівки. Залишок вогнища не простежено.

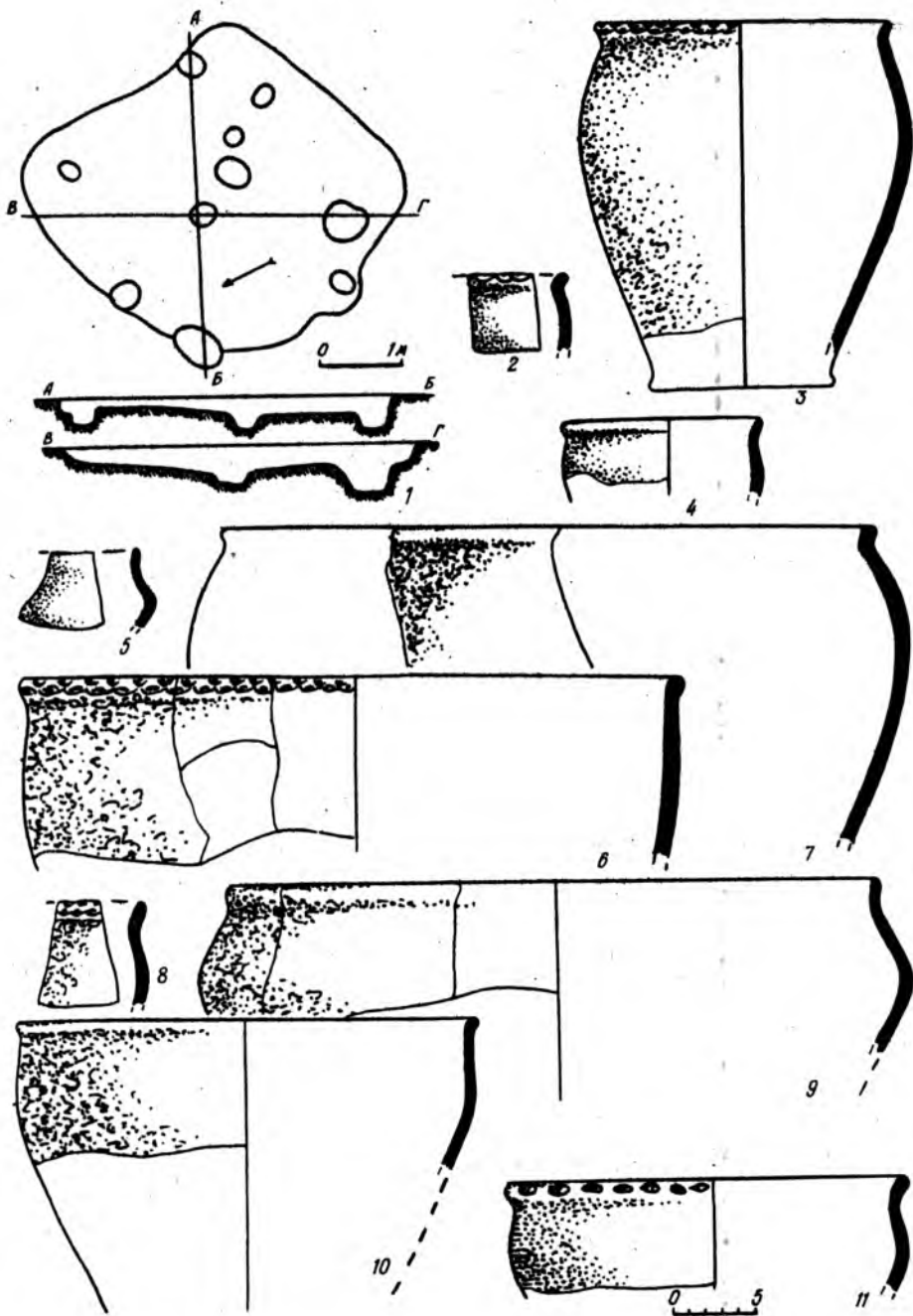

Рис. 59. Селище поморсько-кльшової культури Гірка Полонка II. Комплекс житла № 7;
1 – план та розрізи житла; 2–11 – кераміка.

Житло заглибленого типу, але іншої форми, досліджене Л. І. Крушельницькою у Крилові [1968. – С. 194–195]. Це напівземлянка видовжено-прямокутної форми розмірами 2,4 x 5,2 м і глибиною 0,8 – 1,1 м від рівня сучасної поверхні. У південній стіні вирізано дві сходинки. Посередині долівки – підвальна яма, уздовж однієї з стін – лава-лежанка. До південно-західного кута прилягала вирізана у материк у глиняна піч.

На поселенні в Кусичах Ю. В. Кухаренко відкрив наземне житло площею

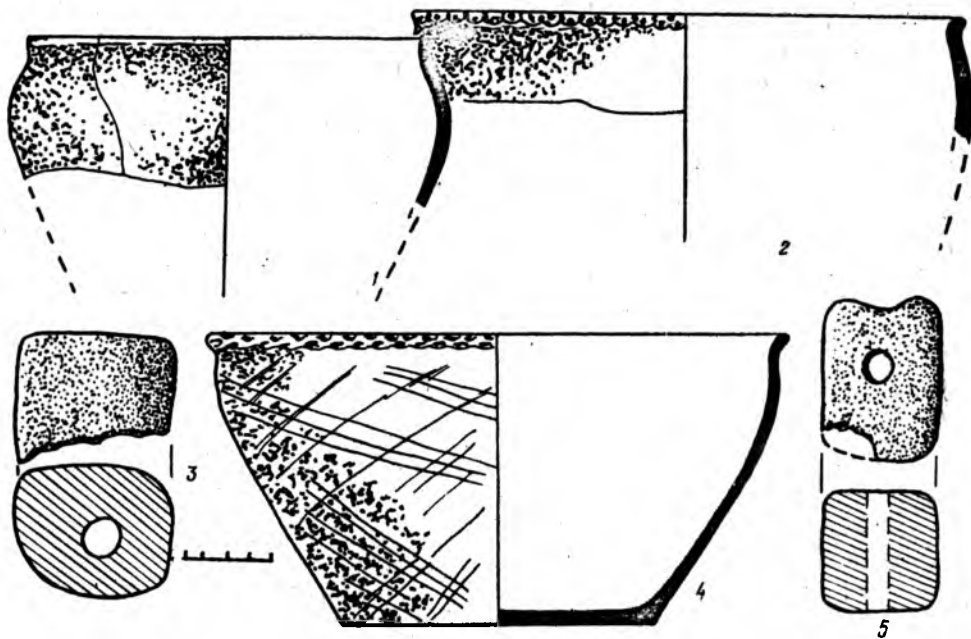

Рис. 60. Селище поморсько-кльшової культури Гірка Полонка II. Знахідки з житла № 4:
1, 2, 4 – кераміка; 3–5 – глиняні важільці.

50 м². Воно мало неправильну форму, стіни у нижній частині облямовано каменем. У житлі в округлих ямах, вибраних у долівці, розміщувалися два вогнища, вимощені камінням [Крушельницька, 1974. – С. 273].

М. А. Пелицишин вважає, що на селищі у Зимно житла поморської культури представлено легкими тимчасовими будинками з вогнищами або печами. Їх залишки складають скупчення глиняної обмазки з розкиданими серед них уламками посуду, кісток тварин [Пелицишин, 1980. – С. 73]. У Хорові знайдено господарську споруду підпрямокутної форми з нерівним дном, у якому і по кутах будівлі відкрито чотири підвальні ями [Пелицишин, 1980. – Рис. 5].

Господарські ями-погребі мали округлу або неправильну форму діаметром 0,8–1,3, глибиною 0,3–0,6 м [Пелицишин, 1980. – С. 73; Смирнова, 1970. – С. 30].

Для поховального обряду поморсько-кльшових племен є характерним виключно трупоспалення. Захоронення здійснювалися у неглибоких округлих ямках. Є також урнові й так звані підкльшові поховання. В останніх урна накрита великим горщиком ("кльшом"), рідше мискою або спеціальною накривкою. На могильнику Головно II кілька поховань здійснені у кам'яних скриньках [Кухаренко, 1961]. Крім урн і "кльшів" у поховальних ямах, поряд з перепаленими кістками небіжчика, перемішаних із залишками вогнища, ставився ритуальний посуд – цілий і дрібні уламки. Зрідка трапляються бронзові прикраси: фібули, каблучки, пронизки.

Керамічний матеріал різноманітний: горщики, кувшини, миски, кухлики, плоскі диски (рис. 58, 2–5, 7–12, 59, 2–11; 60, 1–2, 4).

Переважають горщики. Поверхня груба, як правило, рустована, деякі з розчісами. У тісті крупні домішки зерен шамоту інколи кварцу. Краї вінець переважної більшості посудин прикрашені пальцевими вдавленнями, нанесеними з обох боків у шахматному порядку або в один ряд (рис. 58, 2–4; 59, 3). Найчисельнішими є легко опуклі горщики з короткою, майже вертикальною шийкою, високо піднятими плічками та конічною або заокругленою придонною частиною (рис. 59, 3; 60, 1). Значну кількість складають

великі широкогорлі слабoproфільовані горщики конічної форми. Шийка коротка, ледь розхилена, плічка виражені слабо (рис. 58, 11, 12; 59, 6, 9; 60, 2).

Зрідка трапляються горщики з ледь виділеною вертикальною шийкою і округлим тулубом.

Миски, глечики, кухлики, що призначалися для столу, виготовлено дбайливо. Нерідко мають лощену поверхню, у тісті менше домішок, вони дрібніші. Найчастіше ця група кераміки орнаментова геометричними візерунками.

Миски двох основних форм: S-подібного профілю з піднятими плічками та напівсферичні. Залом заокруглений. Деякі екземпляри з поселень Гірка Полонка II та Крилова мають потовщені вінця (рис. 58, 5; 59, 5).

Глечики – присадкуваті посудини з розширеною нижньою частиною і високою, циліндричною або звуженою догори шийкою. Основа шийки підкреслена горизонтальними пролощеними жолобками. Ручки дугасті. Один край спирається на плічка, другий – прикріплено до вінця.

Вази завжди чорнолощені, багато орнаментовані. Мають високу дугоподібну, або звужену догори шийку, відокремлену від сильно опуклого тулуба незначним виступом.

Кухлики або черпаки, як і глечики, мають великі, дугасті ручки. Форма біконічна, S-подібна або конічна. Виготовлені, як правило, з грубої глини.

Інші предмети, виявлені на селищах і могильниках, представлені кількома глиняними пряслами та тягарцями для ткацького станка, кам'яним розтирачем та роговою мотикою (рис. 58, 6; 60, 3, 5).

Датування пам'яток поморсько-кльошової культури утруднене через малу кількість хронологічно-визначального матеріалу. На могильниках Головно II, Тростянци, Чернелеві Руському знайдено бронзові фібули ранньолатенської схеми, які датуються III–II ст. до н. е. [Кухаренко, 1961. – С. 9; Крушельницька, 1974. – С. 275]. Не виключено, що пам'ятки цієї культури існували й довше. Про це свідчать деякі форми горщиків і мисок з селищ у Гіркій Полонці II та Крилеві, які мають потовщені, дещо профільовані вінця, характерні для ранньої фази пшеворської культури на Волині, тобто I ст. до н. е. Можна припустити, що пам'ятки поморсько-кльошової культури існували тут до пізньолатенського часу, вступивши в контакт з прибулими в цей час носіями пшеворської культури.

Побіжний огляд поморсько-кльошової культури свідчить про її нестійкий, слабо виражений характер. Невеликі, зрідка розташовані селища з кількома житлами і малонасиченим культурним шаром можуть вказувати на розрідженість населення. Відмінність у топографії поселень, різноманітність житлових споруд, форм кераміки пояснюється, мабуть, строкатістю етнокультурних груп, що мешкали на території Волині і Подністров'я у латенський час, а, можливо, різночасовістю аналізованих пам'яток.

Спираючись на результати аналізу матеріалів пшеворської та керамічного комплексу поморсько-кльошової культур, ми схиляємося до думки, що між ними не існувало хронологічної прогалини. Пшеворські племена на початку I ст. до н. е. прийшли на територію, яку населяли нечисленні групи носіїв поморсько-кльошових пам'яток. Тому закономірним є питання щодо співвідношення двох груп пам'яток.

Територіальні кордони пшеворської культури до деталей співпадають з районами поширення поморсько-кльошових пам'яток (рис. 1). Одинакова й топографія поселень. У Гіркій Полонці II, Линеві поморсько-кльошове і пшеворське поселення розташовано на одному і тому ж місці. Близька в цих культурах і структура селищ. Вони займали невелику площу, де розміщувалося два-три житла з кількома господарськими приміщеннями і де проживала, ймовірно, одна патріархальна сім'я. Малопомітний культурний шар свідчить про короткотривалість таких селищ. Близькі між собою й житла підпрямокутної та підквадратної форми у двох культурах.

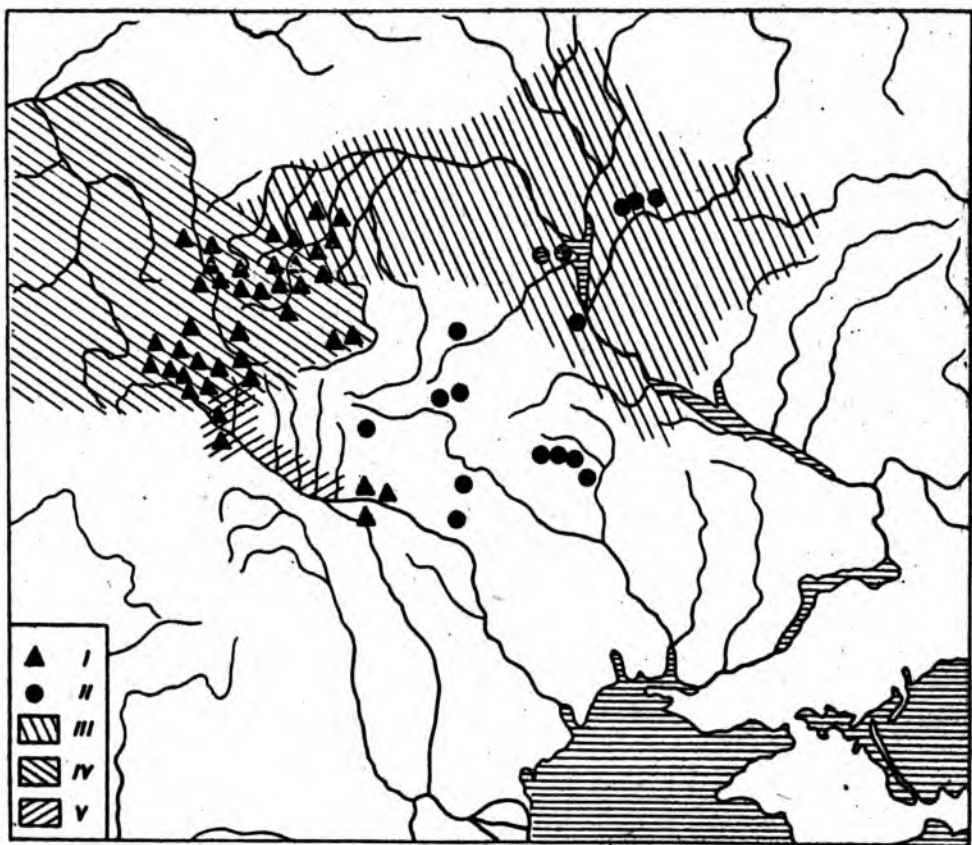

Рис. 61. Схема поширення пам'яток рубежу I першої чверті I тис. н. е. у Південно-Східній Європі:

I – зубрицька група; II – пізньозарубинецька культура; III – територія поширення зарубинецької культури; IV – територія поширення пшеворської культури; V – територія поширення липицької групи.

Важливим доказом зв'язків поморсько-кльошової і пшеворської культур на Волині та Подністрів'ї є близькість поховального обряду, зокрема, урнових трупоспалень. Ця думка знаходить підтвердження і в такій категорії матеріальної культури, як кераміка. Вище при визначенні особливостей пшеворської культури Західної Волині та Подністрів'я відзначалася група горщиків, що мають прототипи у поморсько-кльошовій культурі (типи I–III) (рис. 7, 1–3). Від останніх вони різняться способом формування вінець, які, в переважній більшості, потовщені й профільовані кількома гранями. Ця риса кераміки пов'язана з латенськими (кельтськими) впливами. Спільними в двох культурах є конічні та напівсферичні кухлики. На відміну від інших видів посуду останні у пшеворській, як і поморсько-кльошовій культурах, не мають потовщених вінець. На увагу заслуговують й орнаментальні мотиви пшеворської кераміки. Здебільшого це пальцеві вдавлення або косі насічки по краю вінець (рис. 9, 5). Пальцеві вдавлення наносилися з обох боків у шахматці. Такий орнамент є характерним для поморсько-кльошової культури, а пізніше – зарубинецької кераміки Полісся. Особливо поширеним був такий орнамент на Волині та Подністрів'ї децю пізніше – у I–II ст. на зубрицьких пам'ятках.

Спадкоємність рис поморсько-кльошової культури у пшеворській кераміці простежується й в обробці зовнішньої поверхні кухонних горщиків – майже всі вони рустовані. У пшеворській культурі горщики з такою обробкою поверхні складають від 25 до 40,6 %. Відзначимо, що на пшеворських пам'ятках цього часу у Польщі такої кераміки значно менше. Біль того, на ряді селищ пшеворської культури досліджуваного регіону в житлових

і господарських комплексах знайдено посудини, що повторюють форми поморсько-кльошової культури. Так, на селищі у Чишках виявлено дві широкоротлі миски конічної форми з непотовщеними округлими вінцями, високою розхиленою шийкою й слабо виділеними, короткими плічками, типовими для поморсько-кльошової кераміки. Кілька посудин прикрашено пальцевими вдавленнями по краю вінця. У житлі № 1 з Підберізців походить високий, стрункий горщик з ледь виділеною шийкою, високими округлими плічками та заокругленою частиною, характерний для поморсько-кльошового керамічного комплексу (рис. 7, 13). Зовнішня поверхня горщика рустована, внутрішня чорна, згладжена соломкою. Кілька таких горщиків виявлено у Загаях II. Цікавим є керамічний комплекс житла № 6 з селища Гірка Полонка II. Тут на кількох типово пшеворських горщиках нанесено орнамент поморсько-кльошової культури у вигляді пальцевих вдавлень по краю вінця. Два горщики з вертикальною короткою шийкою і високими короткими плічками повторюють форму посудин з поморсько-кльошових пам'яток (рис. 7, 14, 15). Такі самі риси характерні для комплексу жител № 2 і 9 з селища пшеворської культури у Пасіках-Зубрицьких.

Відзначимо також горщик-урну з поховання № 4 у Гриневі (рис. 7, 12). Її форма банкоподібна з дещо загладженою поверхнею. Аналогії їй відомі на багатьох пам'ятках поморсько-кльошової культури.

Наведені дані дозволяють нам підтримати думку деяких дослідників, що у пшеворську культуру, принаймні у східному регіоні, увійшли поморсько-кльошові племена.

До процесу формування пшеворської культури були причетні носії інших західних культурних масивів. До них, зокрема, відносяться племена ясторфської культури [Dąbrowska, 1986. - S. 61-63].

На Західній Волині й Подністров'ї сліди цієї культури незначні. До них належать знахідки поодиноких мисок в одному з жител підберізцівського поселення, в житлі з Черепина, на селищі в Бурштині.

Значні поморсько-кльошові елементи в пшеворській культурі Північно-Західної України є, можливо, результатом змішання їх носіїв в процесі переселення в цей регіон. Важливу роль, мабуть, відігравали контакти прийшлої людності з місцевими поморсько-кльошовими племенами.

Можливо, мали місце і активні інтеграційні процеси, які призвели в кінцевому результаті до взаємоасиміляції, що й надало пшеворській культурі Волині та Подністров'я своєрідного локального забарвлення.

Характер зв'язків пшеворських, зарубинецьких племен та носіїв зубрицьких пам'яток. Східними сусідами пшеворських племен були носії зарубинецьких пам'яток, які займали північну і східну частини досліджуваного регіону (рис. 61). Вони розташовані вздовж середньої та нижньої течій річок Стоходу, Стиру, а також між верхніми течіями Горині й Случі. Східний кордон між пшеворською і зарубинецькою культурами проходив по р. Горинь, північний – по нижніх течіях правих притоків Прип'яті. Тут пшеворські та зарубинецькі старожитності розділені значним територіальним простором.

Відома 10 пунктів з зарубинецькими матеріалами на Волині (табл. 12). П'ять з них, розміщених у середній течії Стиру, є селищами. Інші п'ять – невеликими могильниками, які в більшості знищені видувами. Розкопки велися на могильнику у Могилянах, де виявлено сім трупоспалень [Каспарова, 1973. - С. 65-72].

Зарубинецькі пам'ятки Західної Волині є найпівденнішим відгалуженням зарубинецької культури Прип'ятського Полісся. Їх повна характеристика подана М. Ю. Смішко [1976. - С. 6-14]. Оскільки волинських археологічних матеріалів недостатньо для відтворення основних рис матеріальної культури зарубинецьких племен, необхідних для порівняльного аналізу, розглянемо матеріали Прип'ятського Полісся.

Селищ зарубинецької культури Прип'ятського Полісся досліджено ще

менше, ніж поморсько-підкльошових. Вони розташовані на підвищених місцях біля річок і не мають укріпленнь. Розкопки розвідкового характеру велися лише у Велемичах II, Рубелі, Отвержичах [Кухаренко, 1964. – С. 18; Каспарова, 1969. – С. 158–162].

У Велемичах виявлено залишки трьох дещо заглиблених у материк житлових споруд неправильних обрисів. На підлозі знайдено залишки глинобитних вогнища або пічки. Поруч з житлами відкрито значну кількість осподарських ям–погребів. Житло з Отвержичів напівземлянкове прямокутної форми. Посередині південної стіни стояла глинобитна піч.

Таблиця 12. Пам'ятки зарубинецької культури Західної Волині

Назва	Тип	Що виявлено	Обставини знахідок
Баранівка	Могильник	Кілька урнових поховань	Випадково
Сапожин	"	Два горщики, миска, кулик	"
Черськ	Знищений могильник	2 поховання	Розкопи Ю. В. Кухаренка
Зелениця	"	Кілька порушених поховань	"
Кульчиці	Селище	Уламки кераміки	Розвідка І. П. Русанової
Вишляк	"	"	"
Великі Телковичі	"	"	"
Муравія	"	"	"
Іванчиці	Могильник, знищений видувами	"	Розвідка Ю. В. Кухаренка
Могильяни	Могильник	Сім поховань	Розкопки М. Ю. Смішка та К. В. Каспарової

Поховальний обряд зарубинецької культури Полісся детально розглянуто К. В. Каспаровою [1981. – С. 3–19].

Зарубинецькі могильники Західної Волині не різняться від поліських. Аналогічний також речовий матеріал, зокрема кераміка, прикраси – фібули, шпильки, підвіски, намистини.

Помітною є відмінність керамічного матеріалу з могильників і поселень. На селищах значний відсоток становлять кухонні горщики, форма і орнаментальні мотиви яких повторюють кераміку поморсько-кльошової культури. Подібно до останніх тут поширено орнамент у вигляді пальцевих вдавлень по краю вінець, косих насічок. Частими на селищах є плоскі диски, невідомі на могильниках. Цей вид посуду також широко відомий на поморсько-кльошових пам'ятках.

Поліські пам'ятки зарубинецької культури існували між 170–150 рр. до н. е. – 40–50 рр. н. е. [Каспарова, 1981. – С. 18]. Визначаючи хронологію зарубинецьких пам'яток Західної Волині, М. Ю. Смішко відніс їх до I ст. до н. е. – I ст. н. е. [1976. – С. 12]. Нижчу дату він встановлював за гладкими дротяними фібулами середньолатенської схеми; верхню – за "зарубинецькими" фібулами з трикутними спинками. Проте на основі цих речей можлива й інша дата – II–I ст. до н. е. Ймовірно, зарубинецькі пам'ятки Західної Волині, в цілому синхронні поліським.

Пшеворська культура з'явилася на Західній Волині у I ст. до н. е., зарубинецька – у другій чверті II ст. до н. е. Обидві культури співіснували до середини I ст. н. е., тобто близько 150 р. Тому є цікавим встановлення характеру взаємозв'язків між ними.

Аналіз археологічних матеріалів пшеворської культури, а також огляд зарубинецьких пам'яток свідчить про їх відмінність: неоднакова топографія селищ, поховальний обряд. Чіткі відмінності має керамічний матеріал (рис. 7, 1–11; 62, 1–19, 63, 1–10). Виключенням є посудини виділеного нами типу II,

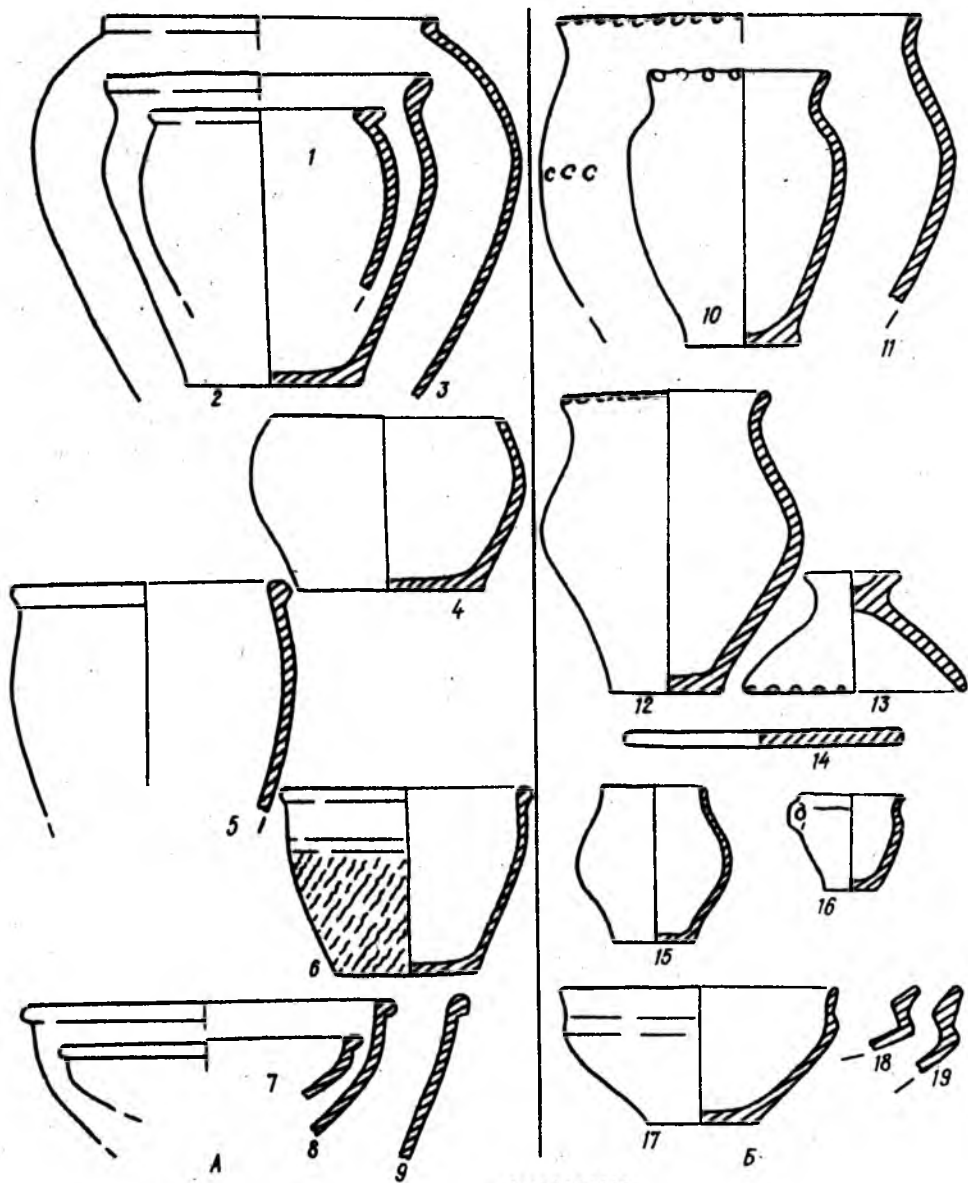
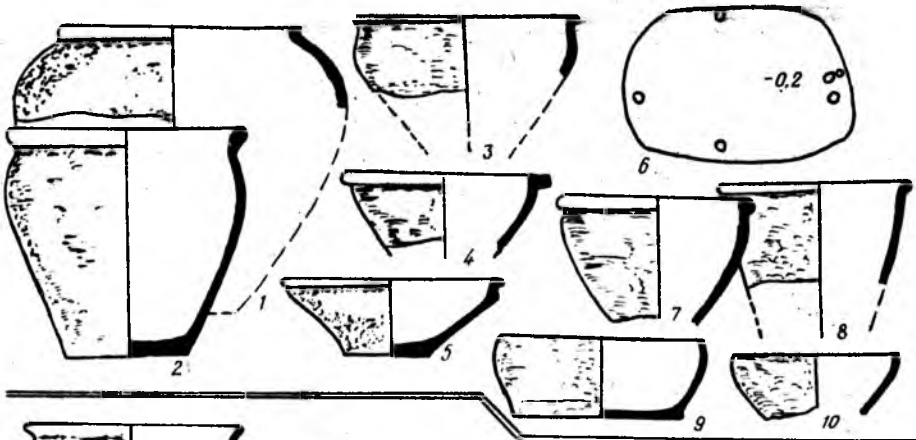

Рис. 62. Схема співвідношення пшеворської (1-9) та зарубинецької (10-19) кераміки.

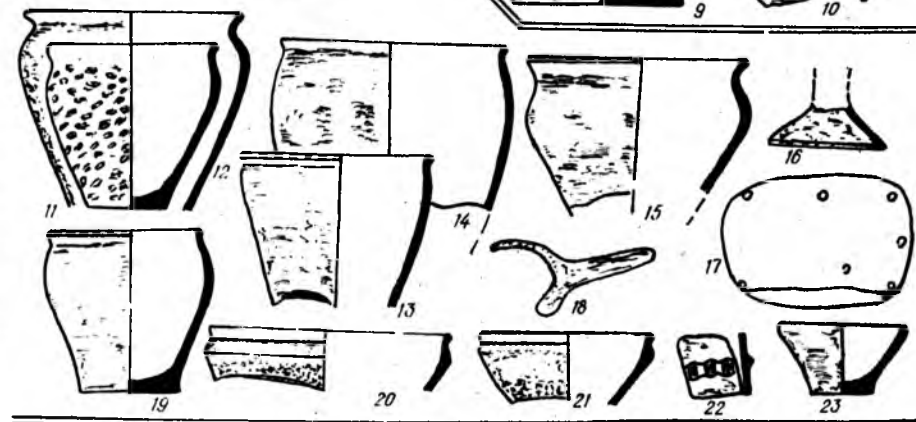
що в обох культурах, напевно, походять від поморсько-підкльшової культури. Подібний у цих групах і орнамент, який має вигляд пальцевих вдвпелень та насічок по краю вінець. Він так само започатковується у поморсько-підкльшовій кераміці. Це ж стосується і прикрасення зовнішнього боку горщиків - рустом. Проте спосіб формування вінець, пропорції більшості посудин у двох культурах неоднакові.

У жодному випадку на пшеворських пам'ятках не виявлено специфічних елементів зарубинецької культури, а на зарубинецьких - пшеворської. Існування на території Волині чистих пшеворських і зарубинецьких пам'яток в пізньолатенський час свідчить про відсутність між ними в цей період зв'язків, які б відбилися на їх культурних рисах. До такого самого висновку прийшла Т. Домбровська, співставляючи матеріали з могильників пшеворської і зарубинецької культур [Dąbrowska, 1973. - S. 221].

Пшеворська культура

Зубрицька група (азса I-II)

Зубрицька група (азса III)

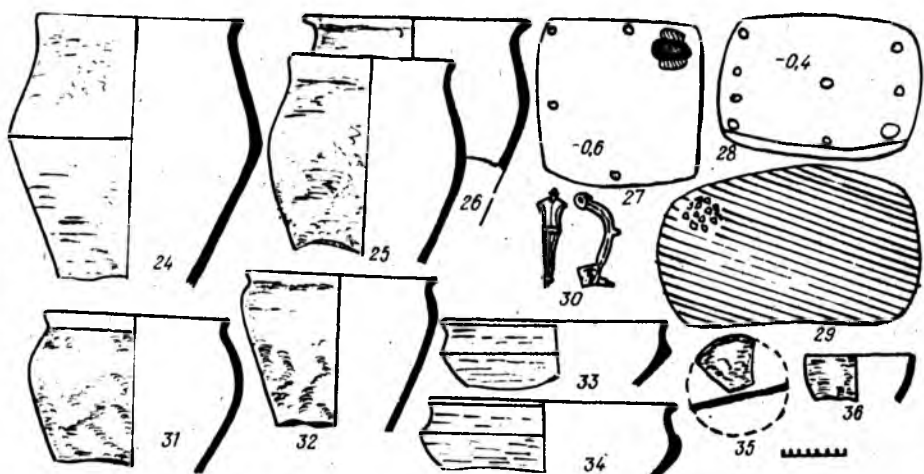

Рис. 63. Селище Пасіки-Зубрицькі. Основні фази розвитку:

1-10 - пшеворська культура; 11-23 - зубрицька група фаз I-II; 24-36 - зубрицька група фази III.

Приймаючи до уваги, що один із субстратів в обох культурах був спільним, факт відсутності зв'язків між ними є незрозумілим. Можливо, більш широкі археологічні дослідження, особливо зарубинецьких селищ на Волині внесуть певні корективи в це питання.

Помітні зміни у пшеворсько-зарубинецьких зв'язках відбулися під час розпаду й припинення існування зарубинецької культури на Поліссі та Волині. Дослідники визначають верхню хронологічну межу поліських пам'яток -

серединою I ст. н. е. [Каспарова, 1981. – С. 3–19]. Причини раптового розпаду зарубинецької культури найчастіше обминаються дослідниками. Є. В. Максимов висловив припущення, що поліські зарубинці покинули свої місця під тиском повісленьських германських племен [1983. – С. 41]. Проте в середині I ст. н. е. на вказаній території ще ніяких рухів племен не відбувалося. Культурна ситуація на території Правобережного Повіслення на цей час характеризується стабільністю [Godlowski, 1985, – S. 48–51]. Пам'ятки вельбарської культури, з якими можна було б пов'язати германські племена, з'явилися на території Мазовії лише у фазі B2, тобто набагато пізніше зникнення зарубинецької культури Полісся. Отже, фактор "загрози" при розгляді причин міграції зарубинецьких племен з Полісся не є прийнятним. Він не підтверджується археологічними матеріалами і історичною ситуацією на рубежі нашої ери у Європі.

Археологічні матеріали свідчать, що жителі Європи не були схильними до частой переміни місця проживання. Нормою був тісний зв'язок з освоєною землею, як джерелом отримання засобів для існування. Людина того часу була безпосередньо включена в природний ритм, складаючи з природою єдине ціле. Вона бачила в землі, на якій жила і працювала, своє органічне продовження. Так само, як була зв'язана органічно зі своїм сімейно-родовим колективом. Протягом багатьох поколінь давні племена мешкали на одних і тих самих землях й покидали їх тільки при виключно важких природних чи соціальних катаклізмах [История крестьянства в Европе, 1985. – С. 105].

Оскільки зовнішньої загрози щодо зарубинецьких племен Полісся не існувало, то можливе інше пояснення. Переміщення зарубинців на нові місця було викликане кліматичними змінами, можливо, підвищенням рівня ґрунтових вод, що нерідко трапляється в болотистих поліських районах. Можливо також, що селища у Поліссі були покинуті в результаті вилужування землі, яку зарубинці обробляли протягом багатьох поколінь. Це призводило до різкого зменшення родючості, хвороб і падіння худоби [История крестьянства в Европе, 1985. – С. 97–98]. Не виключено, що ці два фактора збіглися у часі.

Зарубинецькі племена не зникли безслідно. Вони частково мігрували на захід, на територію пшеворської культури; можливо на схід, в область проживання етнічно-культурно споріднених до них племен Подніпров'я; а в більшості на південь, на територію Західної Волині та Подністров'я. Це чітко відбилося на археологічному матеріалі.

Наведемо для прикладу матеріалі з селища Гірка Полонка II на Волині. У деяких виявлених тут заглиблених житлах знайдено виключно пшеворську кераміку з потовщеними, профільованими двома-трьома гранями вінцями. Їх можна, за аналогіями з матеріалами пшеворських пам'яток Польщі, датувати II–III фазами пізньолатенського часу. Разом з тим, у двох житлах та значній кількості господарських споруд, крім ліпної пшеворської пізньолатенської кераміки, знайдено уламки зарубинецьких посудин. Пшеворська кераміка з цих об'єктів дещо відмінна від кераміки попередніх пшеворських об'єктів. Для неї є характерними риси, властиві для кінця пізньолатенського часу, тобто, для середини I ст. н. е. На вінцях відсутні грані, їх потовщення грубе. Частина горщиків пшеворської культури має зарубинецький орнамент. Одне житло з такою керамікою має підквадратну форму, що раніше не зустрічалося на пшеворських пам'ятках.

Із сказаного можна дійти висновку, що поселення у Гіркій Полонці II було закладено у I ст. до н. е. носіями пшеворської культури. У другій половині I ст. н. е. до них приєдналися зарубинці з Полісся, які принесли з собою елементи власної культури. В подальшому тут проживають спільно вже дві групи населення: пшеворське і зарубинецьке. До кінця I ст. н. е. вони втрачають особливості власної культури і формується нова, спільна

культура, яку ми назвали зубрицькою. Знахідки на селищі бронзової булавки з округлою спіралеподібною голівкою, бронзового дротяного браслета, характерних для зарубинецької культури Полісся, додатково підтверджують наявність тут зарубинецького компоненту. Така сама картина простежена на селищі Загаї II. Керамічний комплекс кількох господарських споруд та житла № 7 з цього сє тища характеризується зміненням пшеворських і зарубинецьких посудин (рис. 18, 2–6, 9, 10, 11–12; 19, 2–5). Причому, на одному типово пшеворському горщику є зарубинецький орнамент. Те саме повторюється і в кількох об'єктах на селищі у Боратині.

Аналогічні приклади можна продовжити на матеріалах верхів'їв Західного Бугу і Дністра. Це комплекс житла № 1 з Черепина, комплекс житла № 1 з Пасік-Зубрицьких, кількох жител та господарських споруд з селища у Підберізцях. Тут поряд з пізніми пшеворськими керамічними формами виявлено кераміку з формами і орнаментальними мотивами, властивими зарубинецькій культурі Полісся. У більшості випадків кількісно переважає пшеворська кераміка, але у деяких (Загаї II, Боратин) вони представлені рівномірно.

До цього часу на Волині, як і в прилягаючому Подністров'ї, не виявлено жодного зарубинецького селища або могильника пізнішого від середини I ст. н. е. Мабуть, зарубинецькі племена рухалися з Полісся невеликими розрізненими, найімовірніше, сімейними, групами і не створювали окремих селищ. Вони зупинялися на вже існуючих пшеворських селищах, вступаючи в тісні контакти з їх мешканцями.

Збільшення кількості населення призвело до різкого збільшення пам'яток Волині та Подністров'я другої половини I–II ст. н. е. Поряд з вже існуючими селищами (Гірка Полонка II, Линів, Підріжжя, Пасіки-Зубрицькі, Підберізіці) виникає значна кількість нових зубрицьких селищ. Якщо на пшеворських поселеннях одне житло розміщувалося на площі приблизно 1050 м², то на зубрицьких – 432 м². Площі самих селищ збільшилися порівняно з попереднім часом у 2–3 рази. Враховуючи кількість нових поселень, густоту їх заселення, а також приймаючи до уваги спонтанний ріст кількості населення пшеворської культури, можна припустити, що загальна кількість населення Волині і Верхнього Подністров'я збільшилася у другій половині I ст. н. е. щонайменше у 2,5 – 3 рази.

Зарубинецький вплив відбився на всіх рисах матеріальної культури зубрицьких племен. Насамперед на плануванні селищ, зокрема, співвідношенні житлових і господарських споруд. Якщо на пшеворських селищах на одне житло припадає приблизно одна господарська яма, то на зубрицьких селищах на одне житло припадає шість–вісім таких ям. На ряді селищ господарські ями концентруються великими групами на окремих ділянках, відділених від житлової частини.

Подібне співвідношення житлових і господарських об'єктів, планування селищ є характерними для зарубинецької культури Полісся [Кухаренко, 1964. – С. 18] та Подніпров'я [Максимов, 1983. – С. 92]. В пізніші часи це явище простежується на пам'ятках черняхівського типу в Подністров'ї [Баран, 1981. – С. 21–22] та пам'ятках київської культури Подесення [Терпиловский, 1984. – С. 10. – Рис. 4].

Зарубинецький вклад у зубрицьку групу особливо помітний на керамічному матеріалі. (Аналізуючи його, ми під терміном "пшеворські форми" або "зарубинецькі форми" в більшості випадків маємо на увазі не чисті форми першої або другої культур. Їх можна виділити лише у порівняно невеликій кількості в зубрицьких об'єктів фази I. Це форми, які мають своїми прототипами пшеворський чи зарубинецький посуд і лише віддалено нагадують його.) Увібравши в себе зарубинецькі елементи, кераміка зубрицької групи значно різниться від пшеворської. Змінюється техніка обробки зовнішньої поверхні. Значно зменшується кількість рустованої й лощеної

кераміки, натомість збільшується кількість посудин з нелощеною, шерехатою поверхнею. Якщо у пшеворській культурі рустована кераміка становить 25–40,6 % виявлених уламків, то в об'єктах зубрицької групи – 11–17 %; у фазі III існування культури в Подністров'ї вона зменшується до 1–6 %. Кількість лощеної кераміки у пшеворській культурі – 20,5, у зубрицькій – 6,7 – 10,7 %. Кількість шерехатої кераміки становить 63–85 %; у пшеворській культурі – 34–37,5 %.

Змінюється, у порівнянні з пшеворською культурою, асортимент посуду і особливо кількісне співвідношення видів. У пшеворській культурі кількість горщиків – 51,3 %, мисок – 25,3, кухликів 23,4 %; у зубрицькій групі горщики – 60,2 %, миски – 22,6, кухлики 7,8 %. З'являються сковорідки. В комплексах зубрицької групи фази III у Подністров'ї основну масу кераміки складають горщики.

Серед кераміки Подністров'я трапляються уламки гончарної кераміки липицької культури, а пізніше – довізна провінціально-римська: миски, амфори, червонолакові посудини.

На волинських пам'ятках простежуються деякі впливи культури штрихованої кераміки, особливо – у північних районах (Підріжжя).

Не отримав дальшого розвитку пшеворський горщик з увігнутими до середини краями. Він широко розповсюджений на пшеворських пам'ятках Польщі. Віджили також горщики грушоподібної і зворотньогрушоподібної форми, деякі орнаментальні мотиви, характерні для пшеворської кераміки. Проте слід відзначити, що на ранніх пам'ятках зубрицької групи (фаза I) продовжують існування пшеворські посудини з потовщеними вінцями. Це свідчить про поступове відмирання пшеворських пізньолатенських форм посуду, пряму участь пшеворського населення у формуванні зубрицької культури.

Змінюється, порівняно з пшеворською культурою, форма горщиків, мисок, кухликів. Вони мають своїми прототипами не лише окремі пшеворські, а й зарубинецькі форми.

З виділених нами дев'яти типів горщиків шість мають своїми прототипами зарубинецькі посудини, а три – пшеворські. Причому деякі типи, наприклад 1–2, 7, 9, є дуже близькими до зарубинецької посуду, тип 6 – до пшеворської. У відсотковому відношенні кількість пшеворських і зарубинецьких форм у керамічному комплексі приблизно однакова. Перші складають 47,5, другі – 52,2 %. Серед мисок співвідношення приблизно таке саме: пшеворські остроріберчасті – 52, зарубинодні – 48 %. Кухлики, в основному, повторюють пшеворську пізньолатенську форму.

Новим видом кераміки у зубрицькій групі є конічні кухлики. Вони поширилися тут, ймовірно, під впливом липицьких племен, хоча відомі й у поморсько-кльошовій культурі, і на зарубинецьких пам'ятках. Вони найчастіше трапляються у Подністров'ї, де зубрицькі племена жили в умовах безпосередніх контактів з липицькими. На Волині кухлики такої форми складають незначний відсоток.

Ще одним новим видом кераміки на зубрицьких пам'ятках є плоскі диски, або сковорідки без бортиків. Їх кількість серед кераміки досить помітна – близько 10 %. Поширення цього виду посуду пов'язане з зарубинецькими племенами, де це звичайний кухонний посуд. На пшеворських пам'ятках сковорідки невідомі.

На різних селищах співвідношення "зарубинодних" і "пшеворських" форм кераміки різне (рис. 31–33). Так, у Хорові, Підберізцях, Підбірцях переважають пшеворські посудини: відповідно 70 %, 69, 5, 55, 6 %. На ряді селищ переважають зарубинецькі форми кераміки. У Підріжжі серед горщиків вони становлять 80 %, у Загаях II – 71,4, у Гіркій Полонці II – 76 %. У Боратині, Зубрі та інших селищах кількість зарубинецьких і пшеворських форм приблизно однакова.

В цілому, на пам'ятках Волині переважають зарубиноідні риси горщиків, на Подністров'ї – пшеворські.

Заслуговує на увагу факт незначної кількості мисок зарубинецького типу на пам'ятках Подністров'я, на відміну від липицьких селищ, де вони досить поширені [Цигилик, 1975. – Рис. 40]. Це можна, можливо, пояснити близькістю цього вигу посуду у пшеворській та зарубинецькій культурах. В результаті у прийшлого зарубинецького населення зразу ж втрапилися чавики у виготовленні власних форм. На липицьких селищах, де глиняні миски не вироблялися, зарубинці продовжують виготовлення звичного їм посуду.

Відзначимо також групу горщиків та мисок, що мають прями аналогії у зарубинецькій культурі, а також у пшеворській ранньоримського часу. Вони, через незначну кількість та розмаїтість, не увійшли у класифікаційну схему, але свідчать про безпосередню участь зарубинців і пшеворців у формуванні зубрицьких пам'яток.

Результатом зарубинецьких впливів є також орнаментальні мотиви у вигляді пальцевих вдавлень по краю вінець, а також косих насічок. Причому, на кожному з селищ переважає один з видів орнаменту. У Підбірцях, наприклад, був поширеним орнамент у вигляді пальцевих вдавлень, нанесений з обох боків вінчика. Ним прикрашено 28 % горщиків і деякі сковорідки. У Загаях II переважав орнамент у вигляді косих насічок по вінчику. Ним прикрашено 32 % горщиків.

Помітні зміни на зубрицьких пам'ятках в порівнянні з пшеворськими відбулися у житловому будівництві. Житла більш заглиблені у материк, в основному – напівземлянки. Поряд з прямокутними, характерними для пшеворської культури, з'являються квадратні напівземлянки (13 %). Ці зміни відбулися не лише за рахунок внутрішнього розвитку пшеворської культури. Зовнішній вплив безсумнівний. Квадратні житла невідомі пшеворцям, зате типові для зарубинецької культури Полісся, для яких властиві також напівземлянки.

Інтер'єр, система побудови стін переходить до зубрицької групи від пшеворської культури. З останньою пов'язані також зубрицькі прямокутні житла з заглибленою долівкою. Перестають існувати пшеворські житла – ночоводібні напівземлянки.

Отже, у житловому будівництві також спостерігається певний синкретизм пшеворських і зарубинецьких традицій, але не такою мірою, як у керамічному комплексі. Ймовірно, нові природні умови, в яких опинилися зарубинці, примусили їх прийняти головним чином місцеві традиції домобудівництва, пристосовані до цих умов, додавши до них найбільш доцільні власні елементи.

На жаль, відсутність поховальних пам'яток зубрицьких племен не дозволяє простежити еволюцію поховального обряду за умов культурної інтеграції. Результатом цієї еволюції було виникнення нових, несхожих з попереднім часом поховальних звичаїв, невловимих для археологів. Це свідчить про наявність у зубрицьких племен своєрідних ідеологічних уявлень, на жаль, недоступних нашому пізнанню.

Таким чином, матеріал, який є у нашому розпорядженні, свідчить, що починаючи з середини I ст. н. е. на Західній Волині й прилягаючій території Подністров'я відбувався процес активної взаємодії пшеворської і зарубинецької культур. У Верхньому Подністров'ї до нього були залучені липицькі племена. Він набув на окресленій території поширення і став основою формування якісно нових пам'яток зубрицької групи. Поки що тут не виявлено жодної чистої пшеворської або зарубинецької пам'ятки, які б датувалися пізніше ніж серединою I ст. н. е. Для них є характерною наявність пшеворських і зарубинецьких елементів. В раніших комплексах, відповідаючих фазі I розвитку культури (Черепин, Пасіки-Зубрицькі, Гірка Полонка II,

Підбірці тощо) ці елементи представлені ще в досить чистому вигляді. В пізніших, відповідаючих фазі II розвитку культури, вже виділяється ряд форм горщиків (типи III–VI, VIII), мисок (тип. II), житлові споруди (квадратні напівземлянки), що поєднують в собі елементи зарубинецької і пшеворської культур, тобто мають синкретичний характер (Підріжжя, Загаї II, Зубра, Хорів).

Крім Західної Волині й Верхнього Подністрів'я (в межах Опілля та Розточчя), зубрицькі пам'ятки з'являються і на території Середнього Дністра, у південній частині Західного Поділля.

У пізньолатенський час тут були поширені старожитності лукашівської культури (Круглик, Сокіл) [Пачкова, Романовская, 1983. – С. 48–76] і пам'ятки, близькі до ясторфської та пізньопоморської культур (Горошева) [Пачкова, 1983. – С. 4–54]. В наступний період, ймовірно, наприкінці пізньолатенського часу, сюди проникають носії пшеворської культури, які змішуються з місцевим населенням. Про це свідчать матеріали поселення у Бернашівці Вінницької області [Козак, 1983. – С. 102–104]. Селище датується дротяною фібулою середньолатенської конструкції першою половиною I ст. н. е. і поєднує в собі пшеворські й дакійські елементи. Пам'ятки подібного типу виявлено у Перебиківцях і Неполківцях Чернівецької області [Тимошук, Никитина, 1978. – С. 93]. З другої половини I ст. н. е. культурна ситуація в Середньому Подністрів'ї значно ускладнюється. Ілюстрацією цього є матеріали поселення кінця I–II ст. н. е. у с. Велика Слобідка і Хмельницької області. Пам'ятка досліджена нами частково у 1980 р. *

Виявлені тут житлові споруди мають близьку до овальної у плані форму і ледь опущену у материк долівку. Площа жител не перевищує 16 м². Посередині підлоги розміщується вогнище округлої форми, вимощене камінням. Вздовж стін – ямки від стовпів. Форма, конструктивні особливості цих жител близькі до будівель, що були тут відомі у попередній час.

Кераміка зібрана в об'єктах кінця I–II ст. н. е., представлена уламками горщиків, мисок, кухликів, сковорідок. За формою, способом обробки зовнішньої поверхні, орнаментальними мотивами вона ідентична зубрицькій. З виділених тут п'яти типів кераміки три близькі до зарубинецьких (46,2 %), а два – до пшеворських (53,8 %). Серед мисок переважають зарубиноідні. Кухлики представлені в більшості (80 %) конічною формою. Вони, як згадувалося вище, є характерними для дакійської кераміки. Дакійським є й орнамент у вигляді наліпного валика, розчленованого пальцевими вдавленнями, і кілька слабoproфільованих посудин. Аналогічний описаному матеріал отриманий на селищі Оселівка В. М. Цигиликом, а на селищі Лука Врублівецька М. О. Тіхановою.

Таким чином, на території Західного Поділля починаючи з кінця I ст. н. е. з'являються матеріали зубрицької групи аналогічні волинським та верхньодністровським, але з більш вираженими місцевими дакійськими елементами. Останні простежуються у житловому будівництві та деяких рисах кераміки.

Пітсування носіїв зубрицьких пам'яток на південь можна пояснити надлишком населення на Волині і Верхньому Дністрі, що утворилося внаслідок переселення туди значних груп зарубинецьких племен з Прип'ятського Полісся у другій половині I ст. н. е.

Зубрицькі і пізньозарубинецькі племена. Східними і південно-східними сусідами зубрицьких племен були носії так званих пізньозарубинецьких пам'яток Південного Побужжя та Середнього Подніпров'я. Пам'ятки цього типу ще недостатньо вивчені [Кравченко, Гороховський, 1979. – С. 53–60; Обломский, 1987. – С. 68–85]. Матеріали єдиного широко розкопаного посе-

* В наступні роки пам'ятка розкопувалася експедицією Кам'янець-Подільського пединституту під керівництвом І. С. Винокура. Нові матеріали аналогічні здобутим нами.

лення на Оболоні у Києві, на жаль, не опубліковані. Інші досліджені пам'ятки I–II ст. н. е. (Грині, Лютіж, Дівич Гора у Подніпров'ї, Рахни, Мар'янівка, Носівці у Південному Побужжі) дали незначну кількість матеріалу. Більшість старожитностей, які дослідники відносять до цього часу, відомі за окремими знахідками або фрагментарним розвідковим матеріалом [Максимов, 1983. – С. 124–132]. Отже даних для узагальнюючої характеристики цих старожитностей поки що недостатньо. Тому не можна однозначно вирішувати питання культурно-етнічної інтерпретації цих пам'яток. Є. В. Максимов вважає, що вони є безпосереднім продовженням розвитку зарубинецької культури [1983. – С. 81–130]. Проте цій думці суперечить ряд даних. Найважливішим є факт відсутності зарубинецьких могильників, які б існували з пізньолатенського часу до II ст. н. е. Всі відомі могильники цієї культури припинили існування протягом I ст. н. е. Різняться зарубинецькі та пізньозарубинецькі селища. Інший набір прикрас. Традиції зарубинецької культури продовжує лише частина керамічного комплексу [Обломский, 1987. – С. 68]. Всі ці дані, ймовірно, дозволили Н. М. Кравченко та Є. Л. Гороховському виділити пізньозарубинецькі пам'ятки в окремий культурно-історичний тип, підкреслюючи проте їх тісний зв'язок з зарубинецькою культурою [Кравченко, Гороховский, 1979. – С. 57–60].

Остаточне вирішення цього питання можливе лише за умов систематичних і широкомасштабних досліджень пізньозарубинецьких старожитностей.

Порівнюємо матеріали Середнього Подніпров'я та Південного Побужжя I–II ст. н. е. з зубрицькими.

Селища пізньозарубинецької культури, на відміну від зарубинецьких, розташованих, в більшості, на мисах корінного берега, знаходилися на дюнах, в межах заплави або на краю надзаплавних терас. На селищах відкрито житла й значну кількість господарських ям-погребів.

Житла заглибленого типу, ймовірно напівземлянки, прямокутної і квадратної форми. Стіни каркасної конструкції покриті глиною (Оболонь). Всередині знаходилося вогнище, яке розміщувалося на рівні підлоги або в неглибоких ямках. Інколи вогнища мають глинобитну або кам'яну основу, подекуди представлені скупченням вугликів та попелу. Місце розташування вогнищ не однакове – в одному з кутів або посередині підлоги.

Для керамічного комплексу найхарактернішими є великі широкогорлі посудини і горщики середніх розмірів з високими розхиленими шийками та високими округлими плічками, реберчасті біконічні горщики (рис. 63, 16–26). Столовий посуд представлено мисками. Переважають посудини S-подібного профілю з плавними або реберчастими лініями заломів. Нерідко трапляються миски циліндроконічної форми. Якість лошіння середня. В керамічний комплекс входять також сковорідки, рідше – конічні накривки.

Набір металевих виробів, зокрема частин одягу, носіїв пізньозарубинецьких пам'яток, на відміну від зарубинецьких, не відрізняється від середньоєвропейських. Це провінціально-римські сильнопрофільовані фібули різноманітних типів, прикраси з виімчатою емаллю, очкоподібні фібули, пряжки, шпори, підвіски й інші речі [Кравченко, Гороховский, 1979. – С. 53–59]. Значної своєрідності пізньозарубинецьким пам'яткам надають матеріали зв'язані з пізньоантичним культурним комплексом. Це сірі лощені глиняні античні миски, світло-жовті і червоноглиняні амфори, фібули, намиста, тощо.

Порівняння цього культурного комплексу з зубрицькими матеріалами дозволяє говорити про їх схожість. Не відрізняються житлові споруди. Це квадратна чи прямокутна напівземлянка з залишками вогнища або без нього. Однаковою є структура селищ з великою кількістю господарських ям-погребів. Близький керамічний комплекс (рис. 63, 11–23; 64, 1–26), хоча відсоткове співвідношення форм кераміки не однакове. Так, найпоширеніші на пізньозарубинецьких пам'ятках горщики з високою розхиленою шийкою

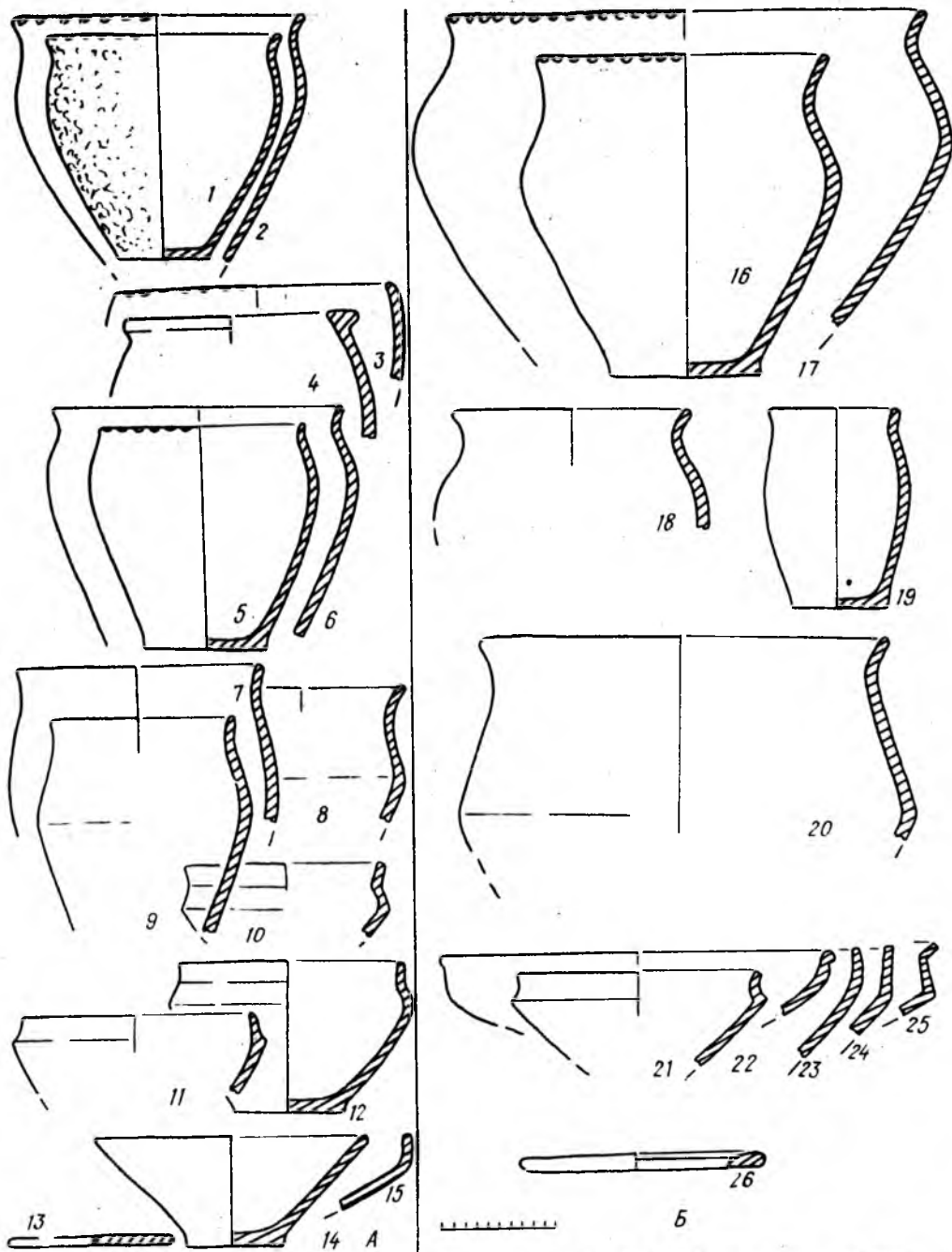

Рис. 64. Схема співвідношення кераміки зубрицької групи фаз I-II (1-15) та пізньозарубинецької кераміки (16-26).

і високими округлими плічками становлять на зубрицьких пам'ятках лише 10,6 %. Горщики реберчастої біконічної форми, теж з найпоширеніших у Подніпров'ї та Південному Побужжі, становлять серед зубрицьких форм 6,9 %. Миски напівсферичної форми, а також близькі до циліндроконічних, що є основними на пізньозарубинецьких пам'ятках, особливо південнобугських, на зубрицьких селищах складають 16 і 32,2 %. Спільним в обох культурах є орнамент у вигляді пальцевих вдвлень і косих насічок по краю вінець

(рис. 64, 1–3, 16–17). Схожості надають не лише зарубинецькі риси на зубрицьких, а й пшеворські на пізньозарубинецьких пам'ятках.

Проникнення пшеворських елементів у Середнє Подніпров'я почалося в пізньолатенський час. Воно пов'язане, мабуть, із значною за масштабами експансією пшеворських племен на схід і південь у I ст. до н. е., коли ними були зайняті регіони Волині, Верхнього Подністров'я і Посання. Проникнення у Середнє Подніпров'я на той час мало спорадичний характер і обмежувалося, можливо, культурними зв'язками. Про це свідчать матеріали пам'яток у Пуховці, Вишеньках. Тут виявлено посудини, які є місцевим наслідуванням пшеворських форм [Максимов, 1983. – С. 110–111].

З середини I ст. н. е. кількість пшеворських елементів у Середньому Подніпров'ї збільшується. Вони поширюються також на Південне Побужжя. На ряді пізньозарубинецьких пам'яток з'являються форми кераміки, які не мають місцевого коріння. До них відносяться острореберчасті глибокі миски, горщики з короткою шийкою і слабовиділеними плічками та переламом стінок дещо вище половини висоти (тип У1 зубрицької групи) і деякі інші близькі до пшеворської культури. Деколи трапляються посудини з рустованою поверхнею, посудини з орнаментом у вигляді нігтьових зашпів, нерегулярних штрихів по стінках.

Західне походження мають деякі типи прикрас, зброї, зокрема сильно-профільовані і очкоподібні фібули, шпори. Фібули західних і південно-західних типів виявлено у Гришенцях, Ржищеві, Хмельні на Подніпров'ї, у Рахнах, Мар'янівці, на Південному Побужжі [Максимов, 1983. – С. 110–111]. На думку Є. В. Максимова, наявність елементів західного походження є своєрідною рисою пам'яток I–II ст. н. е. Середнього Подніпров'я [Там же. – С. 111]. Ця обставина призвела дослідника до висновку, що у вказаному районі, а також у Лісостеповому Дніпровському Лівобережжі мешкали не тільки нащадки зарубинецької культури, а й змішані пшеворсько-зарубинецькі групи населення [Там же. – С. 114, 126]. Особливо тісні зв'язки з пшеворською культурою спостерігаються у носіїв південнобугських пам'яток I–II ст. н. е. [Хавлюк, 1975. – С. 7–13]. Елементи цієї культури займають помітне місце не лише у керамічному комплексі, житлобудівництві, прикрасах, частинах одягу і предметах зброї, а й у поховальному обряді. Це добре ілюструють матеріали єдиного, відносно широко дослідженого могильника пізньозарубинецької культури у Рахнах. Пшеворські елементи обрядності виявляються тут у наявності залишків вогнища в похованнях, повторно перепаленого інвентаря, у звичаї супроводжувати поховання уламками вдруге перепаленої кераміки. Про змішаний пшеворсько-зарубинецький характер могильника Рахни свідчать деякі посудини з поховань, що мають пшеворські, хоча і трансформовані місцевими традиціями риси [Максимов, 1983. – С. 130–131].

Про те, що пшеворські риси поховальної обрядності увійшли в сферу ідеології пізньозарубинецьких племен не лише Поділля, а й Подніпров'я, свідчать матеріали могильника Дівич Гора [Шиндровська, 1984. – С. 79–81]. Йдеться про ямне трупоспалення № 6, де виявлено залишки вогнища. Поховання супроводжувалося вдруге перепаленими уламками ліпної кераміки. У центрі поховання знайдено залізну голку, встромлену вістрям у дно поховальної ями. Всі названі елементи, особливо встромлені гострих предметів у дно поховальної ями, є найхарактернішими рисами поховального обряду пшеворських племен.

Контактами населення Подніпров'я з західними племенами пояснюється також наявність спільних рис в організації їх ремісничої діяльності. Йдеться про виникнення у II ст. н. е. великих залізодобувних центрів в районі м. Умані на Черкащині й поблизу с. Курган у Житомирській області. Тут відкрито залишки металургії, аналогічні пшеворським центрам у районі Св'єнтокжицьких гір, біля Варшави і ряді пунктів недалеко від Кракова [Бидзиля та ін., 1981. – С. 3–12]. Масштаби і характер цього виробництва

дозволяють дійти висновків, що в даному випадку мали місце не тільки тісні культурні контакти, а й значна інфільтрація пшеворців на територію Південноєвропейського Лісостепу [Там же. – С. 3–12].

Таким чином, пам'ятки зубрицької групи та пізньозарубинецькі матеріали Середнього Подніпров'я й Південного Побужжя близькі між собою. Основою цієї подібності є наявність на них двох компонентів: зарубинецького і пшеворського. Але якщо на Західній Волині та Подністров'ї основним був пшеворський елемент, то на Середньому Подніпров'ї – зарубинецький. Дещо ближчі до зубрицьких старожитностей є пізньозарубинецькі пам'ятки Південного Побужжя.

В цілому, пізньозарубинецька культура є своєрідним явищем в давній історії України з властивими лише їй рисами та культурними зв'язками.

Схожість культурного розвитку племен західних областей України і Подніпров'я значно збільшується наприкінці другої половини III ст., коли зубрицьке населення було витіснене з Волині носіями вельбарської культури. Основна його частина переселяється у Подністров'я. Тут, поряд з селищами, що існували з ранньоримського часу, виникають нові (Давидів, Сокільники I та їм подібні), які відбивають третю фазу розвитку зубрицької групи.

Нові селища розміщуються виключно на середній частині сонячних схилів, на відміну від раніших, які розташовувалися переважно на перших надзаплавних терасах, мисах, дюнах в долинах. Більш стійкий і одноманітний характер мають житла. Це виключно прямокутні й квадратні напівземлянки з вогнищем або глиняною піччю посередині чи в одному з кутів, пристінним прилачком, стовповими ямами по кутах і посередині протилежних стін. У цей час з'являються наземні житла з глинобитними стінами. Значно простішим і одноманітнішим є керамічний комплекс (рис. 63, 24–36). Основною формою є горщик витягнутих пропорцій з легко відігнутою шийкою і високими округлими плічками, біконічні посудини, опуклобок горщики з слабо вираженими похилими плічками та переламом стінок дещо вище висоти (типи III, У, VI, VIII). У кераміці зрідка простежуються риси липицької культури. Миски, сковорідки, кухліки представлені поодинокими екземплярами. Зникають орнамент, лощений посуд, горщики з рустованою поверхнею. Натомість з'являються сіроглиняні гончарні миски, амфори, червонолакові посудини.

Найранішим об'єктом з гончарною провінціально-римською керамікою є житло № 3 з Пасік-Зубрицьких, що датується бронзовою фібулою типу А84. Гончарної кераміки тут 14 %. Ще один ранній комплекс з сіроглиняною керамікою провінціально-римського типу виявлено у Підберізцях (житло № 7). В житлі знайдено фібулу, похідну від остропрофільованих останньої чверті II ст. н. е. і 6,7 % гончарної кераміки. В цей час на селищах значно збільшується кількість металевих виробів, знарядь праці, прикрас. За даними палеоботанічного аналізу відбитків злаків на кераміці, більшість зерен культурних рослин походить з об'єктів кінця II–III ст.

Наведені дані дозволяють констатувати помітний зріст економічного розвитку зубрицьких племен в цей період.

Пам'ятки, аналогічні верхньодністровським кінця II–III ст., поширені й у Середньому Подністров'ї. Матеріали для такого висновку отримані при дослідженні селища Велика Слобідка I (верхній шар). Тут виявлено ряд об'єктів з ліпною керамікою, типологічно близькою зубрицьким з ранніх об'єктів цього самого селища і аналогічною верхньодністровській. Як і на Верхньому Дністрі, в керамічному комплексі значно менше дакійських рис. Житла, на відміну від попереднього часу, теж не відрізняються від зубрицьких. У житлі № 4 знайдено бронзову фібулу з накладним рубчастим кільцем і литим корпусом, що відноситься до першої половини III ст. н. е. В об'єктах знайдено невелику кількість сіроглиняної гончарної кераміки провінціально-римського типу.

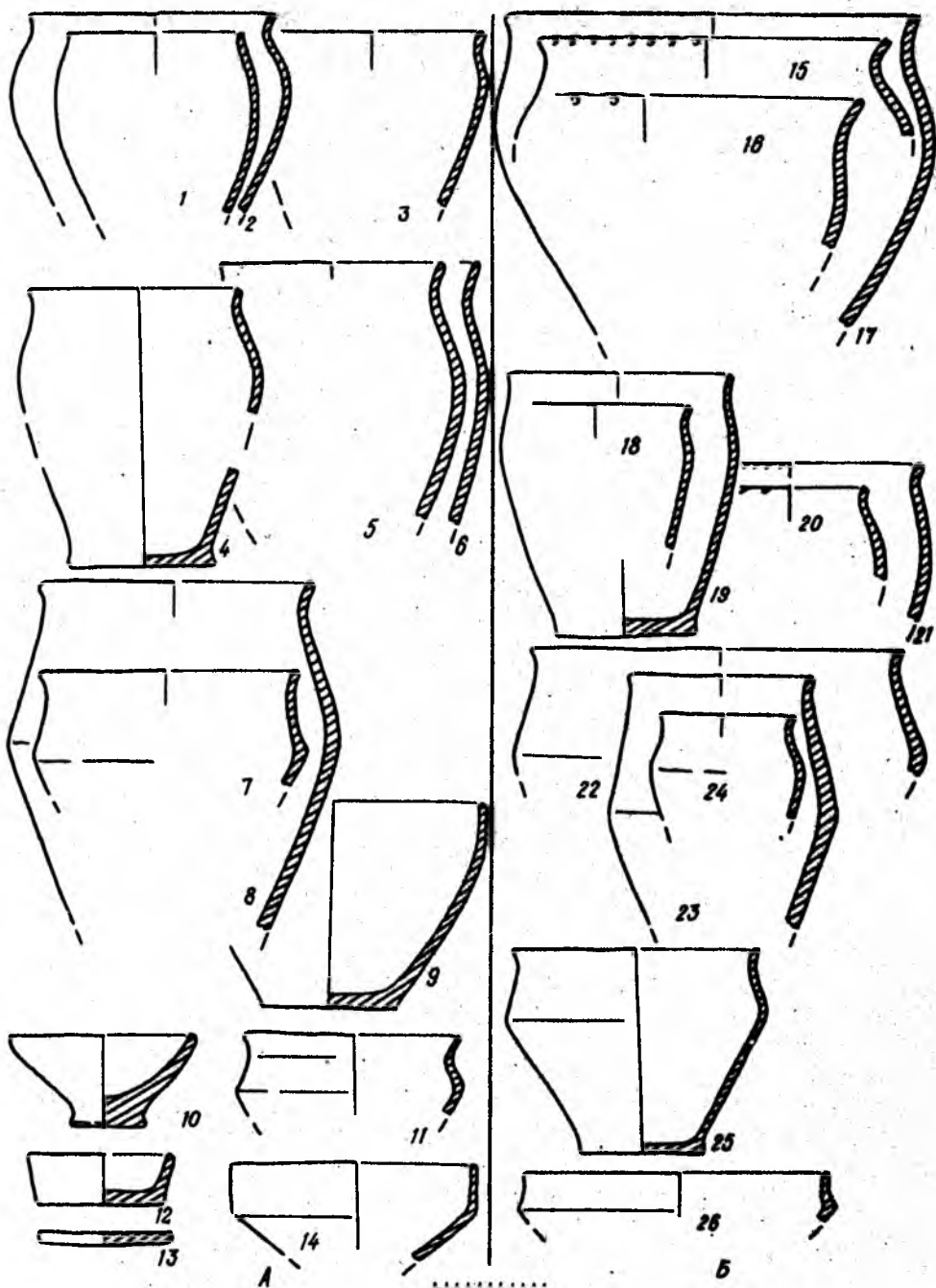

Рис. 65. Схема співвідношення кераміки зубрицької групи фази III (1-14) і кераміки з ранніх пам'яток киявської культури (15-26).

Порівняння зубрицьких пам'яток фази III типу Сокольники-Давидів з синхронними пам'ятками Подніпров'я (Сушки II, Казаровичі, Обухів III), що репрезентують ранній етап киявської культури [Абашина, Гороховський, 1976. – С. 61-71; Максимов, Орлов, 1974. – С. 11-21] і продовжують, з основному, традиції пізньозарубинецької культури (Терпиловський, 1984), свідчить про значну близькість між ними (рис. 65, 1-26). Вона проявляється у характері поселень, особливо в керамічному комплексі. Основними типами кераміки

на пам'ятках обох регіонів є конічні горщики з максимальним розширенням у верхній частині, біконічні посудини і опуклобокі горщики з переламом стінок вище половини висоти (рис. 65, 1–26). Перші два типи походять від зарубинецької культури, третій – від пшеворської.

Як і у Подністров'ї, на пам'ятках київської культури відсутні, або трапляються поодинокі лощені миски, сковорідки, кухлики, зрідка посуд орнаментовано. На відміну від зубрицьких пам'яток, серед яких є незначна кількість гончарної провінціально-римської кераміки, на середньодніпровських селищах вона майже відсутня. Останні виділяються також наявністю елементів культури штрихованої кераміки.

У зв'язку з описаним вище припускаємо, що зближення культури обох регіонів проходило не лише за рахунок спонтанного розвитку, а й за рахунок притоку в Середнє Подніпров'я нових груп зубрицьких племен, витіснених з Волині вельбарцями. Наявність тісних зв'язків між зубрицькими і пізньозарубинецькими племенами у I–II ст. робить це припущення вірогідним. Проте, для повного і широкого висвітлення цього питання необхідні додаткові дослідження пам'яток київської культури, насамперед, на Правобережжі Середнього Дніпра.

Таким чином, наприкінці II–III ст. процесом уніфікації матеріальної культури, в основі якої лежать пшеворські та зарубинецькі елементи з включенням сусідніх субстратів, охоплена велика територія. На півночі вона межує з археологічними культурами штрихованої кераміки: дніпро-двінською, мошинською, що пов'язують з балтським етносом; на Волині – з вельбарською культурою, яка головним чином належала германцям; на заході, у верхів'ях правих приток Вісли і Західного Бугу – з пшеворською культурою, що суттєво відрізняється від зубрицької; на сході сягає Десни і Сіверського Донця [Терпиловский, 1985. – С. 58].

Уніфікація матеріальної культури населення в межах даної області може свідчити про формування єдиного етносу, який був слов'янським. Проте цей процес припинений дальшим розвитком інвазії вельбарських племен на схід і південний схід, а також подіями, що супроводили формування черняхівської культури.

На базі пам'яток середньодніпровського регіону формуються пам'ятки київської культури і, ймовірно, якась частина черняхівської культури. У Верхньому Подністров'ї зубрицькі пам'ятки замінюються протягом III ст. старожитностями черняхівського типу, дослідженими достатньою мірою В. Д. Бараном [1982]. Ми неодноразово зупинялися на питанні співвідношення двох типологічно і генетично споріднених груп пам'яток, що відбивають різні етапи поступового розвитку одного і того ж етносу Подністров'я [Козак, 1982. – С. 31–48; 1984. – С. 61–66; 1985. – С. 33–34]. Нові матеріали, отримані при дослідженні селища черняхівського типу в с. Дем'янів (розкопки В. Д. Барана і наші) та селища зубрицької групи фази III у смт. Бурштин (розкопки наші), розташованих поруч, повністю підтверджують зроблені нами висновки.

Зубрицькі та вельбарські племена. Пам'ятки зубрицької групи (рис. 66 14–32) функціонували на Волині, як зазначалося вище, до останньої чверті II ст. н. е. На зміну прийшли старожитності вельбарської культури (рис. 66, 33–48). Тому закономірним і важливим є питання співвідношення матеріалів першої та другої чвертей I тис. н. е.

Ю. В. Кухаренко, розглядаючи старожитності Волині першої половини I тис. н. е., прийшов висновку, що готи, які були, за його переконанням, носіями вельбарської культури у II ст. н. е. поклали край зарубинецьким традиціям [1961. – С. 19]. При цьому Ю. В. Кухаренко помилково вважав, що зарубинецькі пам'ятки Полісся та Волині існували до II ст. н. е.

В. К. Воляник висловив припущення щодо безперервності етнокультурного розвитку племен Волині протягом першої половини I тис. н. е. Він

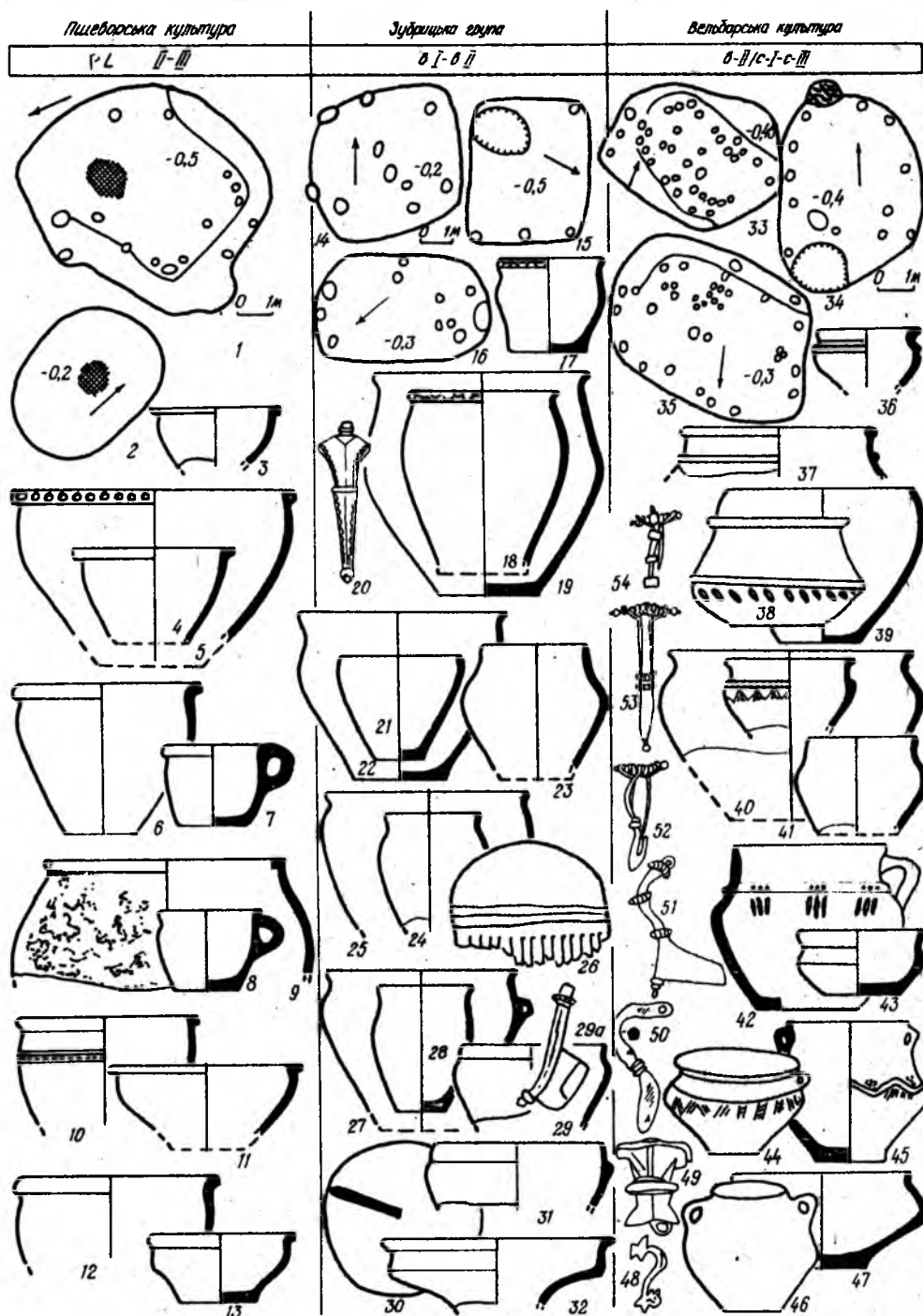

Рис. 66. Основні етапи культурного розвитку Волині рубежу та першої половини I тис. н. е.: 1-13 - пшеворська культура; 14-32 - зубрицька група (фази I-II); 33-48 - вельбарська культура.

вбачав типологічний зв'язок матеріалів верхнього горизенту в Підріжжі (які відносяться до зубрицької групи) з матеріалами вельбарсько-черняхівського селища III-IV ст. у Пряжеві. Ця теза аргументувалася наявністю у Пряжеві окремих форм горщиків і частини заглиблених жител, які, з одного боку, подібні до верхньодністровських черняхівських і пражської культури, а з другого, до горщиків з Підріжжя [Воляник, 1978. - С. 20-21].

Подібне твердження викликане, звичайно, вузькою джерелознавчою базою, що знаходилася в розпорядженні В.К. Воляника. Йдеться про горщики з високими плічками, що у значній кількості відомі в пшеворській культурі. Як показали широкі дослідження вельбарських селищ, такі горщики, як і поодинокі заглиблені житла прямокутної форми, відомі у вельбарській культурі Волині та Мазовії. Їх наявність пояснюється пшеворсько-вельбарським характером матеріальної культури прийшлого населення. Про це йшлося у попередньому розділі. У Пряжеві горщиків з високими плічками одиниці. Переважаюча більшість матеріалів цього селища має змішані, вельбарські та черняхівські риси. Вони аналогічні таким вельбарсько-черняхівським пам'яткам як Лепесівка, Вікнини Великі, Костянець тощо, відомі в літературі під назвою "волинська група полів поховань".

Матеріали зубрицької та вельбарської культур, які є в даний час у нашому розпорядженні, заперечують будь-які контакти між їх носіями. На Волині відсутні зубрицькі пам'ятки пізніші за II ст. н. е. Тут немає також старожитностей вельбарської культури, які б датувалися раніше останньої чверті II ст. н. е. Отже, з впевненістю можна говорити про відсутність безпосередніх територіальних контактів між носіями обох груп пам'яток.

У матеріальній культурі вельбарців не простежено зубрицьких рис, а у зубрицькій – вельбарських. Виключенням є гострореберчасті миски та конічні кухлики, які в поодиноких випадках зустрічаються в керамічному комплексі вельбарської культури і значно поширені на зубрицьких пам'ятках. Їх не слід розглядати як результат контактів вельбарців з місцевим населенням. Носіями такого посуду у вельбарській культурі, як і окремих горщиків з високими плічками були пшеворські групи з Мазовії, що разом з готами включилися у колонізаційний потік на Волинь.

Археологічні матеріали свідчать про повну заміну зубрицьких пам'яток старожитностями вельбарської культури. Багато селищ з матеріалами зубрицької групи перекриті шаром селищ вельбарської культури. Така картина простежена, наприклад, у Боратині. Тут не лише перекриті зубрицький шар вельбарським, а й зубрицькі об'єкти – житлами вельбарської культури (рис. 43, 1). Аналогічне явище простежене на селищі Загаї II. Показовою є також культурна ситуація в районі сіл Гірка Полонка – Баїв Луцького району. Тут на невеликій відстані розмішувалися чотири селища зубрицької групи, які існували до II ст. н. е. У III – IV ст. на цій обмеженій території відомо лише пам'ятки вельбарської культури: серед них два могильники (Баїв I та II), одне окреме поховання (Гірка Полонка I) та два селища. Останні розташовані на місцях, де нещодавно функціонували селища зубрицької групи (Баїв III, Гірка Полонка III).

Ймовірно, під тиском вельбарців зубрицьке населення відійшло на південь, у Подністров'я, де у другій половині – кінці II ст. помітно збільшення нових пам'яток з зубрицькими матеріалами (Сокільники I, II, Давидів, Жирівка тощо). Збільшується кількість жител та інтенсивність культурного шару на селищах, що існували з ранішого часу (Підберізці, Пасіки-Зубрицькі). Якщо на зубрицьких верхньодністровських пам'ятках фази II (кінець I–II ст. н. е.) одне житло займало в середньому площу 432 м², то на пам'ятках фази III (кінець II–III ст.) – вже 227 м². Отже, археологічні матеріали дозволяють говорити про зростання в Подністров'ї населення щонайменше удвічі. Без сумніву, таке зростання населення залежало від подій, що відбувалися в останній чверті II ст. н. е. на Західній Волині.

Відзначимо, що на пам'ятках Подністров'я до цього часу не зафіксовано вельбарських елементів. Можливо, численне населення цього регіону разом з прибулими з Волині слов'янськими групами зуміло дати відсіч прийшлим племенам. Носії вельбарської культури змушені були відмовитися від прямого шляху на південь вздовж Дністра і повернути на схід, у межиріччя Південного Бугу і Подніпров'я.

Можливий відхід частини волинських зубрицьких племен у Середнє Подніпров'я, де вони склали один з компонентів кївської культури. Цій гіпотезі не суперечить порівняння кївських старожитностей з черняхівською культурою Верхнього Подністров'я, які сформувався на основі зубрицьких пам'яток. Вони мають ряд спільних рис, насамперед у керамічному комплексі. Не випадковою є синхронність ритмів культурного розвитку пам'яток першої половини I тис. н. е. у Подністров'ї і Середньому Подніпров'ї, на що ми разом з Р. В. Терпіловським, звертали увагу у спеціальній праці [Козак, Терпіловський, 1986. – С. 36–47].

Племена вельбарської та черняхівської культур. Не менш важливою є проблема співвідношення вельбарської і черняхівської культур. Цьому питанню приділяли увагу М. Ю. Смішко, І. С. Винокур, Е. О. Симонович. Найдетальніше її розробляли Ю. В. Кухаренко, В. Д. Баран та М. Б. Шукін.

Ю. В. Кухаренко розглядав мазовецько-волинські (вельбарські) пам'ятки як проміжну ланку між нижньовіслянською (гото-гепідською) і черняхівською культурами. Ці пам'ятки, на його думку, є на Волині пізнішими від нижньовіслянських і ранішими від черняхівських. Ю. В. Кухаренко вбачав значну близькість між вельбарською і черняхівською культурами і вважає, що обидві мають власні корені в гото-гепідській культурі Нижнього Повіслення [1970. – С. 57–59]. В пізніших працях Ю. В. Кухаренко підкреслював, що вельбарська культура є найранішим проявом черняхівської, а остання – завершальною, третьою фазою розвитку вельбарської культури [1980. – С. 75].

В. Д. Баран займає протилежну Ю. В. Кухаренко позицію щодо вельбарців в історії черняхівської культури. На його думку, обидві культури є синхронними на території Дністро-Дніпровського межиріччя. Він обґрунтовано доводить відмінність всіх основних рис матеріальної культури обох етнокультурних груп. На думку В. Д. Барана, племена гото-гепідів, просуваючись з Нижнього Повіслення у Північне Причорномор'я через Полісся і Волинь, вклинилися в територію вже існуючої черняхівської культури. Слідами цього просування є поховання в Раківці Чеснівському, Касанові, Журівці та інші. Північно-західні елементи на черняхівських пам'ятках В. Д. Баран розглядає як результат включення на якомусь етапі вельбарських елементів у черняхівську культуру. У Північному Причорномор'ї, на його думку, відбувається процес змішування двох культур [1981. – С. 160–162].

Погляди М. Б. Шукіна не відзначаються оригінальністю. Його точка зору повністю повторює гіпотезу Ю. В. Кухаренка. Відмінність лише в тому, що М. Б. Шукін доводить цю гіпотезу в більш деталізованій формі. Так, якщо Ю. В. Кухаренко вважав проміжною ланкою між нижньовіслянськими пам'ятками і черняхівськими лише вельбарську культуру Волині та Мазовії, то М. Б. Шукін виділяє між ними ще кілька таких ланок (вельбарські пам'ятки Повіслення – мазовецький варіант вельбарської культури – волинська група з черняхівськими елементами – горизонт Ружичанка – Привольне – черняхівська культура) [Szczukin, 1981. – S. 160].

Точку зору Ю. В. Кухаренка і М. Б. Шукіна поділяють польський дослідник К. Годловський [1985. – S. 148–149] та німецький вчений Й. Вернер [1972].

Розглянемо цю проблему з залученням нових археологічних матеріалів, здобутих нами за останній час.

На сьогодні вже не викликає сумніву факт появи вельбарських пам'яток на схід від Вісли в останній чверті II ст. н. е. В цьому переконують разом з відомими датуючими матеріалами нові дані, отримані на могильнику у Баєві II, селищі Боратин. Про це детально йшлося у попередньому розділі. Вважаємо за доцільне повторити, що дочерняхівський період існування вельбарської культури на Волині був досить тривалим. Підтвердженням цьому є наявність у Боратині двох будівельних горизонтів без гончарної черняхівської кераміки. Контакти з носіями черняхівської культури встановилися лише у фазі II існування селища, не раніше другої половини III ст.

Цей час співпадає з періодом оформлення черняхівської культури в лісостеповій смузі України [Szczukin, 1981. – S. 143–148]. Контакти знайшли найбільше відображення у появі на селищі гончарної кераміки черняхівської культури та інших речей черняхівського походження.

Проте появу вельбарських племен на схід від Вісли в останній чверті II ст. н. е. ні в якому разі не можна розглядати, як доказ гіпотези про домінуючу роль цих племен у створенні черняхівської культури. Тим більше не можна розглядати черняхівську культуру як завершальну стадію розвитку вельбарської. Матеріали вельбарських селищ досить виразно демонструють, що у другій половині III–IV ст., тобто тоді, коли в лісостепових районах України почала функціонувати черняхівська культура, культура Західної Волині майже не змінилася. Вона не стала черняхівською, а зберегла всі риси попереднього часу. Новим є лише наявність незначної кількості гончарної сіроглиняної кераміки черняхівської культури у керамічному матеріалі.

У південніших та східних районах Волині, на кордоні з Поділлям і Подніпров'ям, простежено черезсмужне існування пам'яток двох культур. Йдеться про матеріали, одержані у верхів'ях Горині В. Д. Бараном, В. К. Волянником і нами [Баран, Воляник, Козак, 1973. – С. 257], розкопане селище вельбарської культури біля с. Борсуки і могильник черняхівської культури у с. Бережанка відділені один від одного простором в кілька кілометрів [Баран, 1981. – С. 160–161]. Ще один такий приклад наводить В. Д. Баран за матеріалами Л. І. Крушельницької з Ромоша. Тут вельбарське і черняхівське селище розміщувалися на протилежних нагорбах однієї балки [Там же. – С. 160–161].

Групи вельбарських племен просуваючись наприкінці II – початку III ст. через Волинь у Поділля та південніші райони України [Там же. – С. 160–161] потрапляли під вплив провінціально-римської культури, в сфері якої вже тривалий час знаходилися місцеві етнічні групи [Козак, 1985. – С. 73]. Розширення контактів з римськими провінціями сприяли формуванню черняхівської культури.

Прийшли вельбарські племена, взаємодіючи з місцевими групами населення взяли, нарівні з ними, участь у формуванні цієї культури. Вони стали одним із її культурно-етнічних компонентів. Цей процес і визначає внесок носіїв вельбарських старожитностей в історію черняхівської культури.

Зрозуміло, що проживаючи по сусідству або серед чужого місцевого середовища, прийшли гето-гепідські та інші західні племена не могли не запозичити в нього деякі риси матеріальної культури, зокрема гончарну кераміку, елементи поховальної обрядності та житло будівництва. З часом ці запозичення, особливо в ареалі черняхівської культури, набували більш глибокого характеру, змінюючи соціальну і економічну структуру вельбарських племен. В свою чергу, місцеве населення Буго-Дніпровського межиріччя (крім слов'янського) переймало деякі елементи вельбарської культури, в окремих випадках змішуючись з їх носіями. Характер таких взаємовідносин відбивають пам'ятки у Басві, Дерев'яному, Лепесівці, Пряжеві на Волині, Журовці, Рижівці, Привольному в Подніпров'ї, Косанові, Ружичанці, Компанійцях на Поділлі, Городку, Чубівці, Каборзі, у Північному Причорномор'ї.

Протягом III–IV ст. певна частина вельбарських племен втратила свої етнографічні риси, можливо й етнічні особливості, повністю розчинившись у черняхівському середовищі. Основна ж кількість германців зберегла їх, запозичивши лише окремі елементи черняхівської культури. Прикладом, що підтверджує цю думку, є матеріали селища у Великій Слобідці II в Середньому Подністров'ї.

Селище розташоване в нехарактерних для черняхівської культури топографічних умовах; на невеликих схилах у глибокій западині однієї з приток Дністра. Житлові і господарська споруди мають аналогії у пшеворській культурі пізньоримського часу і вельбарській культурі Повіслення.

В керамічному комплексі переважає гончарний посуд черняхівської культури, серед якого велика кількість піфосів. Вся ліпна кераміка (близько 10 %) складається з горщиків і мисок, характерних для вельбарської культури Волині. Селище датується III–IV ст. [Козак, Журко, 1983. – С. 64; Козак, 1984. – С. 55–60].

В цьому ж районі на невеликій відстані від селища біля с. Велика Слобідка II відомі й інші пам'ятки, що датуються III–IV ст. Вони мають відмінні риси матеріальної культури. Серед них селища у Соколі, Бакоті, Бернашівці, Луці-Врублівецькій, Теремцях та ін. Для них властиві, насамперед, квадратні напівземлянки з вогнищем або піччю-кам'янкою. Керамічний матеріал характеризується наявністю ліпної і гончарної кераміки. Перша переважає і типологічно близька до ранньосередньовічного слов'янського комплексу. На думку дослідників, ці пам'ятки належали людям, які були предками слов'ян на цій території [Баран, 1983. – С. 5–48; Винокур, 1983. – С. 106–124; Вакуленко, 1983. – С. 156–189].

Ще одним прикладом можуть бути матеріали селища в Шершнях на Південному Бузі, дослідженому Б. В. Магомедовим [1985. – С. 33, 34]. Судячи за знахідкою пізньої рамчастої пряжки до пояса, а також вузького гребеня з добре виділеними плічками, селище функціонувало не лише у III, а й у IV ст. Серед керамічного матеріалу тут переважає гончарний посуд черняхівської культури. Деякі з гончарних горщиків мають яйцеподібну форму і рустовану поверхню. Ці риси є типовими для ліпної кераміки вельбарської культури. Ліпні горщики, миски, а також житла мають повні аналогії на вельбарських пам'ятках.

У 5 км від цього селища розміщені ще одне селище і могильник, які існували, на думку Б. В. Магомедова, у IV ст. За матеріалом і поховальним обрядом – це типові черняхівські пам'ятки. Вельбарські елементи простежуються тут дуже слабо [Магомедов, 1985. – С. 34].

У Подніпров'ї пам'яткою такого типу є селище біля с. Глеваха, досліджене Р. В. Терпиловським [1985. – С. 45–56]; селище Циблі, розвідане А. П. Савчуком. Селище у Глевасі Р. В. Терпиловський датує IV ст. н. е. Як і на попередніх пам'ятках, серед кераміки переважають посудини черняхівської культури. Ліпна кераміка має вельбарські риси. Загльбленим житловим й господарським об'єктам відомі аналогії у черняхівській культурі. На думку Р. В. Терпиловського, носіями цих матеріалів були германці, які замінили в цьому районі племена київської культури і, ймовірно, проживали поряд з ними [Терпиловський, 1985. – С. 45].

Таким чином, нові матеріали не підтверджують думку, висловлену Ю. В. Кухаренком і підтриману М. Б. Шукіним, К. Годловським, Й. Вернером та іншими дослідниками щодо повної трансформації вельбарської культури у черняхівську. Матеріали вельбарської культури виділяються серед черняхівських старожитностей не лише у південно-східній Волині, а й інших регіонах поширення останніх і протягом всього періоду існування.

Без сумніву, вельбарські племена брали участь у формуванні черняхівської культури нарівні з іншими культуро-етнічними групами, які проживали в Буго-Дніпровському межиріччі. Вони були одним з її культурно-етнічних компонентів. Суцільним масивом і в чистому вигляді вельбарська культура представлена лише на території Західної Волині. В інших регіонах Правобережжя вельбарські старожитності існують череззмужно з пам'ятками черняхівської культури, які мають на певних територіях власне етнокультурне забарвлення пов'язане з місцевим субстратом.

Матеріали, які є в нашому розпорядженні сьогодні, дозволяють виділити три типи археологічних пам'яток на території України, пов'язані з вельбарською культурою: 1 – вельбарські; 2 – вельбарсько-черняхівські; 3 – черняхівські з вельбарськими елементами.

До першого типу належать старожитності, на яких відсутні черняхівські

елементи, або присутні у незначній кількості. Вони поширені на території Західної Волині наприкінці II – середині, а можливо і до кінця IV ст. (Боратин, Загаї II, Ромош, Рованці, Михале, Любомль, Баїв II, Литиничі тощо). У Південному Побужжі такі пам'ятки відомі з кінця II до середини III ст. (Гунька, Демидівка, Зянківці, Слобідка).

До другого типу належать пам'ятки, на яких черняхівські елементи становлять не менш як 50 %, а гончарна кераміка може складати більшість. Датуються III-IV ст. Вони поширені цілісним масивом на території південно-східної Волині. Це пам'ятки, які М. Ю. Смішко свого часу виділив під назвою "волинська група полів поховань" (Лепесівка, Пряхів, Вікнини Великі, Костянець). На Південному Побужжі (Шершні, Косанове), Середньому Подністрів'ї (Компанійці, Глеваха), Середньому Подністрів'ї (Велика Слобідка II) і Північному Причорномор'ї (Каборга) такі пам'ятки існували безсумнівно з пам'ятками черняхівської культури.

Оскільки назва М. Ю. Смішко є застарілою за термінологією і не відповідає сьогоденним уявленням щодо культурно-етнічного й територіального образу цих пам'яток, є потреба у зміні назви.

На прикордонні з Західною Волиню, на території східної Люблінщини (Польща) схожі пам'ятки відкрито нещодавно А. Коковським, який об'єднав їх під назвою "масломенцка група" [Kokowski, 1987].

Але між територією поширення масломенцкої групи і розглядуваними пам'ятками Волині є певний територіальний розрив. Масломенцка група відома, в основному, за метаріалами могильників, волинська – за поселеннями. Тому ми вважаємо поки що недоцільним їх об'єднувати.

Пропонуємо назвати вельбарсько-черняхівські пам'ятки Волині, "баївською групою". Ця назва не прив'язана до певної території і якихось культурно-етнічних визначень. Могильник у Баєві є однією з найбільш виразно змішаною черняхівсько-вельбарською пам'яткою, його матеріали повністю опубліковані і відомі широкому колу фахівців.

До третього типу відносяться пам'ятки, де основними є елементи черняхівської культури з окремими проявами вельбарських (датуються III-IV ст.). Вони поширені спорадично по всій території черняхівської культури крім Верхнього Подністрів'я (Курники, Рижівка, Журівка, Ружичанка, Привольне тощо).

Всі три групи пам'яток відбивають неоднакову ступінь взаємодії вельбарців з носіями черняхівської культури.

СПЕЦИФІКА ЕТНОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ
ЕТНІЧНА НАЛЕЖНІСТЬ ПЛЕМЕН

Північно-західні області України, до яких входять територія між Західним Бугом, верхів'ями Прип'яті і Горинню, а також Верхнє Подністров'я, історично склалися як одна з найбільш активних контактних зон Європи.

Це визначило ряд специфічних рис етнокультурного процесу, що відбувався тут наприкінці первісної епохи: порівняно часта зміна характеру культури, незавершеність культурних процесів, їх нестійкість. Знаходячись на периферії великих культурних масивів, пам'ятки контактної зони характеризуються, в більшості, локальними особливостями, викликаними зв'язками їх носіїв з сусідніми культурними групами. Такими є пшеворська і вельбарська культури. Виникають нові культурні утворення, які є наслідком інтеграції двох-трьох культур. Такими у Подністров'ї та на Волині є зубрицька і липицька групи.

Важливою закономірністю культуро- і етногенезу кінця епохи первісно-общинного ладу, що особливо чітко простежується в контактній зоні, є тісна взаємодія прийшлих груп з автохтонним населенням. Це забезпечує спадковість основних елементів матеріальної культури, є одним з головних стимулів прогресивного розвитку даного етносу.

Визначення особливостей етнокультурного процесу в регіоні, заповнення лакуни, що існувала між зарубинецькою і черняхівською культурами пшеворськими і зубрицькими старожитностями (рис. 66, 1-32) дозволило виявити наявність глибоких генетичних зв'язків між цими послідовно змінюючими один одного етно-історичними утвореннями.

Розглянемо в синтезованому вигляді основні форми і особливості зв'язків між названими вище групами пам'яток Волині та прилягаючого Подністров'я з II ст. до н. е. – до IV ст. н. е.

Найранішими є поморсько-кльошова, зарубинецька і пшеворська культури. Зарубинецькі пам'ятки поширені в тих районах Волині, де поморсько-кльошові старожитності наклалися на пам'ятки милоградської культури. Пшеворські пам'ятки займають західну частину Волині та Подністров'я, де раніше були лише поморсько-кльошові старожитності.

Деякі дані свідчать, що між двома останніми культурами не існувало хронологічної лакуни. Співпадає ареал, топографія поселень, часто розміщених на одних і тих же місцях, близьке планування селищ з кількома житлами і господарськими об'єктами. Важливим аргументом на користь думки щодо генетичної спорідненості двох культур є близькість елементів житлобудівництва, поховального обряду.

На пам'ятках пшеворської культури виділено групу посудин (горщиків, мисок), що мають прямі аналогії в поморсько-кльошовій культурі. Це свідчить про змішаний характер населення, яке проживало на пшеворських селищах і ховало небіжчиків на пшеворських некрополях. Пшеворські горщики типів I-III мають прототипи в поморсько-кльошовій культурі. Від останніх вони різняться лише способом формування вінець, котрі потовщені та профільовані. Спільними в двох культурах є конічні й напівсферичні

кухлики, деякі орнаментальні мотиви, обробка зовнішньої поверхні горщиків.

Наведені дані дозволяють приєднатися до тих дослідників, які стверджують, що пшеворська культура, принаймні у східному регіоні, увібрала поморсько-кльшовий компонент.

Ймовірно, пшеворські групи, просуваючись на початку I ст. до н. е. з північного заходу на Волинь і в Подністров'я, змішувалися з поморсько-кльшовим населенням, передаючи їм власні риси і взаємоасимілюючись.

Східними і північно-східними сусідами пшеворських племен протягом I ст. до н. е. – середини I ст. н. е. були носії зарубинецьких старожитностей. Аналіз результатів польових досліджень двох культур не дозволяє говорити про наявність контактів між їх носіями. Приймаючи до уваги, що одне з складових, а саме поморсько-кльшовий компонент, був спільним, це явище викликає подив. Можливо, більш широкі дослідження зарубинецьких старожитностей, зокрема поселень, внесуть ясність у це питання.

Картина різко змінюється у другій половині I ст. н. е., коли у Прип'ятському Поліссі припинила існування зарубинецька культура. Зарубинецькі групи переходять на Волинь і в Подністров'я, змішуючись з місцевим пшеворським населенням. В результаті пшеворсько-зарубинецького інтеграційного процесу виникають якісно нові пам'ятки зубрицької групи. Вклад зарубинецьких племен у формування цієї групи значний. З зарубинецькими традиціями пов'язана структура зубрицьких селищ, зокрема, співвідношення на них житлових і господарських споруд. Якщо на пшеворських поселеннях на одне житло приходиться 2–3 або й менше господарських ям, то на зубрицьких на одне житло – 6–8 таких споруд. На селищах Волині господарські об'єкти концентруються великими групами на окремій ділянці, відділеній від жител.

Велика кількість господарських ям-погребів є характерною для зарубинецької культури Прип'ятського Полісся, Середнього і Верхнього Подніпров'я.

З зарубинецьким впливом слід пов'язувати поширення на зубрицьких селищах квадратних жител-напівземлянок. У пшеворській культурі такі житла невідомі. У зубрицькій групі вони становлять 13 %. Проте інтер'єр, система будівництва стін переходять від пшеворської культури. Можливо, нове природне середовище, в якому опинилися зарубинці, примусило їх прийняти місцеві традиції домобудівництва.

Особливо вагомим був зарубинецький вклад у формування керамічного комплексу зубрицької групи пам'яток. З виділених дев'яти типів горщиків шість мають власні прототипи у зарубинецькій культурі, три у пшеворській. У відсотковому співвідношенні становлять – 52,5. Такий самий синкретизм простежено у мисках: 48 % – посудини, похідні від зарубинецьких форм. Новим видом кераміки у зубрицькій групі є сковорідки без бортиків. Ці вироби принесли з собою на Волинь і у Подністров'я зарубинецькі племена. В керамічному комплексі вони становлять близько 10 %. Необхідно зазначити, що на різних пам'ятках кількісне співвідношення елементів двох культур неоднакове. На одних селищах більше посудин, похідних від зарубинецьких форм, на інших – від пшеворських. В цілому, зарубинецький компонент переважає на Волині, пшеворський – у Верхньому Подністров'ї.

Крім синкретичних форм на селищах зубрицької групи виявлено горщики й миски, що мають повні аналогії у зарубинецькій, частіше пшеворській культурах. Вони ще раз вказують на безпосередню участь зарубинецьких і пшеворських племен у формуванні пам'яток зубрицької групи.

До зарубинецьких впливів відносяться також орнаментальні мотиви у вигляді пальцевих вдавлень, насічок по краю вінець. На деяких селищах в такий спосіб прикрашено до 28–32 % горщиків.

З пшеворськими традиціями пов'язані топографія селищ, прямокутні

житла-напівземлянки, інтер'єр житлових будівель, Пшеворськими є 47,5 % горщиків, 52 % мисок, всі кухлики, спосіб обробки поверхні посуду, ряд орнаментальних мотивів. Зазначимо, що у зубрицьких комплексах фази I пшеворські та зарубинецькі форми представлено ще у чистому вигляді. У комплексах фази II з'являються форми горщиків (типи III-IV, VIII; мисок тип II), котрі наслідують елементи обох культур, що є свідченням активного процесу культурутворення.

В цей процес у північних областях Волині було втягнуто певну частину населення – носіїв культури штрихованої кераміки. Ілюстрацією є матеріали поселення у Підріжжі, де певна частина кераміки має характерний для цієї культури декор.

У Верхньому Подністров'ї в пшеворско-зарубинецький процес етнічної консолідації втягнуто значну частину дакійських племен липицької групи. Дакійці з'явилися тут на початку I ст. н. е. Час співіснування пшеворських і дакійських племен короткий – всього близько 50 років. Черезсмузне мирне співіснування носіїв пшеворської і дакійської культур у Подністров'ї створило умови для тісних культурно-етнічних зв'язків. Останні особливо помітні на фоні чітких відмінностей всіх елементів матеріальної культури дакійців і пшеворців: будівництво житлових і господарських споруд, самотутні поховальні звичаї, оригінальні керамічні комплекси.

Прикладом культурних взаємозв'язків та етнічної інтеграції двох груп населення є матеріали з липицьких пам'яток 40–70-х років I ст. н. е. (могильники у Звенигороді та Неполковцях, селища у Бернашівці, Звенигороді). На могильниках простежений симбіоз поховальних звичаїв двох культур. Основою поховального обряду були традиції дакійського населення: урнові поховання, очищення кальцинованих кісток від залишків вогнища, накриття урни, бідність супроводжуючого інвентаря. Пшеворськими елементами є супроводження поховань вдруге перепаляними уламками кераміки, супроводження померлих воїнів предметами зброї, ритуальне ламання зброї, наявність ямних трупоспалень.

Найконсервативнішим у поховальному обряді двох культур був вибір урни, проте й він поступово уніфікується: за урну править горщик, виготовлений на гончарному колі.

Цікаві співвідношення дакійських і пшеворських рис культури на спільних, або розташованих поряд селищах. У Звенигороді, наприклад, обидва поселення розміщені на краю болотистої долини по обидва боки невеликого потічка, тобто в умовах, типових для пшеворської культури. На обох селищах знайдено гончарну липицьку кераміку, дакійський і пшеворський ліпний посуд. Різняться селища лише відсотковим співвідношенням цієї кераміки. Якщо на одному з них переважає ліпна і гончарна дакійська, то на другому – ліпна пшеворська.

Великий за обсягом матеріал отримано при розкопках селища у Бернашівці. Три типи горщиків, виділених тут, є пшеворськими, а два – близькі до дакійських. З мисок один тип пшеворський, а один – дакійський. Така сама культурна належність кухликів. На селищі знайдено диски-сковорідки, що не трапляються ні в пшеворських, ні в дакійських керамічних комплексах. В раніші часи вони відомі на цій території в лукашівській культурі. Житло, досліджене на селищі, має місцеві риси. В цілому поселення у Бернашівці має синкретичний дако-пшеворський характер з перевагою пшеворських елементів.

На поселеннях Верхнього Подністров'я вплив дакійців не простежено. Його зафіксовано лише на пшеворському могильнику у Гриневі. Дакійськими впливами пояснюються, можливо, деякі деталі поховальної обрядності пшеворців: перевага урнових поховань, очищення кальцинованих кісток від залишків вогнища, накриття урн. Зрештою, ці самі риси характерні й для поморсько-кльошової культури.

Результатом широких культурних контактів між пшеворськими і дакійськими племенами були, очевидно, глибокі асимілятивні процеси, що призвели до злиття цих племен. До кінця I ст. н. е. більшість дакійських пам'яток, як і пшеворські зникають. До цього явища безпосереднє відношення мали племена зарубинецької культури. Їх вплив на Волинь та Подністров'я порушив більш-менш встановлену культурно-етнічну стабілізацію, корінним чином змінив хід культури-етнічного процесу.

Інтеграція зарубинецьких і пшеворських племен на Волині та у Подністров'ї призвела до виникнення зубрицьких пам'яток.

Зарубинці втрутилися також в дако-пшеворський інтеграційний процес. На дако-пшеворських пам'ятках типу Звенигород з'являється кількісно помітний зарубинецький компонент. Про це свідчать матеріали селища у Ремезівцях, могильника і селища у Верхній Липиці. Формуються липицькі пам'ятки типу Ремезівців. За цих умов природними були ще глибші культурно-етнічні контакти між значною мірою спорідненими носіями старожитностей типу Ремезівців (липицька група) і зубрицької групи. Ілюстрацією спорідненості двох груп пам'яток є численні округлободі горщики з розігнутою шийкою і переламом стінок у верхній частині з Ремезівців, Верхньої Липиці, що віднесені М. С. Цигилоком до липицьких або зарубинецьких посудин, але які є типовими для зубрицької групи (тип VI).

В обох групах пам'яток зустрічаються типові пшеворські форми посудин і пшеворський орнамент.

Деякі липицькі елементи запозичили носії зубрицьких пам'яток. Це ліпні горщики з типовими для дакійської кераміки формами і декором. Такі горщики в одному – двох екземплярах виявлені у кількох зубрицьких об'єктах фаз I, II. Деякі дані свідчать, що вони виготовлялися на місці, тобто не були предметом імпорту. Цікавою є невелика група слабопрофільованих близьких до циліндро-конічних, великих горщиків, виявлених у ранніх зубрицьких об'єктах, що не мають прямих аналогій у жодній з трьох культур. Віддалено вони нагадують тюльпаноподібні липицькі горщики і є, ймовірно, похідними від них.

До запозичень з липицького середовища відноситься гончарна дакійська кераміка, виявлена у значній кількості практично у всіх об'єктах зубрицької групи. Дакійське походження мають також глиняні прясла форми усеченого конуса, що у помітній кількості трапляються на зубрицьких селищах.

Остаточо дакійські елементи зникають в Подністров'ї наприкінці II ст. – початку III ст. на зубрицьких пам'ятках фази III. Це явище пов'язане, напевно, з приходом сюди нових численних груп зубрицьких племен, витіснених вельбарцями з Волині.

Таким чином, археологічні матеріали свідчать, що з моменту появи у Подністров'ї дакійське населення (костобоки ?) було втягнуте до інтеграційно-асимілятивного процесу спочатку з пшеворськими, а потім й зарубинецькими племенами. Це призводить поступово до зникнення липицької культурної групи. До кінця II – половини III ст. дакійське населення було, ймовірно, повністю асимільоване слов'янами. Можливо, якась частина дакійців відійшла протягом I–II ст. н. е. на південь, на свою батьківщину, проте археологічними матеріалами це довести поки що неможливо.

На сході синкретичні пам'ятки зубрицької групи межували з не менш синкретичними так званими пізньозарубинецькими старожитностями. Аналіз основних елементів матеріальної культури двох груп населення дозволяє виділити ряд спільних рис між ними. Однакова структура селищ з великою кількістю господарських ям. По суті не відрізняється форма житлових споруд. Певна подібність спостерігається у керамічному комплексі, зокрема, спільними є горщики з високими округлими плічками (тип II), біконічні горщики (тип III), напівсферичні і циліндроконічні миски (типи II, III), диски-сковорідки. Спільним є також орнамент у вигляді пальцевих вдавлень і

насічок по краю вінець. На пізньозарубинецьких пам'ятках згадані форми є основними, на зубрицьких – 6–10 %. Подібність посилюється наявністю пшеворських елементів на пізньозарубинецьких пам'ятках, де вони становлять приблизно такий самий відсоток, що й зарубинецькі на зубрицьких.

Проникнення пшеворських культурних традицій у Південне Побужжя і Середнє Подніпров'я почалося ще в пізньолатенський час і стало досить помітним у I ст. н. е. Дослідники відзначають ряд пшеворських рис в пізньозарубинецькому керамічному комплексі, прикрасах. Пшеворські традиції проникають в особливо консервативний елемент культури – поховальну обрядність пізньозарубинецьких племен. Спостерігаються спільні риси в організації ремісничої діяльності, зокрема у залізодобувній. Ближчими до зубрицьких є пізньозарубинецькі старожитності Південного Побужжя.

Таким чином, основою подібності двох груп пам'яток є наявність двох компонентів: зарубинецького і пшеворського. На зубрицьких пам'ятках основним був пшеворський, проте на Волині він знаходиться в однаковому співвідношенні з зарубинецьким. На пізньозарубинецьких пам'ятках основою є зарубинецькі елементи з досить помітними південними впливами.

Подібність культурного розвитку західних областей України і Середнього Подніпров'я ще більше зростає наприкінці II – початку III ст. У Подністров'ї функціонують селища типу Сокільники–Давидів, які складають фазу III розвитку зубрицької групи, відзначену впливами провінціально-римської культури. В Середньому Подніпров'ї поширюються ранні пам'ятки київської культури, яких ще не торкнулися впливи черняхівської (Сушки II, Казаровичі, Обухів III). Порівняння цих пам'яток вказує на досить значну близькість характеру поселень, особливо керамічного матеріалу.

Основними типами кераміки на пам'ятках обох регіонів є горщики з максимальним розширенням тулубу у верхній частині, опуклободі біконічні горщики, посудини з короткою шийкою і слабопрофільованими плічками. Перші дві форми походять від зарубинецьких прототипів, третя – від пшеворських. На пам'ятках обох груп відсутні лощені миски, кухлики, сковорідки. Зникає орнамент. Необхідно відзначити також деякі риси поховальної обрядності київських племен, близькі до пшеворських. Однак, для повнішого висвітлення проблеми співвідношення двох культур необхідні додаткові дослідження, насамперед, пам'яток київської культури правобережного Подніпров'я.

Уніфікація матеріальної культури племен Подніпров'я і Подністров'я наприкінці II – початку III ст. свідчить про формування тут єдиного етносу. Цей процес був перерваний інвазією вельбарської культури з північно-західних областей Польщі.

Вельбарські племена зайняли території Західної Волині і Південного Побужжя, поселившись, в основному, на місцях проживання зубрицької і пізньозарубинецької людності. Матеріали, які є у даний час в нашому розпорядженні, не дозволяють говорити про які-небудь контакти між зубрицькими і вельбарськими племенами в цей час. На Волині відсутні пам'ятки зубрицької групи, що датуються часом, пізнішим від II ст. н. е. В матеріальній культурі вельбарських племен відсутні елементи зубрицької групи, а у зубрицькій – вельбарські. Всі дані свідчать про повну зміну на Волині пам'яток зубрицької групи старожитностями вельбарської культури.

Ймовірно, під тиском вельбарців носії зубрицької культури відійшли на південь, у Подністров'я. Щільність населення на цей час збільшується тут приблизно удвічі.

На пам'ятках Подністров'я вельбарські елементи повністю відсутні. Очевидно, добре організовані й численні племена цього регіону зуміли зупинити дальше просування вельбарців на південь. Через Подністров'я пройшли лише невеликі, розрізнені воєнні пізньопшеворські загони, матеріальну культуру яких (рис. 37, 32–37) дослідники пов'язують з вандалами. На роз-

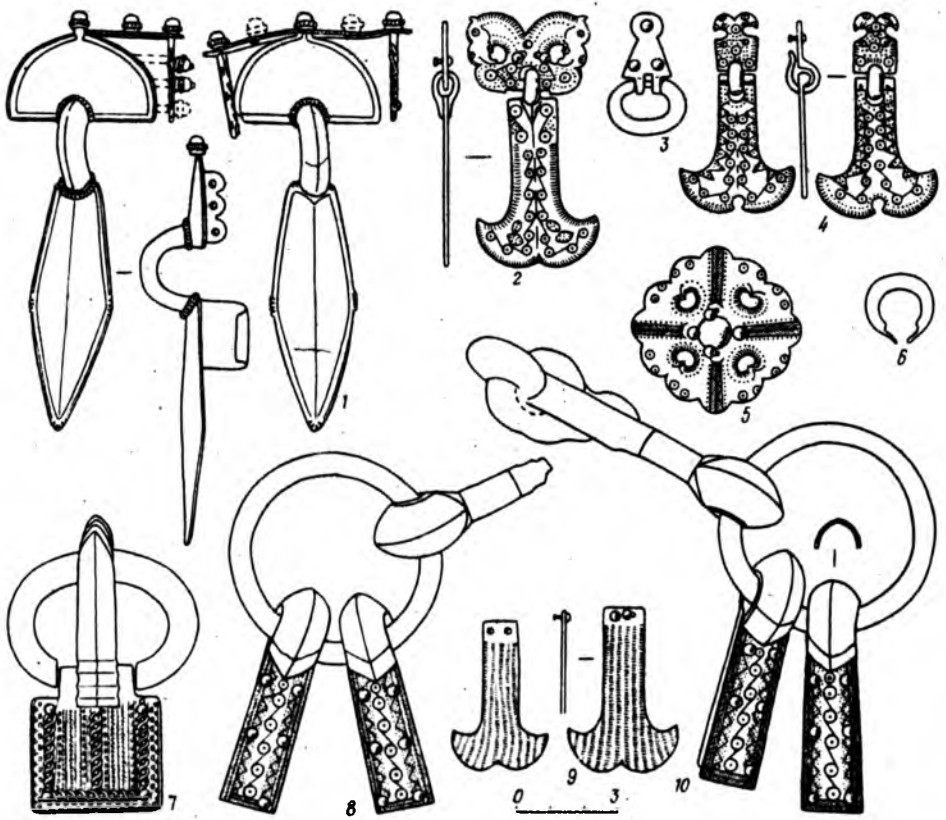

Рис. 67. Знахідки з качинського скарбу (1-10).

витку матеріальної культури зубрицьких племен це просування не відбулося.

На території Волині вельбарські пам'ятки існують головним чином до другої половини IV ст. Їх зовнішній вигляд протягом цього часу суттєво не змінювався. У пізніший час тут відомі великі скарби срібних і золотих речей: жіночі прикраси, кінське спорядження (рис. 67, 1-10). Ці скарби з'явилися, на думку дослідників, внаслідок інвазії гунів і належали, як вважається, готам. На території південно-східної Волині в пізньоримський час функціонують селища так званої баївської групи, що поєднують в собі вельбарські та черняхівські елементи. На південніших територіях вельбарські племена є одним з культурно-етнічних компонентів деяких пам'яток черняхівської культури.

У Верхньому Подністров'ї зубрицькі пам'ятки під впливом провінційно-римської культури поступово змінюються старожитностями черняхівського типу [Козак, 1983а. - С. 31-48; 1984. - С. 61-66]. Перехід від одної культури до другої був поступовим, що підтверджується наявністю пам'яток перехідного типу, тобто таких, де сполучаються елементи однієї і другої культур рівно. До таких пам'яток відносяться поселення в Черепині, Бурштині, Незвиську.

В об'єктах і культурному шарі цих пам'яток знайдено велику кількість матеріалів, властивих для зубрицької групи. Наприклад, кераміка жител УІ-УІІ, ХІ черепинського поселення, жител № 1, 2 бурштинського поселення не різниться від керамічних комплексів пізніших зубрицьких об'єктів. Гончарна кераміка становить в них не більше 15 % і складається з лоцених мисок. Датуючий матеріал, виявлений у згаданих житлах черепинського поселення, дозволяє віднести їх до другої половини III ст. У пізніших, власти-

во черняхівських об'єктах названих селищ, набагато більше гончарної кераміки, в тому числі горщиків й мисок з домішками піску у тісті, піфосів, котрі відсутні у ранніх житлах. Ці об'єкти, а також поселення в Дем'янові, Бовшеві, Ріпневі II й інші ілюструють процес подальшого розвитку матеріальної культури зубрицьких племен Подністров'я, відбиваючи чергову, якісно нову ступінь їх культурної, соціально-економічної і етнічної еволюції.

Таким чином, аналіз великої кількості археологічного матеріалу Північно-Західної України II ст. до н. е. – IV ст. н. е. дозволив виявити генетичний зв'язок між окремими історико-культурними типами пам'яток, що поступово змінювали один одного. Встановлено, що пам'ятки черняхівського типу цього регіону сформувалися на основі старожитностей зубрицької групи. Останні утворилися внаслідок процесу етнокультурної консолідації пшеворської й зарубинецької культур з включенням у Подністров'ї дакійських, а на півночі Волині – частково балтських племен. В свою чергу, одним з субстратів для пшеворської і зарубинецької культур стали поморсько-кльшові старожитності, поширені у Південно-Східній Польщі і північно-західних областях України наприкінці IV – II ст. до н. е.

Зроблений висновок дозволяє стверджувати, що носіями вищезгаданих культурно-історичних типів пам'яток був один і той же етнос.

У розгляді питання щодо історичного визначення цього етносу вирішальне значення мають археологічні дослідження В. Д. Барана на Дністрі. На основі детального аналізу археологічних матеріалів черняхівського типу і ранньосередньовічних слов'янських старожитностей ним переконливо доведена думка щодо їх генетичного зв'язку. Близькість між двома групами пам'яток виявляється у всіх елементах культури і особливо чітко в керамічному матеріалі. Це дозволило В. Д. Барану дійти висновку, що носіями старожитностей черняхівського типу Подністров'я була одна з груп східних слов'ян [1981. – С. 163–262]. Нові дослідження В. Д. Барана на Середньому Дністрі, зокрема матеріали з поселення у Теремцях підтвердили його попередні висновки. Селище у Теремцях добре датується фібулами IV–V ст. Воно відноситься до заключної фази розвитку черняхівської культури в цьому регіоні. В керамічному матеріалі поселення поєднуються риси пізньоримського черняхівського часу з елементами кераміки ранньосередньовічних слов'ян. Житлові споруди типові для празько-корчакської слов'янської культури. Вони представлені квадратними напівземлянками з піччю-кам'яною [Баран, 1983. – С. 5–47].

Розробки В. Д. Барана і наші дослідження дозволяють зв'язати в єдиний ланцюжок етнокультурний розвиток регіону протягом значного часу і розглядати його як ряд послідовних етапів еволюції слов'янського етносу. Це означає, що регіони між Дністром, Прип'яттю і Західним Бугом були частиною земель, де здавна мешкали племена, ядро котрих складав слов'янський етнос. Цей етнос, судячи за археологічними матеріалами, пройшов складний шлях прогресивного історичного розвитку, вступаючи у взаємодію з сусідніми групами населення, вбираючи елементи їх культури і відповідно змінюючи власну.

Порівняємо дані, отримані в результаті наших археологічних досліджень, з відомими і добре опрацьованими писемними джерелами, що висвітлюють події ранньоримського часу.

Загальновідоме повідомлення Йордана, яке відноситься до VI ст., відносно того, що слов'яни, які знані в його час під назвою "анти", "склавени" і "венеди", походять від одного кореня і в давнину називалися спільним іменем "венеди" [Йордан. – Гетика. – 34, 35, 119]. Найраніші повідомлення про венедів містяться в книгах Плінія Старшого, Таціта і Птоломея.

Римський географ і природознавець Пліній Старший (помер у 79 р.) у "Естественной истории" [IV, 97], описуючи територію, розташовану на схід від Вісли, зазначає: "деякі говорять, що ці [землі] населені аж до р. Вісли сарматами, венедами, скірами та гірами" [Естественная история, 1904. - С. 17].

Римський історик Тацит повідомляє у праці "Германия" (видана у 98 р. і відображає реалії другої половини I ст. н. е.): "Тут кінець Свебії. До кого ж віднести певкінів, венедев і феннів до германців чи сарматів - достоменно не знаю, хоча певкіни, котрих деякі називають бастарнами, мовою, способом життя, осілістю і житлами повторюють германців. Неохайність у всіх, паразитизм і млявість серед знаті. Із-за змішаних шлюбів їх вигляд робиться все паскуднішим і вони набувають сарматських рис.

Венедеи перейняли багато з їхніх звичаїв, бо заради грабунків рискають по всіх лісах і горах між певкінами і феннами.

Проте швидше їх можна зарахувати до германців тому, що споруджують собі будинки, носять щити і пересуваються пішими, притому з великою швидкістю: все це відмежовує їх від сарматів, які проводять своє життя на возах і на коні" [Тацит, 1970. - Т. 1. - С. 372].

Птоломей (помер близько 178 р.) викладає матеріал, зібраний у раніший період. При описі Сарматії він говорить, що цей край населяють великі народи, серед них венедеи по всьому Венедському заливу. Птоломей згадує також венедеські гори [Птоломей. - Географическое руководство, 1893. - С. 228, 231].

Детально проаналізувавши ці джерела, Г. Ловмянський, Д. А. Мачинський, Є. Колендо переконливо довели, що поєднання даних Плінія Старшого і Птолемея з даними Тацита є неможливим. Ці дослідники вважають повідомлення Птолемея помилковими, локалізацію в них венедев - умоглядною конструкцією. Дані Плінія, за їх думкою, відносяться до ранішого часу (IV-I ст. до н. е.); його венедеи розміщуються на великій територіальній і хронологічній відстані від венедев-слов'ян Йордана [Мачинський, 1976. - С. 84; Kolendo, 1981. - S. 65-78; Łowmianski, 1963. - S. 159-166].

На думку більшості дослідників-лінгвістів, лише дані Тацита відбивають реалії I ст. н. е. Вони локалізують венедев на цій території, де, виходячи з загальноісторичних і лінгвістичних міркувань, необхідно шукати давніх слов'ян [Мачинський, 1976. - С. 95; Kolendo, 1981. - S. 77; Łowmianski, 1963. - S. 159-166].

Ми не будемо зупинятися на детальному аналізі даних Тацита та інших античних письменників. Це питання добре опрацьоване у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Наведемо лише висновки, отримані Д. А. Мачинським при аналізі даних "Германії", проведені з врахуванням всіх останніх писемних джерел [Мачинський, 1976. - С. 87-92], а потім співставимо їх з висновками, отриманими нами в результаті археологічних досліджень.

1. Більша частина даних, що наводяться Тацитом, отримані римлянами наприкінці 60-х років. Ці повідомлення могли поповнюватися до 98 р. н. е., коли була завершена "Германія".

2. До опису венедев Тацит підходить, рухаючись з заходу на схід. Тому повідомлення про венедев, наймовірніше, відноситься до більш знаної римлянам і германцям західної частини венедеської території, тобто до західної частини Полісся, Волині й Поділля.

3. Територія можливого домінування венедев з другої половини I ст. н. е. межує з областю германців, тобто обмежується приблизно середньою течією Західного Бугу. На південному заході вона тягнеться через Подільську височину, не сягаючи, проте, течі Верхнього Дністра, де жили бастарни, а пізні-

ше, з останньої третини I ст. – дакійське плем'я костобоків. На півдні кордон між областями домінування венедів та ірано-язичного кочового світу пролягав через північну частину Лісостепу по верхній течії Південного Бугу і, можливо, дещо північніше Росі виходив до Дніпра. Східний кордон за писемними джерелами не простежується.

4. Територія проживання і область нападів венедів Таціта відповідає північній частині тої області "взаємного страху" між германцями і сарматами, яка, за Тацитом, обмежує Германію зі сходу. Венеди, з одного боку, ймовірно, наражалися нападів сарматів, з другого – самі виступають як активна війвоначна сила.

На цій території венеди, з одного боку, нібито мешкають (будують житла), а з другого – їх життя якесь не стабільне і характеризується постійними грабунками і пересуванням ("рискають ради грабунку"). Складається враження, що в районах між Верхньою Прип'яттю і Дністром венеди у другій половині I ст. н. е. виступають як сила, що з'явилася нещодавно, як завойовники, що не повністю освоїли цю територію.

Д. А. Мачинському не вдалося співставити наведені нами висновки з даними археології, оскільки в середині 70-х років на окресленій ним за писемними джерелами території не були відомі виразні археологічні пам'ятки.

У наш час така можливість існує.

1. Час, описаний Тацитом, співпадає з часом утворення і функціонування селищ зубрицької культурної групи.

2. За аналізом Д. А. Мачинського, визначена Тацитом територія проживання венедів співпадає з ареалом зубрицької групи, котра займає регіони Західної Волині та Західного Поділля.

Співпадають дані щодо кордону стику венедів і германців відповідно з ареалом зубрицької й пшеворської культур.

Пам'ятки зубрицької групи, як показано вище, на заході обіймають райони дещо західніше Західного Бугу але до Верхньої течії Вісли, де вони межують з пам'ятками пшеворської культури, носіями якої були головним чином племена, об'єднані в союз лугів.

Проте Д. А. Мачинський без всяких на це підстав відносить регіон Верхнього Подністров'я до території проживання бастарнів. Археологічні матеріали переконливо доводять, що племена Верхнього Подністров'я склали I-II ст. н. е. єдине культурно-етнічне ціле з Волинню. На початку I ст. н. е. у Подністров'ї з'являються дакійці, можливо, костобоки, які проживали череззсумно з зубрицьким населенням. Ймовірно, бастарни проживали на рубежі нашої ери в районі Середнього Подністров'я, де відомі пам'ятки лукашівської культури, а пізніше – змішані пшеворсько-дакійські пам'ятки.

Південний кордон венедів, окреслений Д. А. Мачинським за даними писемних джерел, співпадає за кордоном поширення пізньозарубинецьких пам'яток, близьких до пам'яток зубрицької групи.

4. Значний інтерес викликають дані писемних джерел, які свідчать, за Д. А. Мачинським, що венеди у другій половині I ст. н. е. з'являються між Прип'яттю і Дністром як нове, тільки-що прибуле населення, яке ще не повністю освоїло територію.

Це спостереження цілком підтверджується археологічними матеріалами. Вони переконливо доводять появу в цьому регіоні у другій половині I ст. н. е. нового населення, котрим були племена зарубинецької культури Прип'ятського Полісся. Саме в цей час пам'ятки зубрицької групи, що сформувалися за участю зарубинців, з'являються також в районі Середнього Дністра, де жили сармати і нащадки певкінів-бастарнів. Ймовірно, з поступовим освоєнням цієї території пов'язані повідомлення Таціта про постійні воєнні сутички венедів з іншими племенами ("рискають ради грабунку").

З усього викладеного можна дійти висновку, що або носії зарубинецької культури Прип'ятського Полісся, просунувшись на Волинь і Верхнє Подністров'я, підкоривши пшеворські племена, дали їм назву венедів, або навпаки, зарубинці, розчинившись у пшеворському середовищі, прийняли їх племінну назву.

Як бачимо, два незалежні джерела (археологічні матеріали й повідомлення античних письменників) цілком узгоджуються, підтверджуючи і доповнюючи один одного. Вони свідчать, що, починаючи з пізньолатенського часу на території Північно-Західної України проживали слов'янські племена – носії пам'яток поморсько-кльошової, зарубинецької, пшеворської культур, зубрицької групи та пам'яток черняхівського типу які мали, в крайньому випадку, з другої половини I ст. н. е., назву венеди і складали, ймовірно, західну частину великого етнічного масиву Південно-Східної Європи.

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ
РУБЕЖУ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ I тис. н. е.

Пшеворська культура. с. Підріжжя Ковельського району Волинської області.

Поселення розташоване на великій піщаній дюні над берегом р. Стохід в 1,5 км на захід від села. Відкрите І. П. Русановою у 1966 р. Під час розкопок 1968 р. під керівництвом В. Д. Барана серед матеріалів зубрицької групи виявлено скупчення кераміки та кілька господарських об'єктів з матеріалами пшеворської культури пізньолатенського часу*. Датується I ст. до н. е.

с. Боратин Луцького району Волинської області. На поселенні в уроч. Могилки розкопками 1981–1982 рр. серед матеріалів зубрицької групи та вельбарської культури знайдено кераміку пшеворської культури пізньолатенського часу. Значну частину кераміки зібрано в березі річки, що свідчить про наявність тут окремого шару селища пшеворської культури. Ймовірно, основна частина цього селища розмита річкою. Селище можна датувати рубежем нашої ери.

с. Гірка Полонка II Луцького району Волинської області. Розташоване в 1 км на захід від села в уроч. Берег. Воно займає південний і південно-західний сонячні схили високого берега р. Черногузки, лівої притоки р. Стир. Висота берега сягає 6–10 м від рівня річки. Нещодавно на сьогоднішній долині-заплаві річки існувало озеро, що підступало до берегів, на яких розміщувалося поселення. Відкрито площу 2100 м²: південно-західну і частину південної приберегової смуги селища.

Культурний шар зберігся на відстані 20–25 м від берега на глибині 0,4 м, потужність близько 20 см. Культурні залишки сконцентровано головним чином поблизу об'єктів. Крім об'єктів зубрицької групи відкрито житло, господарську споруду та кілька господарських ям, що належать до пшеворської культури пізньолатенського часу.

Житло № 6 розташоване на південній частині селища на краю берега. Його контури виявлено на глибині 0,65 м від рівня сучасної поверхні у вигляді темно-сірої плями значних розмірів, насиченої значною кількістю дрібних уламків глиняної обмазки. Це порівняно великих розмірів, близька до підпрямокутної форми напівземлянка з видовженою східною частиною, орієнтована стінами за сторонами світу. Стіни споруди похилі до низу, долівка міцно утрамбована, рівна, глиняна. Розміри житла 4,8 х 5,8 м, висота земляних стін 0,6 м від рівня долівки. Вздовж трьох стін житла, за виключенням східної, розміщувався материковий останець-прилавок шириною 0,6–0,8, висотою 0,15–0,2 м від рівня долівки. Вздовж прилавка, впритул до нього – 8 ямок від стовпів, діаметром 0,15 – 0,3 м, глибина 0,11–0,18 м від рівня долівки. Це сліди від стовпів, що підтримували дерев'яну обшивку прилавка. Деякі з них, зокрема ті, що розміщені у північно-західному і північно-східному кутках житла, а також посередині північної стінки були одночасно опорю стін та даху. Їх діаметр 0,3–0,4 м, глибина 0,18–0,2 м від рівня долівки.

Ще три ямки від стовпів (діаметром 0,1–0,15, глибиною 0,11–0,15 м від рівня долівки) знаходилися на відстані 0,4–0,5 м від прилавка. Можна при-

* Фокс І. А. АН України.

пустити, що на ці стовпи спирався стіл, що примикав до прилавка. Останній облямований деревом, виконував функцію лави. Ще чотири стовпові ямки виявлено поблизу стін житла. Дві з них розміщено посередині західної стіни на відстані 0,6 м одна від одної, третя – у північно-східному куті, четверта – посередині південної стіни. Їх діаметр 0,25–0,3, глибина 0,8–2,3 м від рівня долівки. На стовпи, вкопані тут, спиралися, ймовірно, стіни та дах. Біля північно-західного та південно-східного кутів у стінах вибрано ніші, шириною 0,8 – 1,1, глибиною, 0,3–0,4 м. Дно ніші лежало на рівні поверхні прилавка. У ніші знайдено кухлики для питва. Вхід у житло, судячи з того, що вздовж трьох боків стін є материкові прилавки-останці, міг бути лише із східного боку, тобто з боку берега річки. Саме тому, напевно, східна стіна житла видовжена. З правого боку від входу у житло розміщувалося вогнище, основу якого становила глиняна вимостка. Вогнище овальної форми розмірами 0,87 і 1 м, товщина череня 2–4 см.

Житло заповнене темно-сірим гумусом з великою кількістю домішок вугликів, попелу та глиняної обмазки. Верхній шар заповнення складався з суцільного шару розпорошеної глиняної обмазки товщиною 0,1–0,2 см. У заповненні виявлено значну кількість уламків ліпного посуду пшеворської культури пізньолатенського часу, два глиняних прясла та багато кісток тварин.

Споруду № 1 відкрито на західному краї поселення на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. За формою близька до овальної і орієнтована кутами за сторонами світу. Розміри споруди 3х2,4 м, висота земляних стінок 0,3 м від рівня дна. Основну площу будівлі, її північну та північно-східну частини займала яма овальної форми, розмірами 1,6х1,1 м та глибиною 1,1 м від рівня дна споруди. Стінки ями дещо похилі, дно рівне, слабо утрамбоване. До ями ведуть дві сходинок у вигляді материкових виступів у східній стінці. Перший виступ розміщено на висоті 0,4 м від рівня дна ями, другий – на 0,4 м вище першого. Розміри першої сходинок 0,4 х 0,6, другої 0,2 х 1,1 м. Дно споруди, поза ямою, добре утоптане, рівне. Слідів від стовпців не виявлено. Напевно, споруда мала легкі стовпові плетневі стіни, обмазані глиною. Залишки перепаленої глиняної обмазки у великій кількості знайдено у заповненні споруди.

При зачистці будівлі зібрано значну кількість уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Господарська яма № 46 округлої у плані форми діаметром 2,2 м. Південна стінка прямовисна, північна – зверху пряма. Знизу – розширюється, утворюючи підбій. Глибина ями 1,6 – 1,7 м від рівня виявлення. У заповненні знайдено значну кількість уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 57 близька до овальної у плані форми розмірами 1,3 х 1,6 м. Стінки похилі до дна, дно лінзоподібне. Глибина ями 0,4 м від рівня виявлення. У заповненні трапилося кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 68 округлої у плані форми діаметром 2,1 та глибиною 0,3 м від рівня виявлення. Посередині ями – заглиблення овальної форми розмірами 1 х 1,8 м та глибиною 0,6 м від рівня дна ями. Стінки похилі до дна, дно рівне. Заповнення складалося з темного гумусу, перемішаного із значною кількістю вугликів, попелу та глиняної обмазки. У заповненні – багато уламків ліпного посуду з типовими для пшеворської культури рисами.

В об'єктах і культурному шарі селища зібрано значну кількість уламків ліпного посуду. Їх поверхня підлощена, лощена, рідше навмисно зроблена шерехатою. У тісті домішки піску, рідше – товченого каменю. Столовий посуд виготовлено старанно. Орнамент трапляється зрідка. Реставровано верхню частину 72 посудин. За формами вони представлені горщиками, мисками та кухликами. Горщики – 36 форм, миски – 26, кухлики – 10 форм.

Інші знахідки представлені кількома пряслами та залізним ножиком.

На основі типології кераміки селище датується I ст. до н. е. – серединою I ст. н. е.

с. *Рокині Луцького району Волинської області*. Селище розташоване в 1 км на схід від села біля водоочисних споруд. Займає високий корінний берег р. Стир. Серед матеріалів зубрицької групи, зібраних на поверхні селища, трапилися численні уламки ліпних посудин пшеворської культури пізньолатенського часу.

с. *Загаї ІІ Горохівського району Волинської області*. При розкопках 1985 і 1987 рр. на площі 3600 м² відкрито житлову та господарську споруди, що належать до пшеворської культури.

Житло № 1 виявлене на північному краї селища, неподалік від гребеня схилу на глибині 0,5 м від сучасної поверхні.

Це овальна у плані напівземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу. Поздовжні стіни розміщені паралельно схилу. Стіни житла вертикальні, долівка знівельована відносно схилу, сильно утрамбована. Розміри житла 2,24х3,4 м, висота земляних стінок 0,6 м від рівня долівки.

У центральній частині долівки простежено скупчення попелу і вугликів. Скупчення не суцільне. Можливо, це залишки вогнища, яке не мало постійного місця у житлі й не було стаціонарним.

Заповнення житла складалося з темного гумусу із значною кількістю вугликів, попелу, розпорошеної глиняної обмазки. У заповненні виявлено велику кількість ліпної кераміки з профільованими потовщеними вінцями та кістки тварин. Кілька горщиків мають на вінцях орнамент у вигляді косих насічок.

Яму № 34 виявлено на глибині 0,45 м від сучасної поверхні. Форма овальна у плані, розміри 2,3х1,35 м, глибина 0,6 м від рівня виявлення. Стінки похилі, дно рівне. У заповненні знайдено розвал горщика, характерного для пізньолатенського часу.

с. *Шумбор Шумського району Тернопільської області*. Селище займає північно-східний схил гори (біля ставка), зліва від дороги на с. Шумбор із Новостава. Тут зібрано уламки ліпної кераміки пшеворської культури пізньолатенського часу.

с. *Лежниця І Іваничеського району Волинської області*. Селище розташоване в уроч. Біля Церкви на корінному березі р. Західний Буг. Крім кераміки пшеворської культури І. П. Михальчишином зібрано матеріали зубрицької групи та вельбарської культури^{*}.

с. *Лежниця ІІ. Іваничеського району*. В уроч. Біля Застави на мису корінного берега Західний Буг разом з керамікою зубрицької групи зібрано фрагменти посудин пшеворської культури пізньолатенського часу^{**}.

с. *Хорів Острозького району Ровенської області*. При розкопках неолітичного поселення в уроч. Ожогоща в кількох скупченнях зібрано кераміку пшеворської культури пізньолатенського часу. Це свідчить про наявність тут окремого шару селища цієї культури. Селище розташоване на невеликому похилому південному схилі над болотистою долиною^{***}.

с. *Острів Варковецький Дубнієського району Ровенської області*. Поселення відкрите З. І. Островським. Розташоване на похилому південному схилі потічка, на півокруглому виступі. Крім матеріалів пшеворської культури, зібрано численні уламки гончарної кераміки черняхівської культури. Селище обстежено у 1956 р. М. А. Тихановою. У розвідкових шурфах, як і на поверхні, нею зібрано значну кількість кераміки пшеворської і черняхівської культур [Тиханова, 1956, – С. 29].

с. *Липа Дубнієського району Ровенської області*. У 30-х роках І. І. Островський відкрив тут напівземлянку пшеворської культури пізньолатенського часу. Поселення розташоване на східному, дуже похилому схилі безіменного потічка [Тиханова, 1956. – С. 29].

*Фонди ІСН у Львові.

**Фонди ІСН у Львові. Розвідка І. П. Михальчишина.

***Фонди археологічного музею Львівського держуніверситету. Розкопки М. А. Пелишишина.

с. Бендюга Сокальського району Львівської області. Поселення розташоване в 300 м на схід від села на піщаній доні серед лугової долини в 300 м на північ від руслу Західного Бугу. На поверхні зібрано численні уламки кераміки, характерної для пшеворської культури пізньолатенського часу. Крім того, під час будівництва дороги до Сокаля у невизначеному нами місці випадково знайдено чорнолощену урну, прикрашену на шийці меандровим орнаментом.

с. Линів Локачівського району Волинської області. Поселення розміщене в 1 км на південь від села в уроч. Щербата Долина. Воно займає похилий південний схил над болотистою долиною. На поселенні у 1988 р. проводилися дослідження площі 360 м². Серед численних матеріалів X–XII ст. трапилися уламки кераміки пшеворської культури пізньолатенського часу. Об'єкти не простежені.

с. Чаруків Луцького району Волинської області. Поселення розміщене на північно-західній околиці села. Воно займає похилий південний схил берега озера. Уламки кераміки пшеворської культури пізньолатенського часу зібрано на площі приблизно 15x50 м.

с. Милуші Луцького району Волинської області. Поселення відкрите В. В. Охріменком. У 1987 р. тут проводилися розкопки археологічною експедицією Луцького педінституту під керівництвом В. В. Шкоробада.

Поселення розміщене на східній околиці села в уроч. Круглик в 1 км від дороги Київ–Брест на високому мисоподібному березі р. Стир. Розкопками виявлено й досліджено залишки житла пшеворської культури. Це напівземлянка прямокутної форми площею 16,5 м² і висотою земляних стін 0,4 м від рівня долівки. Стіни житла прямовисні, кути заокруглені, долівка рівна, добре утрамбована. Біля східної стіни – дві стовпові ями (одна в куті, друга – приблизно посередині стіни). Діаметр ямок 0,1 – 0,12, глибина 8–10 см. Посередині житла – глинобитне вогнище діаметром 1 м. Глиняний черинь товщиною 8 см підкладено уламками кераміки та залізного шлаку. У заповненні житла, крім кісток тварин, виявлено незначну кількість уламків ліпної кераміки. На черені вогнища лежали миска й кухлик. Серед кераміки виділяється кілька уламків посуду зарубинецької культури. Житло відноситься до рубежу нашої ери.

с. Вікторіани Луцького району Волинської області. Поселення розташоване на правому березі р. Луги в 500 м на північ від села в уроч. Над Берегом. Воно займає південно-західну, центральну й північну частини мису, що піднімається на 2–4 м над рівнем широкої заплави р. Луга. Тут проведено розвідкові роботи. Культурний шар розташовано на глибині 0,3 м від сучасної поверхні, потужністю 0,4 м. Зібрано значну кількість уламків посуду пшеворської культури та періоду Київської Русі (X–XIII ст.).

с. Рованці Луцького району Волинської області. Поселення розташоване в 600 м на північ від західної околиці села на лівому березі р. Стир в уроч. Панське поле. Воно займає мисоподібне підвищення серед заплави річки. В центральній частині мису закладено розвідкову траншею розмірами 8 x 20 м. На глибині 0,8 м від сучасної поверхні виявлено (в різних місцях траншеї) три скупчення кераміки пшеворської культури пізньолатенського часу. Серед посудин є кілька уламків мисок, за формою близьких до ясторфської культури.

Зубрицька група. с. Боратин Луцького району Волинської області. Поселення відкрите у 1979 р. Г. В. Охріменко. Протягом 1981–1982 рр. на селищі нами проводилися археологічні роботи.

Поселення розташоване в 1 км на південний схід від села в уроч. Могилки. Воно займає високий лівий берег р. Стир, притоки р. Прип'ять. З протилежного боку річки пролягає широка лугова долина, по якій проходить

старе русло Стиру. Отже, за часів функціонування селища між ним і річкою знаходився луг шириною 500–600 м. У наш час поселення підмивається водою нового русла річки. Значна його частина зруйнована зсувами берегів річки.

Досліджена площа – 1750 м². Культурний шар селища знаходиться на глибині 0,3–0,4 м і має потужність 0,2–0,25 м. Нижче нього залягає чорнозем, що поступово переходить в суглинок і материк у вигляді жовтої глини (глибина 1,3–1,4 м від сучасної поверхні). Об'єкти добре виділялися на фоні чорнозему попелястим забарвленням і простежувалися на глибині 0,5–0,65 м. Приблизно посередині поселення виявлено заглив чорнозему та перевідкладеної глини шириною 6–7 м. Ймовірно, в давнину тут проходив яр, замулений або засипаний в пізніші часи.

Поселення двошарове: селище зубрицької групи перекрите шаром селища вельбарської культури.

Більшість об'єктів зубрицької групи розміщено у східній частині урочища, на схід від яру. На західній частині виявлено лише дві господарські споруди та одну господарську яму. Переважна частина матеріалу цього часу сконцентрована поблизу берега. Це дає можливість припустити, що пам'ятка цього часу розташовувалася вузькою смугою вздовж річки, а більша його частина у наш час змита річкою. Досліджено два житла, чотири господарські споруди й 7 господарських ям.

Житло № 2 являло собою прямокутну у плані споруду з заокругленими кутами, орієнтовану кутами за сторонами світу. Стінки прямі, долівка рівна, сильно утрамбована. Розміри житла 2,8 x 3,6 м, висота земляних стін 0,15–0,2 м від рівня долівки. В ній виявлено сім ямок від стовпів. Шість з них розташовано по кутах житла. Їх діаметр 0,2–0,3, глибина 0,11–0,24 м від рівня долівки. Ще одна ямка розташована посередині південно-східної стіни. Її діаметр 0,3, глибина 0,2 м від рівня долівки. Посередині південно-західної стінки розташовані залишки глинобитної печі. Частина череня зруйнована, стіни й склепіння не збереглися. Черинь печі глиняний, підпрямокутної форми. Зверху черинь перекритий розвалом глини від стінок та склепіння. На шматках глиняної обмазки збереглися сліди дерев'яних гілок, що дає підстави говорити про дерев'яний каркас стінок та склепіння печі. Діаметр глиняного розвалу 1,2 м, товщина череня 2 см.

Заповнення житла складалося з темного гумусу з домішками попелу та глиняної обмазки. В ньому виявлено незначну кількість дрібних уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Житло № 8 мало прямокутну у плані форму. Це напівземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу. Стіни вертикальні, долівка рівна, сильно утрамбована. Розміри житла 2,9 x 3,65 м, висота земляних стін 0,45 м від рівня долівки. У південному куті – підвальна яма неправильної форми, близька до овальної, розмірами 1,24 x 1,67 і глибиною 0,5 від рівня долівки. Стіни дещо звужені до низу, дно нерівне, підвищене у південній частині. У долівці житла відкрито сім ямок від стовпів. Одна з них – у східному куті, дві – посередині північно-східної та південно-східної стін, дві – посередині північно-західної стінки. Остання ямка розташована приблизно посередині житла. Діаметр ямок 0,2–0,4, глибина 0,1–0,3 м від рівня долівки. Заповнення житла складалося з темного гумусу з домішками вугликів та попелу. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Господарська споруда № 1 близька до округлої у плані форми розмірами 1,2 x 2,8 м. Висота земляних стін 0,5 м від рівня дна. Стіни прямі, дно рівне, трохи утрамбоване. У центрі споруди – дві ямки від стовпів діаметром 0,25–0,3 і глибиною 0,2 м від рівня дна. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Господарська споруда № 2 розташована в 3,4 м на захід від споруди № 1.

Вона близька до округлої у плані форми. Стіни вертикальні, дно рівне слабо утрамбоване. Розміри споруди 3 x 3,25, висота земляних стінок 0,3 м від рівня дна. В центрі дна розкопано підвальну яму "А" овальної у плані форми, розмірами 1 x 1,5 і глибиною 0,4 м від рівня дна. Стіни прямі, дно рівне. В 0,3 м на захід від неї, біля західної стіни розташована підвальна яма "Б". Вона теж овальної у плані форми, розмірами 1,1 x 1,3 м. Стіни прямі, дно рівне. Глибина ями 0,3 м від рівня дна споруди. Вздовж стін східної частини споруди знаходилося чотири ямки від стовпів на відстані 0,6 м одна від одної. Діаметр ямок 0,4–0,45, глибина 0,15–0,18 м від рівня долівки. У заповненні, що складалося з темного гумусу з домішками вугликів та попелу, виявлено відносно велику кількість уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Споруда № 3 розташована на захід від яру на краю берега. Вона має близьку до квадратної у плані форму і орієнтована кутами за сторонами світу. Кути дещо заокруглені, стіни прямі, дно нерівне, неутрамбоване. Розміри споруди 3 x 3, висота земляних стін 0,5 м від рівня дна споруди. У західному куті відкрито заглиблення підпрямокутної форми розмірами 1 x 1,8, глибиною 0,4 м від рівня дна споруди. У заповненні об'єкту знайдено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Споруда № 4 розташовувалася в 4 м на південь від споруди № 3 на краю берега річки. Вона має квадратну у плані форму й орієнтована кутами за сторонами світу. Стіни прямі, кути заокруглені, дно рівне, дещо утрамбоване. Розміри споруди 2,4 x 2,43, висота земляних стін 0,6 м від рівня дна споруди. Посередині будівлі – підвальна яма округлої у плані форми діаметром 1,2 і глибиною 0,4 м від рівня дна споруди. Північна стіна ями похила, південна – пряма, дно рівне.

У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин*.

Керамічний матеріал, зібраний в об'єктах селища, виключно ліпний, тобто виготовлений від руки. У тісті переважають домішки шамоту, в окремих випадках жорстви. Поверхня черепків, в основному, шерехата, зрідка лощена або підлощена. Колір темно-брунатний, сірий. Посуд неорнаментований. Лише один горщик з ями № 23 мав під вінчиком наліпний валик, розчленований пальцевими вдавленнями. Посуд представлено горщиками, мисками, дисками-сковорідками. За типологією кераміки селище датується кінцем I–II ст. н. е.

с. Гірка Полонка II Луцького району Волинської області^{***}. Селище зубрицької групи перекрило шар поселення пшеворської культури пізньолатенського часу. Локалізації об'єктів двох культур не спостерігається; вони розташовані впереміж.

На площі 2100 м², що охоплює південну і південно-західну частини селища, виявлено п'ять жител, чотири господарські споруди та 87 господарських ям. У розташуванні цих об'єктів спостерігалася певна закономірність. Всі житлові об'єкти розміщувалися у південній частині селища. Між ними – 27 господарських ям. Останні 60 ям–погребів та 3 господарські споруди розташовано у південно-західній частині селища групами – по 3–6 в кожній. Досить часто в таких групах ями перекривали одна одну.

Житло № 2 у вигляді темної плями підквадратної форми виявлене на глибині 0,5 м від сучасної поверхні.

Це прямокутна у плані з заокругленими кутами споруда з незначно опущеною до материка долівкою. Житло орієнтоване кутами за сторонами світу. Стіни ледь звужені до рівної, сильно утрамбованої долівки. В окремих місцях зберігалися сліди підмазки глиною. Розміри житла 2,6 x 3,5, висота земляних стін житла 0,3 – 0,4 м від рівня долівки. Вздовж південно-західної стіни житла залишено материковий прилавок розмірами 1,1 x 3,3, висотою 0,15 м від рівня

*Характеристика ям-погребів виявлених на поселеннях зубрицької групи подана в таблиці 13.

**Поселення відкрите О. В. Охріменко.

долівки. Останець правив, ймовірно, за лежанку. Слідів від стовпів, а також залишок опалювальної споруди не знайдено. Заповнення житла складалося з темного гумусу із значними включеннями вугілля, попелу та розвалами глиняної обмазки. Особливо інтенсивним було скупчення перепаленої глини у центрі житла над долівкою. У заповненні знайдено значну кількість уламків ліпного посуду, з яких пощастило реставрувати верхню частину п'яти горщиків та однієї сковорідки-диска. Знайдено кістки тварин.

Північна частина житла № 2 перекривала південну частину житла № 3. Це близька до овальної у плані споруда орієнтована стінами за сторонами світу. Кути дуже заокруглені, стіни вертикальні, долівка рівна, добре утрамбована. Розміри житла 3,1 x 3,8, висота земляних 0,12–0,18 м від рівня долівки. Піщана долівка підмазана жовтою глиною. Приблизно в центрі будівлі на ледь помітному підвищенні простежене утрамбоване у материк скупчення попелу та вугілля, яке утворювало коло діаметром 0,6 м. Ймовірно, це залишки вогнища. Слідів стовпових ям не простежено. Заповнення житла складалося з темного гумусу із значними включеннями вугликів, попелу та глиняної обмазки. У заповненні виявлено невелику кількість ліпної кераміки, в тому числі три уламки від верхньої частини горщиків та кістки тварин.

З двох жител, що перекривали одне одне, пізнішим є житло № 2. При його будівництві перерізано й знищено південну частину підмазаної глиною долівки житла № 3.

Житло № 5 відкрите на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Його контури простежувалися у вигляді темно-сірої плями овальної форми на фоні жовтого піску з великою кількістю розпорошеної глиняної обмазки. Це споруда неправильної у плані форми, із заокругленими кутами, орієнтована стінами за сторонами світу. Східна стінка житла пряма, останні заокруглені. У розрізі стіни вертикальні. Долівка дуже сильно утрамбована, рівна, підмазана додатковим шаром глини товщиною 0,1–0,15 м. Розміри житла 3,2 x 3,65, висота земляних стін 0,18–0,24 м від рівня долівки. В останній виявлено десять ям від стовпів. Вісім з них розташовано по периметру стінок, причому чотири – врізані у стінку на 0,1–15 см, напевно для економії площі житла. Діаметр ямок 0,2–0,3 м, глибина 0,09–0,15 см від рівня долівки. Ще одна стовпова яма діаметром 0,3 і глибиною 0,53 м від рівня долівки розташована у центрі долівки. Дещо менших розмірів ямку розміщено в 0,5 м на схід від центральної ями. Її діаметр 0,2, глибина 0,24 м від рівня долівки. Всі десять стовпових ям, виходячи з їх розмірів, глибини та місця розташування, є слідами від стовпів, що підтримували стіни та верхнє перекриття житла. Ще три ямки невеликих розмірів (діаметр 0,1–0,15, глибина 0,1–0,1 м від рівня долівки) знаходилися у південно-східній частині житла. Стовпи використовувалися, ймовірно, для опори якоїсь дерев'яної споруди, що входила до інтер'єру житла, можливо, стола.

Заповнення житла складалося з жовтувато-сірого гумусу із значною домішкою перепаленої, розпорошеної глини, попелу та вугликів. У заповненні виявлено невелику кількість фрагментованої ліпної кераміки, глиняне прясло та кістки тварин.

Житло № 8 виявлене на глибині 0,65 м від рівня сучасної поверхні. Це споруда наземного типу. Вона зафіксована за вкрапленнями вугликів, попелу та спалених дерев'яних конструкцій. Долівка житла глиняна, утрамбована, розмірами 3 x 4,5 м. Над нею лежав шар чорного гумусу товщиною 0,2 м. Залишків глиняної обмазки не простежено. Житло орієнтоване кутами за сторонами світу з деяким відхиленням на захід. У північно-західному куті відкрито яму від стовпа діаметром 0,22 і глибиною 0,2 м від рівня долівки. На площі житла знайдено ще п'ять спалених дерев'яних стовпів товщиною 0,2–0,15 та довжиною 0,2–1 м. Це, можливо, залишки верхнього перекриття стін житла. Приблизно посередині долівки розміщувалося

глинобитне вогнище. Форма його приблизно округла, діаметром 0,8 м. Товщина череня 0,12–0,18 м. На ньому залишки деревного вугілля та попіл. При зачистці об'єкту виявлено кілька уламків ліпного посуду.

Житло № 9 виявлене на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні. Це овальна у плані напівземлянка, орієнтована довгими стінами по лінії схід–захід. Стіни заокруглені, звужені до низу. Розміри житла 2,6 x 3,6, висота земляних стінок 0,4 м від рівня підлоги. Вздовж північної стіни зроблено материковий прилавок шириною 0,5–0,6 м. Він розміщений на висоті 0,2 м від рівня підлоги житла. Підлогою служили, мабуть, настелені дерев'яні дошки, які спиралися на виступи-майданчики, розташовані вздовж обох стінок на глибині 0,4 м від рівня виявлення житла. Ширина виступів 0,1–0,12 м. Нижче, вздовж житла, знайдено підвальну яму шириною 1 і глибиною 0,6 м від рівня підлоги.

Заповнення споруди складалося з темного гумусу, перемішаного з великою кількістю глиняної обмазки та вугілля. У заповненні виявлено незначну кількість дрібних уламків ліпного посуду та кістки тварин. У верхніх шарах заповнення – розвал великого біконічного горщика.

Споруда 2 виявлена на глибині 0,4 м від сучасної поверхні у південно-західній частині селища. Форма її у плані близька до овальної і орієнтована кутами за сторонами світу. Стіни вертикальні, дно рівне, дещо утрамбоване. Розміри споруди 2,2 x 3,6, глибина 0,3 м від рівня виявлення. Посередині – підвальна яма. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,6 і глибиною 0,2 м від рівня дна споруди.

У заповненні, яке складалося з темного гумусу з домішками попелу та вугликів й шматками глиняної обмазки, знайдено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Споруду № 3 виявлено на глибині 0,3 м від сучасної поверхні завдяки плямі темно-сірого кольору, насиченої дрібними уламками глиняної обмазки. За формою вона близька до прямокутної, з дещо звуженою східною частиною. Споруда орієнтована стінами за сторонами світу. Стіни вертикальні, дно рівне, слабо утрамбоване. Розміри споруди 3,3 x 2,4, висота земляних стін 0,4 м від рівня виявлення.

У заповненні знайдено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Споруду № 4 зафіксовано на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні у вигляді темної плями овальної форми, що чітко виділялася на фоні жовтого піску. Це близька до прямокутної у плані із заокругленими кутами напівземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу. Розміри споруди 2,3 x 3,1, висота земляних стін 0,4–0,5 м від рівня дна. Впоперек споруди, із східного та західного боків вибрано яму шириною 0,8 та глибиною 0,4 м від рівня дна споруди. Краї над ямою зазначені уступами-площадками шириною 0,1 м. Уступи служили, мабуть, як і в житлі № 9, для опори дощок, якими накривалася підвальна яма споруди. У заповненні об'єкту знайдено чимало дрібних уламків від ліпних посудин.

Споруду № 5 виявлено на південній частині селища на глибині 0,6 м від сучасної поверхні у вигляді контурів від двох розташованих поруч господарських ям. В процесі розчистки з'ясувалося, що це єдиний комплекс виробничого призначення. Споруда мала неправильну у плані форму, близьку до прямокутної і складалася з двох частин. Східна частина, розмірами 1,2 x 1,6 м та глибиною 0,3 м, від рівня виявлення мала сильно витопане дно і вертикальні стіни. У другій, західній частині розмірами 1,3 x 1,7 м, містилося глинобитне вогнище. Черинь підпрямокутної форми розмірами 1,2 x 0,8 та товщиною 0,15–0,2 м. Зверху він перекритий шаром попелу та вугілля, перемішаним з перепаленою глиною товщиною 0,3–0,4 м. Споруда орієнтована довгими стінами по лінії схід–захід. У заповненні знайдено уламки від бочків ліпних посудин. Судячи за конструкцією, характером заповнення, споруда була виробничою майстернею, де, ймовірно, випаляю-

вали посуд. Господарські ями мали округлу й овальну у плані форми діаметром 0,6–2,1 і глибиною 0,4–1,8 м.

Керамічний матеріал представлено головним чином фрагментами. Найбільше скупчення кераміки знайдено в об'єктах та поблизу них. Кераміку виліплено ручним способом. У тісті домішки шамоту, нерідко жорстви і піску. Поверхня черепка від світло-жовтого до чорного кольорів, здебільшого шерехата, зрідка підлощена або лощена. Орнамент нанесено пальцевими вдавленнями або насічками по краю вінець. Один горщик мав на переламі плічок горизонтальну лінію, зроблену пальцем. Нижче, перпендикулярно до неї, розміщено косі лінії, теж зроблені пальцем.

Посуд представлено горщиками, мисками, дисками-сковорідками та кукликами.

Крім того, на селищі знайдено кілька прясел, глиняна катушка, грузила до ткацьких станків, кістяні проколки, голка. З бронзи виготовлено шпильку із спіралеподібною голівкою та дротяний округлий браслет.

На основі аналізу керамічного матеріалу селище можна датувати серединою I – серединою II ст. н. е.

с. *Гірка Полонка III*. Селище розташоване у 0,5 км на південь від шосе Луцьк – Львів на південній околиці села на полі огородньої бригади недалеко від парників. Воно займає високий (до 4 м) правий берег заплави р. Черногузки. Площа селища приблизно 30 x 80 м. На поверхні зібрано ліпну кераміку зубрицької групи, вельбарської культури та уламки гончарного черняхівського посуду.

с. *Багі III*. Луцького району Волинської області. Селище знаходиться на лівому березі р. Черногузки в уроч. Панське, в 1 км на південь від огородньої бригади і займає сонячний схил річки. На селищі, крім кераміки зубрицької групи, зібрано уламки посуду періоду неоліту, бронзи, ранньозалізного часу та вельбарської культури.

с. *Новостав I* Луцького району Волинської області. Розташовано на лівому березі р. Стир в 300 м на схід від молочної ферми. Воно займає мисоподібне підвищення берега, яке поволі спускається до річки. У закладених на селищі шурфах площею 40 м² знайдено незначну кількість уламків ліпного посуду вельбарської культури та зубрицької групи. Культурний шар залягає на глибині 0,3 м від сучасної поверхні і має потужність 0,2 м. Культурний шар слабо насичений. Уламки кераміки, перепалений камінь та глиняна обмазка трапляються на площі 120 x 40 м.

Новостав II. Селище розташоване на правому березі р. Стир навпроти Новостав I. Займає невеликий похилий схил берега розмірами 120 x 30 м. Значну частину селища знищено глиняним кар'єром. Зібрано велику кількість уламків ліпного посуду зубрицької групи.

с. *Боромель Млинівського району Ровенської області*. Поселення розташоване в 2 км на північ від села на південному березі озера біля соснового бору, де розміщено піонерський табір. Поселення багатощарове. У закладених шурфах на березі озера зібрано велику кількість кераміки неолітичного та ранньозалізного часу, зубрицької групи, вельбарської культури та періоду Київської Русі. У березі озера, який постійно змивається водою, зібрано велику кількість підв'язних фібул III–IV ст., що належать до вельбарської культури*. Культурний шар селища залягає на глибині 0,4–0,5 і має потужність 0,4–0,5 м. Селище знищується водами озера.

с. *Більче Млинівського району Ровенської області*. На південній околиці села на невеликій дюні знайдено кераміку з лощеною і шерехатою поверхнею та формами, характерними для зубрицької групи. Розвідка В. Г. Коноплі**.

* Матеріали зберігаються у фондах археологічного музею Луцького педінституту.

** Матеріали зберігаються у ІСН у Львові.

с. Малі Ципцевичі Сарнинського району Ровенської області. В уроч. Криниця на гіщаній діючі над р. Горинь зібрано уламки ліпної кераміки. Розвідка Л. П. Залізняка *.

хут. Хотинь Березнянського району Ровенської області. На полі біля хутора Л. П. Залізняка зібрано ліпну кераміку **.

с. Хорів Острозького району Ровенської області [Козак, 1984. – С. 84].

с. Велике Дерев'янке Острозького району Ровенської області [Козак, 1984. – С. 85].

с. Куликовичі Маневичського району Волинської області. На першій терасі р. Стир зібрано ліпну кераміку ***.

с. Розничі Маневичського району Волинської області. В уроч. Береззя зібрано уламки ліпного посуду. Розвідка В. Г. Охріменка.

с. Семки Маневичського району Волинської області. В уроч. Свойшина гора зібрано невелику кількість ліпної кераміки. Розвідка В. Г. Охріменка.

м. Цумань Ківерцівського району Волинської області. В уроч. Заклин знайдено ліпну кераміку зубрицької групи. Розвідка В. Г. Охріменка ****.

с. Новосілки Маневичського району Волинської області. На полі, на північ від села, зібрано невелику кількість ліпної кераміки *****.

с. Рокіні Луцького району Волинської області. Селище розташоване в 1 км на схід від села біля водоочисних споруд. Воно займає високий берег над широкою заплавою р. Стир. Площа поселення приблизно 30 x 100 м². На поверхні зібрано значну кількість ліпної кераміки. Поселення відкрите В. Г. Охріменко. Обстежене нами у 1982 р.

с. Фалемичі Володимиро-Волинського району Волинської області. В уроч. Підборонне на пологішому схилі І. П. Михальчишином зібрано невелику кількість уламків ліпної кераміки.

с. Літовиж Іваничівського району Волинської області. На високому місці корінного берега Західного Бугу біля турбази і кар'єру зібрано уламки ліпної кераміки. Розвідка І. П. Михальчишина.

с. Лежниця І Іваничівського району Волинської області. В уроч. Біля Церкви на місці корінного берега р. Західний Буг зібрано велику кількість ліпної кераміки. Розвідка І. П. Михальчишина.

с. Лежниця ІІ. В уроч. Біля Застави на місці корінного берега відкрито поселення зубрицької групи. Розвідка І. П. Михальчишина *****.

с. Піріжжя Ковельського району Волинської області [Козак, 1984. – С. 85].

м. Луцьк-Гнідава Луцького району Волинської області. В районі Гнідави над потічком Старе Корито, що впадає до р. Стир на пологіму схилі зібрано уламки ліпної кераміки, характерної для зубрицької групи.

с. Загаї І. Горохівського району Волинської області. Поселення розташоване на східній околиці села (хутір Шприхи) напроти дамби, яка з'єднує хутір з с. Городище. Воно займає досить стрімкий сонячний схил над широкою луговою долиною, у підніжжі якого протікає безіменний потічок, що впадає у Несвіцький ставок. На площі селища зібрано значну кількість ліпної кераміки. Площа селища, судячи з обстеженої поверхні, сягає приблизно 20 x 60 м.

Загаї ІІ. Поселення розміщено в 1,5 км на схід від Загаї І в уроч. Над Ставом. Воно займає середню частину досить стрімкого сонячного схилу, у підніжжі якого протікає безіменний потічок, що впадає у Несвіцький ставок. Ширина селища 30–40 м, довжина 800–1000 м.

У 1985 і 1987 рр. тут велися археологічні роботи. Відкрито площу 3600 м². Культурний шар збережений слабо, здебільшого він розораний. Матеріальні залишки – на глибині 0,3 – 0,4 м. Нижче залягає суглинок сірого кольору, що переходить у глинистий материк. Селище тришарове: крім старожитностей зубрицької групи тут виявлено матеріали пшеворської культури пізньолатенського часу та вельбарської культури.

* Матеріали зберігаються у ІА АН УРСР.

** Матеріали зберігаються у ІА АН УРСР.

*** Матеріали зберігаються в Луцькому обласному краєзнавчому музеї.

**** Матеріали В. Г. Охріменка зберігаються у фондах ІА АН УРСР.

***** Матеріали Луцького обласного краєзнавчого музею.

***** Матеріали І. П. Михальчишина зберігаються у фондах ІСН у Львові.

До селища зубрицької групи належать 6 жител, 5 господарських споруд та 23 господарських ям-погребів.

Житло № 2 відкрите на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Вона має неправильну (близька до прямокутної із звуженою східною частиною) форму з дещо заглибленою у материк долівкою. Стіни прямовисні, кути заокруглені. Долівка знівельована відносно рельєфу місцевості, рівна, дуже міцно утрамбована. Розміри житла 2,6 x 3,5, висота земляних стін 0,4 м від рівня підлоги. Житло орієнтоване кутами строго за сторонами світу. У північно-східній короткій стінці вирізано яму, дно якої лежить на рівні долівки житла і яка має вихід до нього. Яма округлої форми діаметром 1,2 м. Стіни вертикальні, дно рівне. Посередині житла – глинобитне вогнище, розташоване у ямі овальної форми розмірами 0,85 x 1,2 і глибиною 0,32 від рівня підлоги. Стіни похилі до нерівного дна. Дно і стіни обмазані глиною й обпалені. Яма-вогнище заповнена попелом, вугіллям, дрібними перепаленими кістками, уламками кераміки. З північного і південно-західного боків від ями-вогнища відкрито три стовпові ямки діаметром 0,18 – 0,2 і глибиною 0,12 – 0,16 м від рівня долівки.

Заповнення житла складалося з темного гумусу з домішками вугілля, попелу, прошарками глиняної обмазки. У заповненні виявлено незначну кількість уламків ліпної кераміки. Серед неї виділяється стрункий, добре профільований горщик. На дні споруди, біля вогнища, знайдено дві людські щелепи та фігурку жінки з відбитими ногами і головою. Фігурка належить до пізньотрипільської культури. На дні ями, що вибрана у стінці, знайдено антропоморфне, висічене з каменя-пісковіку зображення ідола. Добре вироблено голову, плечі. Скульптура схематична. Ширина у плечах 0,35, висота 0,25 м. На камені простежено прориси бородатого діда. Про культовий характер житла свідчать також глиняна фігурка і дві людські щелепи, які мали по відношенню до ідола, вотивний характер. Житло № 2 було, ймовірно, общинним святилищем.

Житло № 3 відкрито на глибині 0,5 від сучасної поверхні. Це видовжено-прямокутна у плані напівземлянка трохи сегментоподібної форми, орієнтована короткими стінами за сторонами північ-південь. Стіни добре збережені, злегка похилі донизу. Долівка не рівна, з вм'ятинами і кротовинами, міцно утрамбована. Розміри житла 3 x 6,3, висота земляних стін 0,4 – 0,55 м від рівня долівки. В останній відкрито ряд стовпових ям. Три з них, діаметром 0,25 – 0,3 і глибиною 0,17 – 0,3 м від рівня долівки розміщувалися по кутах і посередині східної короткої стіни. Ще п'ять ям діаметром 0,2–0,3 і глибиною 0,13 – 0,4 м від рівня долівки, знаходилися по кутах і середині західної короткої стіни. Найбільші за діаметром і глибиною ями розташовані посередині стін. Ще кілька ям від стовпів розміщувалися по периметру довгих стін. Їх діаметр від 0,25 до 0,32 м, глибина від 0,21 до 0,39 м від рівня долівки. Слідів стаціонарного вогнища на долівці не виявлено. Проте в центральній і західній частинах долівки нерідко траплялися скупчення попелу і вугілля, обпалені камені. Ймовірно, вогнище не мало у житлі постійного місця.

Заповнення житла складалося з сірого гумусу, сильно насиченого вугіллям, попелом і дрібними уламками глиняної обмазки. У заповненні виявлено значну кількість уламків ліпного посуду та кістки тварин. На долівці знайдено три глиняних чорнолощених прясла, залізний ніжик, лоцило, кістяний односкладовий гребінь.

Житло № 7 виявлене на глибині 0,6 м від сучасної поверхні на найвищому місці селища. Це злегка заглиблена у материк споруда квадратної форми з заокругленими кутами, орієнтована стінами за сторонами світу. Стіни житла прямовисні, долівка рівна, але з вм'ятинами, дуже міцно утрамбована. До західної стіни житла прилягає вирізана в ній ніша глибиною 0,7 і шириною 2,2 м. Дно ніші заглиблене на 0,2 – 0,22 м нижче рівня підлоги житла. Ніша мала, ймовірно, господарське призначення і використовувалася як підвал.

Розміри житла 3 x 3,4, висота земляних стін 0,3 – 0,35 м від рівня підлоги. У долівці виявлено 11 ям від стовпів. Вони розташовані по кутах і середині стін. Одна ямка розміщена у центрі долівки. Діаметр ямок 0,2 – 0,25, глибина 0,12 – 0,2 м від рівня долівки. Залишок опалювальної споруди у житлі не виявлено.

Заповнення об'єкта складалося з темно-сірого гумусу із значною кількістю вугликів і великих шматків глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій на одному з боків. У заповненні знайдено невелику кількість уламків ліпного посуду та багато кісток тварин, в тому числі череп великої рогатої худоби. На підлозі виявлено залізний ключ.

Житло № 8 відкрите на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні. Воно має близьку до квадратної у плані форму і заглиблену у материк долівку на 0,3 – 0,42 м від рівня виявлення. Орієнтоване кутами за сторонами світу. Стіни прямовисні, долівка рівна, добре утрамбована, знівельована відносно сучасної поверхні. Розміри житла 3,3 x 3,6 м. Приблизно у центрі долівки, ближче до північного кута, містилися залишки глинобитного вогнища округлої у плані форми діаметром 0,4 м та товщиною череня 2–3 см. У долівці житла по периметру стін розміщувалося г'ять ямок від стовпів, округлої форми діаметром 0,2 – 0,3 та глибиною 0,12 – 0,35 м від рівня долівки.

Заповнення житла складалося з темного гумусу із значною кількістю домішок попелу, вугілля та глиняної обмазки. У заповненні знайдено незначну кількість уламків ліпного посуду та кістки тварин. На долівці лежала кістяна проколка.

Житло № 13 виявлене на глибині 0,45 м від рівня сучасної поверхні. Це близька до округлої у плані із звуженою північною частиною напівземлянка орієнтована стінами по лінії південь–північ. Стіни похилі, долівка рівна, міцно утрамбована. Розміри житла 2,4 x 2,5, висота земляних стін 0,4 – 0,43 м від рівня долівки. Посередині підлоги впоперек житла є ніша шириною 1 і глибиною 0,2 м від рівня долівки. Вона служила, ймовірно, підвалом. Вздовж північної стіни зроблено з материка прилавок шириною 0,5 і висотою 0,2 м від рівня долівки. Впоперек житла, вздовж ніші – три стовпові ямки діаметром 0,15 і глибиною 0,15 – 0,18 м від рівня підлоги. Стовпи, що стояли тут, були, ймовірно, основою перекладини, на яку спиралися верхні кінці крокв. Нижні кінці опиралися, мабуть, на землю. Відсутність стовпових ям вздовж стін може вказувати на те, що це житло не мало надземних стін.

Заповнення житла складалося з темно-сірого гумусу із значною кількістю попелу, вугликів та глиняної обмазки. У заповненні виявлено невелику кількість уламків ліпного посуду I–II ст. н. е. та кістки тварин.

Житло № 16 відкрите на глибині 0,45 м від рівня сучасної поверхні. Це близька до квадратної у плані із значно заокругленими кутами споруда, орієнтована довгими стінами по лінії північ–південь. Стіни вертикальні, долівка рівна, знівельована відносно рельєфу місцевості, дуже міцно утрамбована. Розміри житла 2,8 x 3,4, висота земляних стін 0,2 – 0,25 від рівня підлоги. На ній знайдено г'ять ямок від стовпів, розташованих по периметру стін на відстані 0,4 – 1,5 м одна від одної. Діаметр ямок 0,2 – 0,4, глибина 0,15 – 0,22 м від рівня підлоги. Вздовж житла від південної стіни в напрямі на північ вибрано нішу шириною 1 x 1 м, довжиною 2,4, глибиною 0,25 м від рівня долівки. Дно ніші міцно утрамбоване. Вздовж західної стіни ніші вибрано дві стовпові ями діаметром 0,25 і глибиною 0,12 – 0,18 м від рівня дна ніші. Ніша правила, очевидно, за приступку до господарського прилавка, розміщеного вздовж східної стіни.

Заповнення житла складалося з темно-сірого гумусу з великою кількістю домішок вугликів, попелу, глиняної обмазки. У заповненні виявлено небагато уламків ліпного посуду та кісток тварин.

Господарську споруду № 1 виявлено на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні, на східному краї розкопу. Вона має підпрямокутну у плані форму з заокругленими кутами і орієнтована стінами строго за сторонами світу. Стіни похилі, дно ночно-подібне. Розміри споруди 2,5 x 4,2, висота земляних стін 0,2 – 0,25 м від рівня дна. Північну частину споруди займала підвальна яма неправильної форми. Стіни у верхній частині розширюються, утворюючи підбій. Діаметр ями 2,3, глибина 1,4 м від рівня дна споруди. З південного боку до ями прилягають два материкові виступи-східці. Один з них розташовано на глибині 0,3 – 0,35 м від рівня дна споруди. Його розміри 0,71 x 1,3 м.

Другий виступ розміщено на 0,3 м нижче першого і на 0,3 м вище дна ями. Його розміри 0,25 x 0,8 м. Вздовж східної стіни ями зроблено виступ-прилавок материка, довжиною 2, шириною 0,5 м. Прилавок піднімався на 0,2 – 0,25 м вище дна споруди. Дно не утрамбоване.

Заповнення об'єкту складалося з темного гумусу з домішками попелу та вугликів. В ньому виявлено невелику кількість уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Споруду № 2 виявлено на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні на 4,9 м вище споруди № 1. Це прямокутна у плані напівземлянка, орієнтована стінами за сторонами світу. Стіни дещо похилі до низу, дно рівне,

знівельоване відносно рельєфу місцевості, не утрамбоване. Розміри споруди 2,6 x 3,4, висота земляних стін 0,3 – 0,35 м від рівня дна. Слідів від стовпових ям не виявлено.

У заповненні, яке складалося з темно-сірого гумусу з домішками вугликів, попелу та глиняної обмазки, виявлено незначну кількість уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Споруду № 7 відкрито на глибині 0,45 м від сучасної поверхні. Вона має овальну у плані форму і орієнтована довгими стінами по лінії схід – захід. Стіни злегка опущені у материк, підлога рівна, дуже міцно утрамбована. Розміри будівлі 2,4 x 3,6, висота земляних стін 0,25 м від рівня підлоги. Східну частину споруди займала яма округлої у плані форми діаметром 1,8 і глибиною 0,35 м від рівня підлоги. У центрі ями – ямка від стовпа діаметром 0,4 і глибиною 0,35 м від рівня дна ями. По периметру стін споруди, на відстані 0,3–0,4 м одна від одної розміщувалися 10 стовпових ям діаметром 0,2 – 0,25, глибиною 0,15 – 0,2 м від рівня підлоги. Ще одну стовпову яму, діаметром 0,4 і глибиною 0,2 м від рівня підлоги споруди, знайдено ближче до західної стіни. Можливо, вона разом із стовповою ямою, що знаходилася всередині господарської ями у східній частині житла, являла собою залишки стовпів, на які спиралося перекриття даху. Стіни споруди, судячи за великою кількістю ям по периметру стін, були стовпово-плетеними.

Заповнення об'єкту – темно-сірий гумус із значною кількістю глиняної обмазки та попелу. В ньому знайдено невелику кількість уламків посуду та багато кісток тварин. Крім того, у споруді на підлозі лежало шість погано випалених конусоподібних й округлих тягарців до вертикального ткацького станка. Можливо, ці знахідки визначають призначення об'єкту.

Вогнище № 1 містилося у ямі овальної форми розмірами 1,4 x 1,6 і глибиною 0,22 м від рівня виявлення. Дно викладене глиняними вальками товщиною 5 – 7 см. Яма заповнена вугіллям та попелом, серед якого трапилося кілька уламків ліпного посуду.

В об'єктах і культурному шарі селища зібрано значну колекцію керамічного матеріалу. Вся кераміка ліпна, грубої фактури темно-брунатного і сірого кольорів. Випал середньої міцності. У тісті домішки каменю, товченого череп'я, органічних речовин. Зовнішня поверхня шерехата, зрідка пролощена, або підлощена. Досить частим є орнамент у вигляді скісних насічок по краю вінець.

За формою кераміка поділяється на горщики, миски, кухлики і плоскі диски-сковорідки. З глини виробляли прясла, тягарці до ткацького станка. Інші речі представлені залізними ножами, ключем, шилом, кістяними проколками та односкладовим гребенем, бронзовою булавкою.

На основні типології кераміки та датуючих предметів селище слід віднести до другої половини I–II ст. н. е.

с. Линів Локачинського району Волинської області. Селище розташоване на південній околиці села в 1 км на південь від школи в уроч. Безодня. Воно займає лагідний сонячний схил над широкою долиною, де знаходиться виток річок Черногузки й Луги. Селище розміщене в середній частині схилу і має ширину 20 – 30, а довжину 200 – 250 м. На селищі у 1987 р. проведено шурфування. Траншеями відкрито площу 40 м². На глибині 0,4 м від сучасної поверхні виявлено господарську яму (№ 1). Вона має прямокутну форму. Розміри ями 1,74 x 1,32, глибина 1,2 м від рівня виявлення. У північно-східній стінці ями – три сходинки вирізані у материк. Стіни ями похилі, дно рідне. У заповненні – незначна кількість уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

с. Михлин Горохівського району Волинської області. Селище розміщене на південно-східній околиці села і займає лагідний південний схил над луговою долиною. Площа селища, судячи за зібраною керамікою, займає

50 x 100 м. У розвідковій траншеї зібрано фрагменти ліпної кераміки, характерної для зубрицької групи.

Загаї III Горохівського району Волинської області. Селище розташоване в 1 км на схід від Загаї II. Займає мисоподібне сонячне підвищення, що врізається у долину. Площа селища приблизно 30 x 60 м. На поверхні зібрано численні уламки ліпної кераміки.

Загаї IV. Розміщене в 1 км на схід від Загаї III. Займає лагідний сонячний схил над Несвіцьким ставком. Площа приблизно 100 x 30 м. На поверхні зібрано керамічний матеріал, що дає можливість віднести селище до зубрицької групи.

с. Свитазіє Сокальського району Львівської області. Розташоване на лівому березі р. Корбівка у уроч. Окописько. Двошарове: крім старожитностей зубрицької групи виявлено матеріали вельбарської культури. Досліджувалося Л. І. Крушельницькою.

с. Белз Сокальського району Львівської області. На давньоруському городищі, що протягом кількох років досліджувалося В. П. Петигиричем, виявлено шар поселення зубрицької групи.

Вельбарська культура. с. Боратин Луцького району Волинської області. Селище вельбарської культури перекривало поселення зубрицької групи. На площі 1750 м² досліджено 11 житлових споруд та 14 господарських ям, зібрано велику колекцію ліпного посуду та інших глиняних виробів, металевих знарядь праці, прикрас.

Житло № 3 – близька до овальної у плані форми напівземлянка, орієнтована стінами за сторонами світу. Стіни вертикальні, долівка рівна, добре утримана. Розміри житла 3 x 3,5, висота земляних стін 0,25 – 0,33 м від рівня долівки. В ній виявлено шість ямок від стовпів. Три з них діаметром 0,3 – 0,5 і глибиною 0,12 – 0,18 м від рівня долівки, розташовані по кутах житла. Одна – діаметром 0,4 і глибиною 0,22 м від рівня долівки, знаходиться посередині північної стіни. Ще дві ямки діаметром 0,3 – 0,35 і глибиною 0,13 – 0,16 м від рівня долівки розміщено поруч вздовж західної стінки. Посередині житла – підвальна яма округлої у плані форми, діаметром 1,2 і глибиною 0,35 м від рівня долівки. Стіни ями вертикальні, дно рівне.

Заповнення житла складалося з сірого гумусу з домішками вугілля та великою кількістю попелу. Виявлено незначну кількість уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Житло № 5 – близька до прямокутної у плані напівземлянка із заокругленими кутами, орієнтована ними за сторонами світу. Стінки житла дещо звужені до низу, долівка сильно утримана, рівна. Вздовж південно-західної стіни розташований материковий останець-прилавок шириною 0,5 – 0,6 і висотою 0,1 – 0,15 м від рівня долівки. Вздовж прилавка – сім ямок від стовпів, діаметром 0,1 – 0,2 і глибиною 0,12 – 0,18 м від рівня долівки. Стовпи підпирали, ймовірно, дерев'яну обшивку прилавка. У долівці виявлено велику кількість ямок від стовпів, розташованих вздовж стін по кутах житла. Їх діаметр 0,2 – 0,4, глибина 0,15 – 0,2 м від рівня долівки. Три ямки, діаметром 0,2 – 0,25 і глибиною 0,25 – 0,35 м від рівня долівки, розміщено в один ряд вздовж середини долівки. Вони поділяли житло на дві частини. Біля прилавка є ще ряд стовпових ям, які були, очевидно, основою інтер'єру (стіл, лава). Слідів вогнища у житлі не виявлено. Заповнення складалося з попелу із домішками вугілля та шматків глиняної обмазки, перепаленого каменя-пісковіку. У заповненні виявлено велику кількість уламків ліпного посуду, кістки тварин. На долівці знайдено кістяну проколку, два залізних ножі та чорнолощене прясло, прикрашене трьома горизонтальними рядами проколів.

У південно-східну стінку житла № 5 врізано господарську яму № 1. Остання має округлу у плані форму, дещо звужені донизу стіни та рівне дно. Діаметр ями 1,2, глибина 0,8 м від рівня материка. В 0,2 м на схід від госпо-

дарської ями № 1 відкрито господарську яму № 2 округлої у плані форми, діаметром 1,32 і глибиною 0,81 м від рівня дна. Стіни дещо звужені донизу, дно рівне.

В 1,2 м на південь від житла № 5 виявлено господарську яму № 3. Округлої у плані форми, діаметром 0,1 і глибиною 0,5 м від рівня дна. Стіни прямі, дно рівне. На дні – дві ямки від стовпів діаметром 0,12 м і глибиною 8 – 10 см від рівня дна ями.

Заповнення всіх трьох ям складалося з темного гумусу з домішками вугликів та шматків глиняної обмазки. При розчистці знайдено по декілька уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

Житло № 6 близьке до прямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтоване ними за сторонами світу. Південно-західна частина дещо звужена. Стіни прямі, долівка рівна, утрамбована. Розміри житла 4,3 x 3 м, висота земляних стін 0,4 – 0,45 м від рівня долівки. Біля північно-західної коротшої стіни, приблизно посередині, є материкове підвищення, яке служило сходинкою для входу у житло. Її розміри 1,3 x 0,4, висота 0,2 м від рівня долівки. З протилежного боку житла, вздовж південно-західної коротшої стіни, розташовано материковий прилавок-виступ, розмірами 1 x 1,9, висота 0,26 м від рівня долівки. Посередині коротших стінок, біля прилавка і сходинки, відкрито дві ямки від стовпів, діаметром 0,12 – 0,2, глибиною 0,18 – 0,21 м від рівня долівки. У північному куті житла – підвальна яма близька до округлої у плані форми, діаметром 1,1 м. Стіни прямі, дно не рівне. Глибина ями 0,25 м від рівня дна.

Заповнення – сірий гумус з великою кількістю попелу, вугілля та дрібних уламків глиняної обмазки. У заповненні та на долівці виявлено ліпну кераміку та один фрагмент сіролощеної гончарної кераміки черняхівського типу.

Житло № 9 – неправильної форми напівземлянка із заокругленими кутами, орієнтована ними за сторонами світу. Південний кут житла дещо витягнутий. Стіни прямі, долівка рівна, добре утрамбована. Розміри житла 3,6 x 4,8, глибина 0,4 м від рівня виявлення. У північно-західній стінці, приблизно посередині, на материковому підвищенні, розмірами 0,5 x 1 м, врізаному у стінку, є залишки печі, побудованої з глиняних вальків. Завал глини має розміри 0,6 x 0,7 м. Черинь глиняний, зберігся лише у центрі печі. Контури печі не простежено. Вздовж стін житла є 10 ямок від стовпів, діаметром 0,2 – 0,3, глибиною 0,1 – 0,25 м від рівня долівки. У південному, витягнутому куті знаходилась підвальна яма "А". Вона округлої у плані форми, діаметром 1,5 і глибиною 0,4 м від рівня долівки. Стіни прямі, дно рівне. У 0,2 м на північ від неї розташована підвальна яма "Б" теж округлої у плані форми з дещо звуженими до дна стінами та рівним дном. Діаметр ями 0,6, глибина 0,38 м від рівня долівки.

Заповнення – сірий гумус із значними включеннями попелу та шматків глиняної обмазки. У ньому виявлено велику кількість уламків ліпного посуду вельбарської культури та кістки тварин.

У східний кут житла № 9 врізано господарську яму № 6 овальної у плані форми, розмірами 1,2 x 1,6 і глибиною 1,1 м від рівня виявлення житла № 9. Стіни дещо звужені до низу, дно рівне. Заповнення ями різнилося від заповнення житла темнішим кольором.

Житло № 10 перекривало напівземлянку зубрицької групи № 8. Це овальна у плані споруда, орієнтована кутами за сторонами світу. Стіни прямі, долівка рівна, добре утрамбована. Вздовж збережених стін житла виявлено сім ямок від стовпів, діаметром 0,2 – 0,3, глибиною 0,13 – 0,14 м від рівня долівки. Розміри житла 3 x 3,6, висота земляних стінок 0,4 м від рівня долівки. Заповнення споруди не різниться від інших жител. При зачистці виявлено незначну кількість уламків ліпного посуду.

На південь від жител № 9 та 10, на відстані 5–10 м від них, виявлено чотири господарські ями.

Таблиця 13. Характеристика ям-погребів зубрицької групи

Поселення Боратин						
№ ями	Форма	Діаметр (м)	Глибина (м)	Профіль	Дно	Знахідки
4	Округла	0,82	0,5	Циліндричний	Похило	Кераміка, кістки тварин
5	Овальна	2,1	1	Зрізаний конус	Рівне	"
7	Округла	1,62	0,8	"	Линзоподібне	"
9	"	1,6	0,5	"	Рівне	"
10	"	1,65	0,7	"	"	"
14	"	1,4	0,5	Циліндричний	Линзоподібне	"
23	"	1,2	0,4	"	Рівне	Стовпова яма біля східної стіни, кераміка, кістки тварин
Поселення Загаї II						
3	Округла	1,5	0,9	Циліндричний	Линзоподібне	Кераміка, кістки тварин
4	Неправильна	1,8	0,4	Зрізаний конус	Рівне	"
5	Округла	1,6	0,54	"	"	"
6	Овальна	1,3x1,8	0,45	Циліндричний	"	"
7	Округла	1,4	0,52	Зрізаний конус	"	"
10	"	1,6	0,45	"	"	"
11	"	2	0,42	"	"	Кераміка, кістки тварин
12	"	1,2	0,41	"	"	"
13	"	1,2	0,5	"	"	"
14	Овальна	1,2x2	0,5	Циліндричний	"	"
15	"	1,6x1,8	0,8	"	"	"
17	"	1,5x2,4	0,45	Зрізаний конус	"	"
18	"	1,2x1,6	0,9	"	"	Кераміка
20	Округла	1,6	1,2	"	"	Кераміка, кістки тварин
21	"	2	0,8	"	"	"
31	Овальна	0,87x0,62	0,35	"	"	Кераміка, кістки тварин, бронзова булавка
35	Округла	1,2	0,38	"	"	Кераміка
36	"	1	0,4	"	"	Кераміка, кістки тварин
37	Овальна	1x1,3	0,35	"	Линзоподібне	"
38	Округла	1,2	0,45	"	"	Кераміка
39	"	1,3	0,38	Циліндричний	Плоске	Кераміка, кістки тварин
40	Округла	0,8	0,28	Зрізаний конус	Нерівне	Кераміка, кістки тварин
41	Овальна	1x1,3	0,52	Циліндричний	Рівне	Сходишка на глибині 0,3 м, шириною 0,6 м, кераміка, кістки тварин
Поселення Гірка Полонка II						
1	Овальна	0,8x1,4	0,3	Циліндричний	Нерівне	Кераміка
3	Округла	1,7	0,35	"	Рівне	У північній стіні вогнище глинобитне діаметром 0,6 м, кераміка, кістки тварин.
4	"	1,4	0,6	"	Линзоподібне	Кераміка, кістки тварин
5	"	1,2	0,65	"	Рівне	Кераміка
6	"	1,2	0,3	"	"	"
7	"	1,4	0,3	Зрізаний конус	Нерівне	"
8	Неправильна	1,25x1,6	0,8	Циліндричний	Рівне	У північній стіні дві приступки-сходишки на висоті 0,4 м одна від одної, розмірами 0,3x0,6 м, кераміка, кістки тварин
9	Округла	1,6	0,4	Циліндричне	Рівне	Кераміка, кістки тварин
10	Овальна	1,4x1,7	0,8	Зрізаний конус	Нерівне	Вдовж північної стіни прилавок шириною 0,3 м, висотою 0,3 м, кераміка, кістки тварин

Продовження табл. 13

Поселення Боратин

№ ями	Форма	Діаметр (м)	Глибина (м)	Профіль	Дно	Знахідки
11	"	1x1,2	1,4	Циліндричне	Лінзоподібне	Кераміка, кістки тварин
12	Округла	2	0,4	"	Рівне	Кераміка
13	Овальна	1,2x1,3	0,4	Зрізаний конус	"	Кераміка, кістки тварин
14	"	1,1x1,4	0,4	"	"	"
15	"	1,6x2,2	0,4	"	Лінзоподібне	"
16	Округла	1,4	0,4	"	"	Кераміка
17	"	1,4	0,25	"	Рівне	Кераміка, кістки тварин
18	Овальна	1,2x1,4	0,35	Циліндричне	"	Кераміка
19	Округла	1,3	0,9	"	"	Кераміка, кістки тварин
20	"	1,7	0,7	Зрізаний конус	Лінзоподібне	"
21	Овальна	1,2x2	0,3	"	Рівне	"
22	"	1x1,3	0,6	"	"	"
23	"	2,6x1,5	1,3	"	"	У західній стіні сходинка на висоті 0,5 м від дна, вздовж східної стіни материковий прилавок шириною 1,8, висотою 0,2 м, кераміка, кістки тварин
24	Округла	1,32	0,3	Зрізаний конус	Нерівне	Кераміка, кістки тварин
25	"	1,6	0,3	"	Лінзоподібне	Кераміка
26	Овальна	1,1x1,2	0,25	"	Нерівне	"
27	"	1,3x1,2	0,3	"	Лінзоподібне	Кераміка, кістки тварин
28	Округла	1,2	0,25	"	Нерівне	Кераміка
29	"	1,6	0,25	"	"	"
30	"	0,8	0,22	"	"	"
31	"	1,2	0,7	Циліндричний	Лінзоподібне	Кераміка, кістки тварин
32	"	1,3	0,23	Зрізаний конус	"	Кераміка
33	Овальна	1,1x1,6	0,25	"	"	Кераміка, кістки тварин
34	Округла	1,4	0,3	"	Нерівне	"
35	"	1,6	0,28	"	Лінзоподібне	Глечик, кістки тварин
37	"	1,5	0,21	"	Рівне	Кераміка
38	"	1,2	0,22	"	"	"
39	"	1,2	0,22	"	"	Кераміка, кістки тварин
40	Овальна	1,4x1,8	0,2	Зрізаний конус	Рівне	Кераміка, кістки тварин
41	Неправильна	1x1,8	0,18	"	"	Кераміка
42	"	1,6x1,8	0,3	"	"	"
44	Округла	1,6	0,5	Діжкоподібний	"	Кераміка, кістки тварин
45	Овальна	1,8x3	1,3	Циліндричний	"	Вздовж трьох стін материкові виступи шириною 0,3-0,5, висотою 0,3 м; вздовж західної стіни дві сходинки на висоті 0,2 і 0,4 м від дна, кераміка, кістки тварин
47	"	1,1x1,4	0,35	Зрізаний конус	Лінзоподібне	Кераміка, кістки тварин
48	Округла	1,6	0,4	Циліндричний	Рівне	"
49	Овальна	1,3x1,4	0,22	Зрізаний конус	"	Горщик
50	Округла	0,8	0,2	"	Лінзоподібне	Кераміка, кістки тварин
51	"	1,2	0,2	"	Рівне	Кераміка
52	Овальна	1,2x2,4	0,2	"	"	"
53	Округла	1,6	0,4	Циліндричний	"	Кераміка, кістки тварин
54	Овальна	1,3x1,6	0,4	Зрізаний конус	Лінзоподібне	"
56	Округла	1,6	0,22	Зрізаний конус	Лінзоподібне	Кераміка

Поселення Боратин						
№ ями	Форма	Діаметр (м)	Глибина (м)	Профіль	Дно	Знахідки
58	Овальна	1x1,2	0,4	Зрізаний конус	Нерівне	Кераміка, кістки тварин
59	Округла	1,4	0,6	Діжкоподібна	Линзоподібне	Кераміка, кістки тварин
60	Овальна	1,2x1,4	0,25	Циліндричний	Нерівне	Кераміка
61	"	1x1,4	0,2	"	"	Кераміка, кістки тварин
62	Округла	1,7	0,7	Зрізаний конус	"	"
63	Овальна	1,5x1,6	0,5	Зрізаний конус	Линзоподібне	Кераміка
64	Округла	1,36	0,4	Діжкоподібний	"	"
65	Овальна	1,7x2	0,4	Зрізаний конус	Нерівне	Кераміка, кістки тварин
66	Округла	1,2	0,36	"	Линзоподібне	Кераміка
67	"	2	1,3	"	Рівне	Кераміка, кістки тварин
69	"	1,7	1,4	Грушоподібний	"	"
70	"	1,6	0,36	Циліндричний	"	Кераміка
71	"	1,2	0,34	Грушоподібний	Опукле	Кераміка, кістки тварин
72	"	1,4	0,45	Зрізаний конус	Нерівне	Кераміка
73	"	1,6	0,8	Віконічний	Рівне	Кераміка, кістки тварин
74	Овальна	1,6x1,4	1,2	Зрізаний конус	"	Кераміка
77	Округла	1,4	0,25	Зрізаний конус	Рівне	Кераміка
78	"	1,6	0,45	"	"	Кераміка, кістки тварин
79	"	1,5	0,48	"	Линзоподібне	Кераміка
81	"	1,4	0,8	Грушоподібний	Рівне	Кераміка, кістки тварин
83	"	1,6	1,1	Зрізаний конус	Нерівне	Кераміка
84	"	1,8	0,8	Грушоподібний	Линзоподібне	У північній стіні прилавок шириною 0,4, висотою 0,5 м, кераміка
85	Овальна	1,2x1,3	0,4	Циліндричний	Рівне	Кераміка, кістки тварин
86	Округла	1,55	1	Зворотньо-біконічний	Линзоподібне	"
88	"	1,4	0,42	Циліндричний	"	"
89	Овальна	1,5x1,8	0,4	Зрізаний конус	Рівне	Кераміка
93	"	1,2x1,3	0,35	Циліндричний	Линзоподібне	"
94	Округла	1,6	0,25	Зрізаний конус	"	"
95	"	1,6	0,28	"	"	"
96	Овальна	1,6x1,65	0,4	Циліндричний	Рівне	"
97	Округла	1,6	0,36	Зрізаний конус	Линзоподібне	"
98	"	1,6	0,42	"	"	Кераміка, кістки тварин
99	Овальна	1,3x1,4	0,4	"	"	Кераміка
100	"	1,25x1,3	0,4	Циліндричний	"	Кераміка, кістки тварин

Яма № 8 округлої у плані форми, діаметром 1,6 і глибиною 0,68 м від рівня виявлення. Стіни злегка звужені донизу, дно рівне. У заповненні – декілька уламків ліпного посуду.

Яма № 11 овальної у плані форми із звуженими до дна стінами та рівним дном. Розміри 1,38 x 1,4, глибина 0,4 м від рівня дна. У заповненні – кілька уламків ліпного посуду.

Яма № 12 округлої у плані форми діаметром 0,7 м. Стіни вертикальні, дно рівне. Глибина 0,42 м від рівня виявлення. У заповненні – декілька уламків ліпного посуду.

Яма № 15 округлої у плані форми з похилими до дна стінами та плоским дном. Діаметр ями 1,6, глибина 0,8 м від рівня виявлення. У заповненні – чотири уламки ліпного посуду та кістки тварин.

З протилежного боку яру на західній частині селища виявлено ще шість жител та господарські ями.

Житло № 13 – овальної у плані форми напівземлянка, орієнтована дов-

щими стінами по лінії схід – захід. Кути заокруглені, стіни вертикальні, долівка рівна, добре утримована. У долівці житла виявлено велику кількість ямок від стовпів. Вісім з них значних розмірів і глибини, розташовані по кутах та середині протилежних стін. Їх діаметр 0,3 – 0,36, глибина 0,2 м від рівня долівки. Ще шість ям зконцентровано посередині долівки. Їх діаметр 0,12 – 0,2, глибина 0,15 – 0,22 м від рівня долівки. Посередині західної стіни знаходився материковий виступ шириною 0,5 і довжиною 0,63 м, заввишки 0,2 м від рівня долівки. Він служив, мабуть, сходинкою, що визначала вхід у житло. Розміри споруди 2,9х4,3, висота земляних стін 0,5 м від рівня долівки. Заповнення житла – темно-сірий гумус з включенням великої кількості попелу, дрібних уламків глиняної обмазки та вугілля. У заповненні знайдено багато уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

Житло № 16 виявлене на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Це близька до прямокутної у плані напівземлянка, орієнтована довгими стінами по лінії схід – захід. Східна частина житла дещо розширена. Стіни нахилені донизу, долівка нерівна, з великою кількістю вм'ятин, міцно утримована. Розміри житла 3,2х4,2, висота земляних стін 0,5–0,6 м від рівня виявлення. Вздовж північної стіни містився материковий прилавок шириною 0,3–0,8 м і довжиною 3 м. Висота прилавка 0,18 м від рівня долівки. Ще один материковий виступ є вздовж південної стіни житла, довжиною 3,2 м; найбільша ширина 0,9, найменша 0,3 м. Висота материкового підвищення 0,2 м від рівня долівки. Посередині житла проходила канавка: довжина 3,6 м, ширина 0,4–0,45, глибина 0,15–0,17 м від рівня долівки. Призначення канавки невідоме.

У долівці житла виявлено значну кількість ямок від стовпів. Найбільші розміщені по кутах та середині протилежних стін, а також у центрі житла. Стовпи, що знаходилися тут, підтримували стіни та дах споруди. Їх діаметр 0,2–0,25, глибина 0,15–0,22 м від рівня долівки. Інші стовпи, діаметром 0,1–0,15 і глибиною 5–10 см від рівня долівки, були основою інтер'єру житла. Так, дев'ять невеликих ямок розміщено вздовж прилавка, що стояв біля північної стіни, шість – вздовж прилавка поблизу південної стіни. До цих стовпчиків кріпилося дерев'яне облицювання прилавків. Ще чотири стовпчики розміщувалися приблизно в центрі житла, ближче до західного краю, утворюючи у плані квадрат. Можливо, на них спиралися стіл або столик. Ще сім ямок від стовпчиків розташовані двома рядами у східній частині житла. Тут, можливо, знаходилася лавка. Слідів отоплювальної споруди не виявлено.

Заповнення – темно-сірий гумус, густо насичений попелом та вугликами. Тут виявлено значну кількість уламків ліпного посуду та кісток тварин.

Житло № 17 незначно заглиблене у материк. Це споруда неправильної форми, орієнтована стінами за сторонами світу. Розміри житла 2,6х3, висота земляних стін 0,25 м від рівня долівки. Стіни вертикальні, долівка рівна, добре утримована. У долівці відкрито 11 ямок від стовпів. Найбільші з них розміщені по кутах і середині протилежних стін, одна в центрі житла. Їх діаметр 0,28–0,32, глибина 0,23–0,39 м від рівня долівки. Ще три ямки діаметром 0,16–0,2 і глибиною 0,16–0,36 м від рівня долівки – біля південної стіни (0,2 м від неї), утворюють у плані трикутник. Залишків вогнища не виявлено.

Заповнення складалося з світло-сірого гумусу з великою кількістю домішок попелу, вугликів й дрібних уламків глиняної обмазки. Виявлено значну кількість уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

Житло № 18 розташоване в 2 м на південний схід від житла № 17. Це споруда наземного типу, контури якої простежені за скупченням глиняної обмазки, попелу та вугликів. Форма підпрямокутна, розміри 3,6х4,2 м, орієнтована кутами за сторонами світу. Найінтенсивніші завали глиняної обмазки відкрито біля південно-західної стіни. Розміри завалів 0,4х0,6 м.

При зачистці завалів глиняної обмазки і долівки житла виявлено незначну кількість уламків ліпного посуду та кісткі тварин.

Західний кут житла № 18 перекривав східний кут житла № 20. Це прямокутна у плані напівземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу. Стіни прямі, долівка рівна, добре утрамбована. Кути заокруглені. Розміри житла 3х3,8, висота земляних стін 0,5 м від рівня долівки. Південно-східна частина житла зайнята материковим підвищенням—прилавком розмірами 0,8х3, висотою 0,23 м від рівня долівки. У підлозі дев'ять ямок від стовпів виконаних вздовж довших стін. Діаметр 0,19–0,25 м, глибина 8–16 см від рівня долівки. Заповнення складалося з темно-сірого гумусу з домішками вугликів, попелу, та дрібних уламків глиняної обмазки. Тут виявлено незначну кількість уламків ліпного посуду та фрагмент гончарної посудини черняхівської культури.

Житло № 21 південною частиною примикало до жител № 13 і 16. Пляму від споруди відкрито після зачистки першого штиха у культурному шарі поселення. Вона виділялася на чорноземі світло-сірим заповненням, що складалося з попелу та дрібної глиняної обмазки. Це велика за розмірами споруда овальної форми, орієнтована кутами за сторонами світу. Стіни простежувалися слабо. Долівка земляна і розміщувалася на рівні тогочасної поверхні. Вона міцно утрамбована, що свідчить про тривалий час функціонування житла. Судячи за характером заповнення та умов його залягання, житло наземне, а потужний шар дрібної глиняної обмазки з домішками попелу та вугілля, що накривав долівку, утворився за рахунок розвалу стін та верхнього перекриття. Розміри споруди 7,8х10,9 м (85,02 м²), товщина глиняної обмазки 0,25–0,3 м. У підлозі виявлено 49 ямок від стовпів. Вони розміщувалися двома рядами вздовж стінок на відстані 0,6–1,2 м одна від одної. Діаметр ямок 0,2–0,5, глибина 0,12–0,42 м від рівня долівки. Стовпи були основою дерев'яного каркасу стін та верхнього перекриття житла. Враховуючи характер розміщення стовпових ям, велику кількість глиняної обмазки у житлі, можна припустити, що воно мало стовпово-плетневу конструкцію стін, що обмазувалися глиною.

Посередині житла, ближче до західного кута, виявлено два вогнища. Одне з них (№ 1) глинобитне, округлої форми, діаметром 1 м, товщина череня 4 см. Черинь випалено до червоного кольору. В 1 м на південь від нього знаходилося ще одне глинобитне вогнище (№ 2), овальної у плані форми, розмірами 0,8х1 м. Черинь розміщено на глиняній підсипці товщиною 10 см; випалений до сірого кольору, потрісканий. Товщина череня 8 см.

У південно-західній частині житла знайдено п'ять господарських ям, розташованих по обох боках вогнища. Яма "А" приліжна, розміщена в 10 см на північний захід від вогнища № 1. Вона має близьку до округлої у плані форму, діаметром 0,8 і глибиною 0,56 м від рівня долівки. Стіни ями дещо звужені донизу, дно лінзоподібне. Яма заповнена уламками глиняної обмазки, попелом та вугіллям.

Яма "Б" розташована в 1 м на північ від вогнища № 1. Вона овальної у плані форми, розмірами 1х1,5 м. Стіни звужені до лінзоподібного дна. Глибина ями 0,5 м від рівня долівки житла. У північній частині ями – округле заглиблення діаметром 0,7 і глибиною 0,15 м від рівня дна ями. Заповнення аналогічне заповненню ями "А".

Яма "В" розташована в 0,9 м на південний схід від вогнища № 2. Вона має видовжено-овальну у плані форму розмірами 2,2х1,2 і глибину 0,3 м від рівня долівки. Стіни ями прямі, дно рівне. Заповнення – глиняна обмазка та погін.

Західна частина ями "В" перекрила східну стіну ями "Г". Вона має овальну у плані форму розмірами 1х1,4 м і глибину 0,57 м від рівня долівки. Стіни прямі, дно рівне. Заповнення – темний гумус. Ймовірно, яму "Г" раніше за інші ями засипано ще за часів функціонування житла.

Яма "Д" розташована в 0,1 м на захід від ями "Г". Вона має близьку до

товщина 5–8 см. Долівка житла земляна, знівельована, сильно утоптана. У центрі, на рівні долівки знаходилося вогнище, підмазане глиною. Форма його у плані овальна, розміри 0,73х1,2 м. Черинь випалений до червоного кольору, товщиною 5–6 см.

округлої у плані форму діаметром 1,1 і глибиною 0,5 м від рівня долівки. Заповнення – глиняна обмазка та попіл.

При розчистці завалу стін та верхнього перекриття житла знайдено велику кількість ліпної кераміки. Фрагменти від гончарних посудин черняхівської культури становлять 14,5% усієї кількості знайденої кераміки. У східній частині житла, на долівці лежало два залізних ножі та добре збережений кістяний гребінь.

На північно-західному краї поселення, понад берегом відкрито господарську яму № 17. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,3 і висоту стін 0,9 м від рівня дна. Стіни вертикальні, дно рівне. У заповненні виявлено декілька уламків ліпного посуду та залізу фібулу підв'язної конструкції.

У 2–4 м на схід від житла № 16 знайдено ще кілька господарських ям.

Яма № 18 округлої форми, діаметром 0,7 м. Стіни трохи похилі до дна, дно рівне. Глибина ями 0,5 м від рівня виявлення. У заповненні знайдено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 19 овальної форми розмірами 1,1х1 і глибиною 0,3 м від рівня виявлення. Стіни вертикальні, дно рівне. У східній частині дна – заглиблення діаметром 0,6 і глибиною 0,1 м від рівня дна ями. Посередині заглиблення відкрито ямку від стовпа діаметром 0,1 і глибиною 0,25 м від рівня дна ями. Заповнення – темний гумус з великою кількістю домішок глиняної обмазки, де виявлено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 20 має округлу у плані форму діаметром 0,8 м. Стіни вертикальні, дно рівне. Глибина ями 0,4 м від рівня виявлення. При зачистці трапилося кілька уламків ліпної кераміки.

Яма № 21 має близьку до овальної у плані форму розмірами 1х1,1 і глибиною 0,45 м від рівня виявлення. Стіни прямі, дно рівне. У заповненні знайдено три уламки ліпного посуду.

Яма № 22 знаходилася у 4 м на захід від житла № 20. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,2 і глибиною 0,4 м від рівня виявлення. Стіни звужені донизу, дно лінзоподібне. При зачистці знайдено п'ять уламків ліпної кераміки.

Наймасовішим матеріалом на поселенні є кераміка. Переважаюча її кількість дуже фрагментована, що є звичайним явищем при розкопках поселення. Майже всі посудини ліпні. У тісті домішки жорстви, інколи шамоту, органічні речовини. Поверхня підлощена, лощена навмисно зроблена шерехатою. Орнамент зустрічається рідко. Це прорізні лощені лінії під вінчиком або під шийкою, косі канелюри на плічках, геометричні лінії. Кераміка представлена широкогорлими, приземкуватими горщиками, мисками, кухликами. Рідше траплялися вазоподібні посудини.

Гончарна кераміка представлена горщиками та мисками, характерними для черняхівської культури.

Інші знахідки представлені пряслами, грузилами для ткацького ремесла. Знайдено кілька ножів, глиняний світильник, кістяні проколки. Цікаві залізна двочленна фібула підв'язної конструкції та кістяний трискладовий гребінь з дугоподібною спинкою.

На основі датуючих предметів селище можна віднести до останньої чверті – II – половини ІУ ст.

Гірка Полонка III Луцького району. На території овочевої бригади колгоспу селище вельбарської культури перекриває селище зубрицької групи. На поверхні зібрано числені уламки ліпної та окремі фрагменти гончарної кераміки.

База III Луцького району Волинської області. В уроч. Панське крім матеріалів різних епох зібрано кераміку вельбарської культури.

Новостає I Луцького району Волинської області. Селище вельбарської культури перекриває селища з матеріалами зубрицької групи. На поверхні та у шурфах зібрано незначну кількість ліпної кераміки вельбарської культури.

Загаї II Горохівського району Волинської області. В уроч. Берези селище вельбарської культури перекриває селище зубрицької групи. На дослідженій площі (3600 м²) виявлено п'ять житлових споруд, два господарські приміщення та 14 господарських ям, що відносяться до вельбарської культури.

Житло № 6 виявлено на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Це прямокутна з заокругленими кутами споруда, орієнтована короткими стінами по лінії південь – північ. Стіни житла прямовисні, долівка рівна, міцно утрамбована. Розміри житла 3,4х5,2, висота земляних стін 0,5 м від рівня долівки. Посередині житла відкриті дві підвальні ями. Яма "А" розташована ближче до східної стіни. Вона має близьку до округлої у плані форму діаметром 1,2 та глибиною 0,35 м від рівня долівки. Стіни ями вертикальні, дно рівне. Яма "Б" знаходиться ближче до західної стіни. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,8 та глибиною 0,36 м від рівня долівки. Стіни вертикальні, дно рівне. У долівці житла відкрито вісім ямок від стовпів. Шість з них, діаметром 0,2–0,3 м та глибиною 6–15 см від рівня долівки, містилися посередині коротких стін і кутах житла. Одна з ямок, діаметром 0,2 та глибиною 0,14 м від рівня долівки, знаходилася посередині довшої, північної стіни. Остання стовпова ямка, діаметром 0,22 та глибиною 0,15 м від рівня долівки, розміщувалася приблизно посередині південної стіни, ближче до східного кута. На долівці житла простежено скупчення попелу та вугликів, особливо біля західної стіни та з північного боку підвальної ями "А".

Заповнення житла – темно-сірий гумус з незначними домішками вугликів, попелу та глиняної обмазки. Тут виявлено досить численні уламки ліпного посуду вельбарської культури та кістки тварин. Серед посуду виділяються декілька уламків гончарних горщиків черняхівської культури. Житло, виходячи з характеру керамічного матеріалу, можна віднести до пізньої фази розвитку вельбарської культури.

Житло № 10 виявлене на глибині 0,5 м від сучасної поверхні, під заповненням давньоруського житла № 12. Це овальна у плані із звуженою південною частиною землянка, орієнтована короткими стінами за лінією північ – південь. Стіни житла звужені до долівки, що надає йому у розрізі ночвоподібної форми. Долівка глиняна, дуже міцно утрамбована. До південної короткої стіни примикав материковий останець-прилавок шириною 0,7 і довжиною 1,4 м. Він розташований на висоті 0,5 м від рівня долівки. Прилавок-останець міг бути сходиною у житло, але міг використовуватися і в господарських цілях. В середній частині східної стіни житла вибрано глинобитну піч, розташовану на висоті 0,55 м від рівня долівки житла. Піч має підковоподібну у плані форму розмірами 0,6х1,2 м. Висота печі 0,45 м від рівня череня. Черень випалено на товщину 2–4 см. З правого боку печі є припечна приступка розмірами 0,4х0,4 м. Вона піднімалася над рівнем долівки на 0,3 м. Розміри житла 2,8х4, висота земляних стін 1,1 м від рівня долівки.

Заповнення житла складалося з світло-сірого гумусу з великою кількістю домішок попелу та дрібної глиняної обмазки. Тут виявлено багато

уламків ліпного посуду вельбарської культури. Серед цього виділяється кілька уламків гончарних посудин черняхівської культури. Зібрано також значну кількість кісток тварин.

Житло № 11 простежене на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні. Пляма від житла виділялася на фоні чорнозему світло-жовтим кольором заповнення і була дуже виразною.

Це прямокутна у плані напівземлянка з заокругленими кутами, орієнтована ними за сторонами світу. Стіни житла дещо похилі до низу, долівка рівна, міцно утрамбована, особливо у центральній частині. Розміри житла 3,5x4,4, висота земляних стін 0,8 м від рівня долівки. Стационарного вогнища у житлі не виявлено, але у різних частинах долівки, переважно в центрі, є плями перепаленої глини. У долівці знайдено 28 ямок від стовпів. 14 з них розташовані по периметру стін. Найбільшими є ями посередині коротких стін і кутах. Стовпи призначалися для утримування верхнього перекриття житла. Їх діаметр 0,25–0,4, глибина 0,13–0,19 м від рівня долівки. Вздовж північно-східної стіни зроблено материковий останець-прилавок. Його ширина 0,35–0,65, висота 0,1–0,25 м від рівня долівки. Вздовж прилавка, впритул до нього, розміщалося шість невеликих стовпових ям, діаметром 0,18–0,2 глибиною 0,11–0,21 м від рівня долівки. Стовпи, напевно, підтримували дерев'яну обшивку прилавка. Стовпові ямки відкрито у різних місцях долівки. Це, мабуть, сліди внутрішнього інтер'єру житла (стіл, стільці, лави тощо). Так, чотири ямки, що у плані складають квадрат площею 1x1,2 м, розташовані у східній частині долівки. Їх діаметр 0,15–0,25, глибина 0,12–0,32 м від рівня долівки. Ще п'ять невеликих стовпових ям діаметром 0,19–0,2 і глибиною 0,09–0,14 м від рівня долівки, є ближче до західної стіни житла.

До північної короткої стіни житла примикала близька до округлої у плані споруда, яка, судячи за характером переходу у житло, становила з ним єдиний комплекс. Аргументом на користь висловленої думки є те, що рівень дна споруди відповідає рівню долівки житла. Стіни споруди вертикальні, дно рівне, утрамбоване посередині. Розміри споруди 1,8x2, висота земляних стін 0,6 м від рівня дна. До східної стіни споруди примикав материковий останець-виступ, який визначав, мабуть, вхід у приміщення. Розміри приступки 0,5x0,15 м. Приступка розташована на висоті 0,3 м від рівня дна споруди. Можливо, це були сіни. Навпроти приступки є два стовпові ямки, діаметром 0,15–0,18 і глибиною 0,07–0,1 м від рівня дна. Стовпи, що стояли тут, були ймовірно, основою дверей. Ще п'ять ямок є вздовж периметра стін споруди, за виключенням стіни, що примикала до житла. Їх діаметр 0,15–0,2, глибина 0,11–0,16 м від рівня дна. Ще одна ямка від стовпа розташована посередині споруди. Її діаметр 0,18, глибина 0,13 м від рівня дна споруди.

Заповнення споруди й житла однорідне і складалося з пухкого, сильно перемішаного з золою, попелом та глиняною обмазкою гумусу. У заповненні виявлено значну кількість ліпної та гончарної кераміки, кісток тварин. На долівці житла знайдено два залізні ножі, два глиняні прясла.

Житло № 14 виявлене на глибині 0,35 м від рівня сучасної поверхні. Це овальна у плані землянка, орієнтована довгими кутами за сторонами світу (схід – захід). Стінки землянки похилі до дна, долівка знівельована, плоска, рівна, сильно утрамбована. Розміри 3x4,4, висота земляних стін 0,98 м від рівня долівки. У північній стінці житла вирізані три сходинки. Вони зроблені не перпендикулярно, а паралельно до стінки. Верхню схо-

динку відкрито на глибині 0,17 м від рівня виявлення житла, другу – на глибині 0,26 м від першої, третю – на 0,3 м нижче від другої. Остання сходинка була одночасно й частиною прилавка, що примикав до східної короткої стіни. Розміри першої сходинки 0,5x0,8, другої – 0,4x1,4 м. Ширина прилавка 1 м. Прилавок розміщено на висоті 0,32 м від рівня долівки. У долівці житла та його кутах відкрито щість стовпових ям, діаметром 0,2–0,4, глибиною 0,2–0,4 м від рівня долівки.

Заповнення житла складалося з темного гумусу з великою кількістю домішок перепаленої глиняної обмазки, попелу, вугілля. Тут знайдено велику кількість ліпного посуду вельбарської культури та багато кісток тварин. Серед кераміки виділяються декілька уламків гончарного посуду черняхівської культури.

Споруду № 3 виявлено на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Має прямокутну у плані форму і орієнтована короткими стінами по лінії північ–південь. Стіни споруди прямовисні, дно рівне. Розміри 2x3, висота земляних стін 0,2 м від рівня дна. Східну і західну частини споруди займали підвальні ями "А" і "Б". Між ними зроблено перегородку – 0,4 м від рівня споруди. Стіни ями "А" прямовисні, дно рівне. Яма округлої форми діаметром 1,2 та глибиною 0,4 м від рівня дна споруди. Яма "Б" також округлої форми, діаметром 1,6 та глибиною 0,35 м від рівня дна споруди. Стіни прямовисні, дно рівне. Заповнення об'єкту – темно-сірий гумус із значною домішкою вугликів та попелу. Тут виявлено декілька уламків ліпного посуду та кістки тварин. Серед кераміки виділяється уламок гончарної посудини черняхівської культури.

Споруду № 4 виявлено на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Вона має неправильну у плані форму, близьку до квадратної і орієнтована стінами за сторонами світу. Стіни прямовисні, дно рівне. Розміри споруди 2x2, глибина 0,4 м від рівня виявлення. Основну площу споруди займає підвальна яма округлої форми діаметром 1,7 та глибиною 1,1 м від рівня дна споруди. Стіни ями прямовисні, дно рівне. Заповнення об'єкту – темний гумус із сирими прошарками, наповненими попелом та глиняною обмазкою. Тут знайдено декілька уламків ліпного посуду та кістки тварин. Один з фрагментів належав гончарному горщику черняхівської культури.

Яму № 1 виявлено на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Вона має овальну у плані форму з дещо похилими стінами та лінзоподібним дном. Розміри ями 1x1,75 м, глибина 0,9 м від рівня виявлення. Заповнення – темний гумус з домішками вугликів та попелу. В ньому виявлено декілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 2. Контури простежено на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Яма має округлу у плані форму з вертикальними стінами та рівним дном. Діаметр ями 2, глибина 1 м від рівня виявлення. У заповненні – кілька уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

Яму № 8 виявлено на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Вона має овальну у плані форму розмірами 1,28x1,4 та глибину 0,35–0,4 м від рівня виявлення. Стіни похилі до дна, при дні заокруглені, дно лінзоподібне. У заповненні виявлено чотири уламки ліпного посуду та кілька кісток тварин.

Яму № 9 відкрито на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Має овальну у плані форму розмірами 1,8x2,2 та глибину 1 м від рівня виявлення. Стіни прямовисні, дно нерівне. У заповненні, яке складав темний гумус з домішками вугликів та попелу, знайдено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яму № 16 виявлено на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Має близьку до овальної у плані форму розмірами 2x2,2 та глибину 1,1x1,3 м від рівня виявлення. Стіни вертикальні, дно рівне. Заповнення – темний гумус з великою кількістю вугликів, попелу та глиняної обмазки. В ньому

знайдено багато уламків ліпного посуду вельбарської культури та кістки тварин.

Яма № 19 знаходилася на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Має близьку до округлої у плані форму з прямовисними стінами та лінзоподібним дном. Розміри 1,3x1,6, глибина 0,8 м від рівня виявлення. У заповненні - вісім уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 22 розміщувалася на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,3 та глибиною 0,45 м від рівня виявлення. Стіни дещо похилі до дна, дно рівне. У центрі вибрано ще одну яму діаметром 0,8 та глибиною 0,6 м від рівня дна ями. Заповнення - темний гумус з домішками вугликів та попелу. Тут виявлено шість уламків ліпної кераміки вельбарської культури та кістки тварин.

Яму № 30 простежено на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні. Має овальну форму з похилими стінами і лінзоподібним дном. Розміри 0,87x0,63, глибина 0,28 м від рівня виявлення. У заповненні - три уламки ліпної кераміки вельбарської культури.

Яму № 32 виявлено на глибині 0,45 м від сучасної поверхні. Округлої форми, діаметром 0,8 і глибиною 0,28 від рівня виявлення. Стіни похилі, дно плоске. У заповненні - кілька уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

Яму № 33 відкрито на глибині 0,45 м від сучасної поверхні. Має округлу у плані форму, діаметром 1,25 і глибиною 0,6 м від рівня виявлення. Стіни похилі, дно нерівне, лінзоподібне. У заповненні - розвал горщика.

Яму № 42 знайдено на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Має округлу у плані форму з сильно похилими стінами і вузьким дном. Її діаметр 1,2, глибина 1 м від рівня виявлення. У заповненні - кілька уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

Яма № 43 розміщувалася на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Має овальну форму з прямими стінами та рівним дном, розміри 0,8x1,2, глибина 0,5 м від рівня виявлення. У заповненні - кілька дрібних уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

Яму № 44 простежено на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Має близьку до овальної форму, діаметром 1,2 та глибиною 0,75 м від рівня виявлення. У заповненні зібрано кілька уламків ліпної кераміки та кістки тварин. Стіни ями вертикальні, дно нерівне, похилене до південної частини.

Яма № 45 знаходилася на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Має овальну форму розмірами 1x1,2 та глибину 0,4 м від рівня виявлення. Стіни трохи похилі, дно рівне. У заповненні - ліпна кераміка та кістки тварин.

В об'єктах та культурному шарі поселення виявлено значну кількість уламків ліпної кераміки. Незначний відсоток (4,6 %) становить гончарна кераміка черняхівської культури. Ліпна кераміка має грубу фактуру з домішками шамоту та жорстви. Випал міцний. Практично всі черепки мають підлощену поверхню світло-жовтого і брунатного кольору. Нерідко поверхня посудин комбінована: під вінцем підлощена, а тулуб спеціально рустовано. Орнамент трапляється рідко. Це пальцеві заціпи по тулубу, врізні лінії різноманітних комбінацій.

За формами кераміка поділяється на горщики, миски, кухлики, вази та друшлаки. Найбільший відсоток становлять горщики з увігнутими до середини краями, так званої яйцеподібної форми. Миски конусо- і S-подібного профілю, кухлики здебільшого конусоподібні.

Гончарна кераміка представлена горщиками та мисками, форми яких повторюють кераміку черняхівської культури.

Крім кераміки, на поселенні знайдено глиняні прясла, конусоподібні блоки для ткацьких верстатів, ножі, кістяні проколки, шила, біовальну залізну поясну пряжку.

На основі типології кераміки та датування біовальних пряжок селище

можна віднести до другої фази розвитку вельбарської культури на Волині (друга половина III–IV ст.).

с. *Линів -II Локачинського району Волинської області*. Селище розташоване на південно-східній околиці села в уроч. Безодня. Займає нижню частину південного корінного берега р. Черногузки, що похилими схилами врізається у широку заплаву річки. На поверхні зібрано уламки ліпної кераміки та ручку амфори з асиметричним профілюванням.

Лежниця *І. Іваничівського району Волинської області*. В уроч. Біля Церкви крім матеріалів пшеворської культури та зубрицької групи зібрано ліпну кераміку вельбарської культури. Розвідка І. П. Михальчишина*.

с. *Михалє Іваничівського району Волинської області*. В уроч. Вилання на невисокому стрімкому березі Західного Бугу на рівному плато, перерізаному ярм. І. П. Михальчишином зібрано значну кількість ліпної кераміки вельбарської культури**.

с. *Свитазіє Сокальського району Львівської області*. Поселення розташоване на лівому березі р. Коробівка в уроч. Окописько. Матеріали вельбарської культури перекривають селище зубрицької групи. Дослідження Л. І. Крушельницької 1970 р.***.

с. *Федорівці Сокальського району Львівської області*. Досліджувалося Л. І. Крушельницькою у 1979 р. Селище розташоване в уроч. Кобильська Долина. Виявлено наземну споруду прямокутної форми з ліпним і гончарним посудом [Крушельницька, 1978].

с. *Ромош Сокальського району Львівської області*. Досліджувалося Л. І. Крушельницькою у 1971 р. та В. В. Кропоткіним у наступні роки. Л. І. Крушельницькою виявлено господарську споруду з великою кількістю ліпного посуду. На підставі знайденої тут фібули підв'язного типу та трискладового кістяного гребеня селище датується другою половиною III–IV ст. [Крушельницька, 1975. – С. 75–80].

с. *Лепесієва Білогорського району Хмельницької області*. Досліджувалося у 1957–1961 рр. М. А. Тихановою. Відкрито залишки багатьох наземних жител та господарських споруд. Зібрано величезну кількість ліпного та гончарного посуду, знаряддя праці, прикрас. Селище датується кінцем II – першою половиною IV ст. [Тиханова, 1963. – С. 178; 1966. – С. 210].

с. *Вікніни Великі Шумського району Хмельницької області*. Досліджувалося М. Ю. Смішко у 1946 р. Виявлено залишки двох наземних жител з великою кількістю ліпного та гончарного посуду [Смішко, 1947. – С. 111].

с. *Борсуки Ланівецького району Тернопільської області*. Селище розташоване на лівому березі р. Горинь. Досліджувалося В. К. Волянником у 1972 р. Зібрано ліпну та гончарну кераміку****.

с. *Боромель Млинівського району Ровенської області*. Крім матеріалів ранньозалізного часу, зубрицької групи та періоду Київської Русі, зібрано ліпну кераміку вельбарської культури. В урочищі берега знайдено понад 20 залізних та бронзових фібул підв'язної конструкції*****.

с. *Береги Млинівського району Ровенської області*. Поселення розташоване в уроч. Підхворяща на території піщового кар'єру на лівому березі р. Іква. Обстежене І. К. Свешніковим [Археологічні пам'ятки, 1982. – С. 58].

с. *Уздіці Гоцанського району Ровенської області*. Поселення розташоване на південному березі давнього ставу в уроч. Заств'я. Відкриті І. К. Свешніковим [Археологічні пам'ятки, 1982. – С. 57].

с. *Замлиння Дубнівського району Ровенської області*. Селище знахо-

* Фонди ІСН у Львові.

** Фонди ІСН у Львові.

*** Там же.

**** Фонди ІА АН УРСР.

***** Фонди музею археології Луцького педінституту.

диться в уроч. Замлиння на південно-західному схилі правого берега р. Стубла. Відкрите І. К. Свешніковим [Археологічні пам'ятки, 1982. – С. 57].

с. *Острів Дубнівського району Ровенської області*. Селище розташоване в уроч. Кропилівка на південно-східному схилі лівого берега р. Стубли. Розвідка І. К. Свешнікова [Археологічні пам'ятки, 1982. – С. 57].

с. *Городок Ровенського району Ровенської області*. Селище розташоване в уроч. Клементів поблизу колгоспної птахоферми. Відкрите І. К. Свешніковим [Археологічні пам'ятки, 1982. – С. 58].

с. *Зозів Ровенського району Ровенської області*. Поселення відкрите в уроч. Придатки на виступі високого лівого берега р. Устя. Розвідка І. К. Свешнікова [Археологічні пам'ятки, 1982. – С. 58].

с. *Великий Олексин Ровенського району Ровенської області*. Поселення розташоване в уроч. За Рікою на схилі високого правого берега р. Устя на захід від вапнякового кар'єру. Розвідка І. К. Свешнікова [Археологічні пам'ятки, 1982. – С. 58].

м. *Любомль, Волинської області*. Могильник досліджувався у 1963–1970 рр. В. М. Цигиликом та Ю. В. Кухаренко. Відкрито 12 поховань з трупоспаленням; кам'яна вимостка і 20 ям, заповнених вугіллям та камінням [Кухаренко, 1980. – С. 77].

с. *Гуца Любомльського району Волинської області*. Могильник розташовано на піщаному підвищенні в уроч. Могилки (Додатки) на східній околиці села. Дослідження Ю. В. Кухаренка [1968].

с. *Машів Любомльського району Волинської області*. Могильник відкрито на великому піщаному підвищенні. Обстежувався Д. А. Остапюком та Ю. В. Кухаренко. Могильник знищено кар'єром. На поверхні зібрано керамічний матеріал та одну бронзову фібулу [Кухаренко, 1980. – С. 67].

с. *Гірка Полонка І Луцького району Волинської області*. На території села випадково знайдено трупопокладення з матеріалом, характерним для вельбарської культури. Поховання опубліковано М. Ю. Брайчевським [1964. – С. 173–176].

с. *Баїв ІІ Луцького району Волинської області*. Могильник відкрито випадково у 1985 р. Влітку 1985 р. нами тут проведено археологічні дослідження.

Могильник розташовано на гребені високого, пануючого над територією, пагорба, на західній околиці села, на території сучасного цвинтаря. Могильник знищено земляними роботами, викорчовуванням та посадкою дерев. Грунт перевідкладений до глибини 1–1,2 м. На дослідженій площі (420 м²) виявлено чотири поховання.

Поховання № 1 відкрито на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Поховальна яма округлої форми діаметром 0,8 і глибиною 0,5 м від рівня виявлення. У ямі стояла урна, за яку правив середніх розмірів горщик із загнутими досередини потовщеними вінцями. Зовнішня поверхня горщика рустована, внутрішня – чорна, заглажена. Урна до вінець заповнена перепаленими кістками, перемішаними з попелом.

Поховання № 2. Порушене земляними роботами. Виявлене на глибині 0,7 м від сучасної поверхні. У ямці діаметром 0,5 м відкрито дуже фрагментовані залишки ліпної урни. Довкола на землі і на внутрішніх стінках урни – перепалені людські кісточки із залишками вогнища. На одному з уламків вінця урни знайдено прикипілу до стінки черепка S-подібну золоту підвіску.

Поховання № 3. Зруйноване земляними роботами. Виявлене на глибині 0,9 м від сучасної поверхні. Від поховання зберігся глиняний кухлик яйцеподібної форми, прикрашений у верхній частині кількома ритими горизонтальними лініями. Довкола розкидані людські перепалені кістки із залишками вогнища.

Поховання № 4. Виявлене на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Поховальна яма витягнуто-овальної форми розмірами 1,7х0,8 і глибиною 0,4 м

від рівня виявлення. Кістяк порушено корінням дерев. Небіжчик лежав на спині головою на північ. Ноги перехрещені в колінах. Грудна клітка розчавлена; голова лежала на грудях. Біля шиї – уламок пружини від залізної фібули. Довжина кістяка у порушеному стані 1,15 см.

Таким чином, на могильнику виявлено три трупоспалювальні поховання і одне трупопокладення. Знайдені матеріали дозволяють датувати їх кінцем II – III ст.

с. *Дерева́не Ровенського району Ровенської області*. Випадково виявлений могильник. Відкрито кілька поховань з трупоспаленням і одне трупопокладення. Матеріали опубліковані М. В. Кухаренко [1980. – С. 72].

с. *Могіляни-Хмельник Острожського району Ровенської області*. Могильник розташований в уроч. Хмельник. Відкрито поховання з трупоспаленням і характерним для вельбарської культури речовим інвентарем [Каспарова, Шукин, 1979. – С. 161].

с. *Дитиничі Дубнієського району Ровенської області*. Могильник досліджувався М. Ю. Смішко та І. К. Свешніковим. Відкрито 19 ямних і 2 урнових трупоспалення. Виявлено багатий речовий матеріал [Смішко, Свешніков, 1961. – С. 89-114].

- Абашина Н. С., Гороховський Є. Л. Кераміка пізньозарубинецького поселення Обухів III // Археологія. — 1976. — 18. — С. 61–71.
- Алексеєва Е. М. Античні бусы Северного Причорномор'я // САИ. — 1978. — Вып. Г1–12. — 103 с.
- Амброс А. К. Фібулы Европейской части СССР // САИ. — 1966. — Вып. Д1–30. — 313 с.
- Археологічні пам'ятки Прикарпаття та Волині ранньослов'янського та давньоруського періодів. — К.: Наук. думка, 1982. — 266 с.
- Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., Наук. думка, 1982. — 241 с.
- Баран В. Д., Волякин В. К., Козак Д. Н. Памятники черняхівської культури в Тернопільській області // АО 1972 г. — М., 1973. — 257 с.
- Баран В. Д. Черняхівська культура. — К.: Наук. думка, 1981. — 263 с.
- Баран В. Д. Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблема расселения славян // Славяне на Днестре и Дунае. — Киев: Наук. думка, 1983. — С. 5–48.
- Бидзиля В. И., Пачкова С. П. Зарубинецкое поселение у с. Лютж // МИА. — 1969. — Вып. 160. — С. 51–75.
- Бидзиля В. И., Недопако Д. П., Паньков С. В. О черной металлургии рубежа нашей эры // Использование методов естественных наук в археологии. — Киев: Наук. думка, 1981. — С. 3–12.
- Брайчевский М. Ю. Погребение в Горькой Полонке на Волини // МИА. — 1964. — Вып. 116. — С. 173–176.
- Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. — М.: Наука, 1973. — 283 с.
- Вакуленко Л. В. Поселение позднеримского времени у с. Сокол и некоторые вопросы этногенеза славян // Славяне на Днестре и Дунае. — Киев: Наук. думка, 1983. — С. 235–255.
- Варнер И. К. Происхождению и распространению антов и склавенов // СА. — 1972. — № 4. — С. 102–114.
- Винокур І. С. Старожитності Східної Волині першої половини I тис. н. е. // Старожитності Східної Волині I тис. н. е. / Чернівецький університет. — Чернівці, 1960. — 131 с.
- Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен. — К.: Наук. думка, 1972. — 177 с.
- Винокур І. С. Черняхівські племена на Днестре і Дунає // Славяне на Днестре і Дунає. — К.: Наук. думка, 1983. — С. 77–105.
- Волякин В. К. Население Волини первой половины I тыс. н. э.: Автореф. дис... канд. ист. наук. — Киев, 1978. — 16 с.
- Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. — М.; Л.: Наука, 1949. — 103 с.
- Геминг В. Ф. Этнический процесс в первобытности. — Свердловск: Изд-во Уральск. ун-та. — 1970. — 127 с.
- Гороховський Є. Л. Фібула з с. Озаринці на Поділлі / Тез. доп. V-ї Подільської історико-краєзнавчої конф. — Кам'янець-Подільський, 1980. — С. 130–138.
- Гороховський Є. Л. Хронологія украшених з в'язаною емаллю Середнього Подніпров'я // Матеріали по хронології археологічних пам'яток України. — Киев: Наук. думка, 1982. — С. 125–140.
- Горюнов Е. А. Исследования в Курской области // АО 1979 г. — М., 1980. — С. 150–151.
- Захарук Ю. М. Проблема археологічної культури // Археологія. — 1964. — Т. 17. — С. 12–40.
- История крестьянства в Европе. — М.: Наука, 1985. — Т. 1. — 607 с.
- Йордан О. О происхождении и деяниях гетов. — М.: Наука, 1960. — 435 с.
- Каспарова К. В. Могильник и поселение у дер. Отвержици / Новые данные о зарубинецкой культуре в Поднепровье // МИА. — 1969. — Вып. 160. — С. 132–169.
- Каспарова К. В. Зарубинецкие могильники в с. Могильяны на Ровенщине // Археологія. — 1973. — 10. — С. 62–72.
- Каспарова К. В. Новые материалы могильника Отвержици и некоторые вопросы относительной хронологии зарубинецкой культуры Полесья // АС. — 1976. — Вып. 17. — С. 35–67.
- Каспарова К. В., Шужин М. Б. Могильник Могильяны-Хмелик — Ленинградский Гос. Эрмитаж. — Л.: — 1979. — С. 160–163.
- Каспарова К. В. Хронология зарубинецкой культуры Припятского Полесья: Автореф. дис... канд. ист. наук. — Л., 1981. — 19 с.
- Козак Д. Н. Могильник початку нашої ери у с. Звенигород на Львівщині // Археологія. — 1978. — 25. — С. 96–107.
- Козак Д. Н. Пшеворська і черняхівська культури у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі // Археологія. — 1982. — 37. — С. 31–48.
- Козак Д. Н. Розкопки поселення пшеворської культури на Волині // АО 1981 г. — М., 1983. — С. 271–272.
- Козак Д. Н. Памятники рубежа и первых веков н. э. в Поднестровье и Западной Волини // Славяне на Днестре и Дунае. — Киев: Наук. думка, 1983а. — С. 77–105.
- Козак Д. Н., Журко О. І. Поселення поблизу с. Велика Слобідка пізньоримського часу в Середньому Подністров'ї // Археологія. — 1983. — 43. — С. 62–71.
- Козак Д. Н. Новые работы у с. Боратин // АО 1982 г. — М., 1984. — С. 274.
- Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. — К.: Наук. думка, 1984. — 96 с.
- Козак Д. Н. Поселение у с. Великая Слобода (к вопросу о памятниках вельбарской культуры на Волини и Подолии) // КСИА. — 1984а. — Вып. 178. — С. 55–60.
- Козак Д. Н. Пшеворская культура и волино-подольская группа // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 25–34.
- Козак Д. Н. Вельбарская культура // Там же. — С. 68–76.
- Козак Д. Н. Могильник пшеворської культури поблизу с. Гринів на Верхньому Подністров'ї // Археологія. — 1985б. — 52. — С. 52–64.

- Козак Д. Н., Пашкевич Г. О. Про землеробство племен Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя на рубежі і в перших століттях н. е. // Археологія. — 1985в. — 50. — С. 18—27.
- Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Про культурно-історичний процес на території України в першій чверті I тис. н. е. // Археологія. — 1986. — 56. — С. 32—47.
- Козак Д. Н. Пшеворская культура и вольно-подольская группа // Археология Украинской ССР. — Киев: Наук. думка, 1986а. — Т. 3. — С. 52—61.
- Козак Д. Н. Вельбарская культура // Археология Украинской ССР. — Киев: Наук. думка, 1986б. — Т. 3. — С. 127—135.
- Козак Д. Н. Культурный процесс на Западной Волини в первой половине I тыс. н. э. // Zachodnia strefa osadnictwa kultury szermiachowskiej. — Lublin: Изд-во Люблинского ун-та им. М. Кюри-Склодовской, 1986. — С. 45—69.
- Козак Д. Н. Поселение у с. Пасеки-Зубрицкие и некоторые вопросы культурного развития племен Поднестровья на рубеже и в первых веках нашей эры // Acta archaeologica Carpathica, 1987. — Т. XXVI. — S. 175—208.
- Кравченко Н. М., Гороховский Е. Л. О некоторых особенностях развития материальной культуры населения Среднего Поднепровья первой половины I тыс. н. э. // СА. — 1979. — № 2. — С. 51—68.
- Крушельницька Л. І. Поселення поморської культури у Ровенській області // Археологія. — 1968. — Т. 21. — С. 194—198.
- Крушельницька Л. І. Звіт про роботу Західнобугської експедиції у 1970 р. // Архів Інституту археології АН УРСР. — Ф. с. 5964.
- Крушельницька Л. І. Племена поморської культури // Стародавнє населення Прикарпаття та Волині. — К.: Наук. думка, 1974. — С. 275—276.
- Крушельницька Л. І., Оприск В. Г. Поселення східнопоморсько-мазовецької культури у верхів'ях Західного Бугу // Археологія. — 1975. — 18. — С. 75—80.
- Крушельницька Л. І. Звіт про польові дослідження Сокальської археологічної експедиції ІСН АН УРСР // Архів Інституту археології АН УРСР. — Ф. 5864. — 1978. — 79. — 13 с.
- Крушельницька Л. І. Взаємоз'язки населення Прикарпаття і Волині з землями Східної і Центральної Європи. — К.: Наук. думка, 1985. — 160 с.
- Кухаренко Ю. В. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры // СА. — 1960. — № 1. — С. 289—300.
- Кухаренко Ю. В. Памятники железного века на территории Полесья // САИ. — 1961. — Вып. III—29. — 70 с.
- Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура // САИ. — 1964. — Вып. III—19. — 68 с.
- Кухаренко Ю. В. Разведки в Полесье // АО 1967 г. — М., 1968. — С. 247.
- Кухаренко Ю. В. Вольнская группа полей погребений и проблема так называемой готепигидской культуры // КСИА. — 1970. — Вып. 121. — С. 57—59.
- Кухаренко Ю. В. Бабівський могильник // Археологія. — 1975. — 18. — С. 51—61.
- Кухаренко Ю. В. О так называемых зарубинецких памятниках Подолии // Проблемы советской археологии. — М.: Наука, 1979. — С. 142—146.
- Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Трищина. — М.: Наука, 1980. — 126 с.
- Кухаренко Ю. В. О качинской находке в V в. // Древности эпохи великого переселения народов V—VIII вв. — М.: Наука, 1982. — С. 234—244.
- Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. — Греческие писатели. — СПб., 1893. — Т. 1 — 1904. — Т. 2. — 271 с.
- Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое // МИА. — 1958. — № 74. — 150 с.
- Магомедов Б. В. Исследования в Винницкой области // АО 1982 г. — М., 1984. — С. 289.
- Магомедов Б. В. Черняховские памятники Южного Побужья [Тезисы докладов Советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии]. — М.: Наука, 1985. — С. 33.
- Максимов Е. В. Зарубинецкие селище поблизу с. Зарубинці // Археологія. — 1964. — Т. 17. — С. 74—91.
- Максимов Е. В. Про походження зарубинецької культури // Археологія. — 1969. — Т. 22. — С. 120—135.
- Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — Киев: Наук. думка, 1972. — 180 с.
- Максимов Е. В., Орлов Р. С. Поселение и могильник второй четверти I тыс. н. э. у с. Казаровичи близ Киева // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Л.: Наука, 1974. — С. 11—22.
- Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — Киев: Наук. думка, 1982. — 180 с.
- Максимов Е. В. Зарубинецкая культура по материалам Украины // Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — Киев, 1983. — 41 с.
- Мачинский Д. А. К вопросу о территории обитания славян в I—IV вв. н. э. // АС. — 1976. — Вып. 17. — С. 82—101.
- Минасян Р. С. Раннеславянский хозяйственно-бытовой инвентарь и его появление в лесной зоне Восточной Европы // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1980. — 18 с.
- Никитина В. Б. Памятники поморской культуры в Белоруссии и на Украине // СА. — 1965. — № 1. — С. 142—145.
- Обломский А. М. О финале среднеднепровского варианта зарубинецкой культуры // СА. — 1987. — № 3. — С. 68—85.
- Пачкова С. П. Археологические исследования многослойного поселения у с. Горошова Тернопольской области // Археологические исследования Среднего Поднестровья. — Киев: Наук. думка, 1983. — 54 с.
- Пачкова С. П., Романовская М. А. Памятники Карпато-Днестровского региона конца I тыс. н. э. // Славяне на Днестре и Дунае. — Киев: Наук. думка, 1983. — С. 48—77.
- Пелищизин М. А. Поселення поморської культури на Західній Волині // Археологія. — 1966. — 33. — С. 72—79.

- Поеребова Н. Н. Позднескифское городище на Нижнем Днепре // МИА. — 1958. — Вып. 64. — С. 247.
- Приходнюк О. М. Ранньослов'янське житло на Поділлі // Археологія. — 1971. — 3. — С. 37—48.
- Рикман Е. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках н. э., — М.: Наука, 1975. — 335 с.
- Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ. — 1973. — Вып. Е1—25. — 99 с.
- Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества. — М.: Наука, 1982. — 590 с.
- Свешников И. К. Могильники липицкой культуры во Львовской области // КСИИМК. — 1957. — Вып. 68. — С. 69—74.
- Свешников І. К. Звіт про роботу Радехівського та Звенигородського загонів Львівської обласної археологічної експедиції ІСН АН УРСР у 1982 р. // Архів Інституту археології АН УРСР. — С. 19—20.
- Сымонович З. А. Древности Скандинавии и Прибалтики на территории культуры полей погребений // КСИА. — 1973. — Вып. 133. — С. 24—31.
- Смирнова Г. И. Комплексы конца I тыс. до н. э. на поселении у с. Незвиско // Древние славяне и их соседи. — М.: Наука, 1970. — С. 30—32.
- Смішко М. Ю. Селище доби полів поховань у Вікнінах Великих // Археологія. — 1947. — Т. 1. — С. 111—121.
- Смішко М. Ю. Раннеславянские памятники на территории Западных областей УССР // Докл. VI науч. конф. Ин-та археологии УССР. — Киев: Наук. думка, 1953. — С. 82—94.
- Смішко М. Ю. Археологічні дослідження в західних областях України за роки Радянської влади // МДАПВ. — 1959. — Вып. 2. — С. 12—23.
- Смішко М. Ю., Свешніков І. К. Могильник III—IV ст. н. е. у с. Дитиничі Ровенської області // МДАПВ. — 1961. — Вып. 3. — С. 89—114.
- Смішко М. Ю. Відносно концепції про германську належність культури полів поховань // МДАПВ. — 1961. — Вып. 3. — С. 59—75.
- Смішко М. Ю. Племена зарубинецької культури // Населення Прикарпаття та Волині за доби розкладу первісно-общинного ладу та в Давньоруський час. — К.: Наук. думка, 1976. — С. 6—14.
- Сорочук С. Б. Про так звані рубчасті світильники з Херсонеса // Археологія. — 1982. — 38. — С. 43—50.
- Тацит К. О происхождении германцев и местоположении Германии / Соч. в 2-х томах. — Л.: Наука, 1970. — Т. 1. — 443 с.
- Терпиловський Р. В. Ранніе славяне Подесеня. — Киев: Наук. думка, 1984. — 120 с.
- Терпиловський Р. В. Поселення III—IV вв. н. з. близ Глевахи // АО 1982. — М., 1984. — С. 333—334.
- Терпиловський Р. В. Новые исследования памятников III—IV вв. н. э. в Среднем Поднестровье // Тез. докл. на V Междунар. конгр. славян. археологии. — М.: Наука, 1985. — С. 44—45.
- Тимошук Е. А., Никитина Г. Ф. Памятники первых веков н. э. у с. Неполковцы // Вопросы древней и средневековой археологии. — М.: Наука, 1978. — С. 91—94.
- Тиханова М. А. Борочинский клад // СА. — 1956. — № 25. — С. 301—317.
- Тиханова М. А. Отчет о работах Вольноско-Днестровского отряда Славянской экспедиции ИИМК АН УССР в 1956 г. // Архив ИА АН УССР. — 1956/23.
- Тиханова М. А. Отчет о работах Днестровско-Вольнского отряда Галицко-Вольнской экспедиции ИИМК АН УССР в 1957 г. // Архив ИА АН УССР. — 1957/27.
- Тиханова М. А. Ласковский клад // СА. — 1960. — № 1. — С. 196—204.
- Тиханова М. А. Днестровско-Вольнская экспедиция 1960—1961 гг. // КСИИМК. — 1964. — Вып. 102. — С. 48—56.
- Тиханова М. А. Раскопки поселения III—IV вв. н. э. у с. Лепесовка в 1957—1959 гг. // СА. — 1963. — № 2. — С. 178—191.
- Тиханова М. А. Раскопки поселения у с. Лепесовка // VII Междунар. конгресс доисториков и протоисториков. Докл. и сообщ. археол. СССР. — М.: Наука, 1966. — С. 209—214.
- Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности. — М.: Наука, 1970. — 156 с.
- Федоров Г. Б. Лукашевский могильник // КСИИМК. — 1957. — Вып. 68. — С. 57—62.
- Федоров Г. Б. Население Пруто-Днестровского междуречья в I тыс. н. э. // МИА. — 1960. — Вып. 89. — 349 с.
- Физико-географическое районирование Украинской ССР / Под ред. Поповича П. С. и др. — Киев: Изд-во Киев. Гос. ун-та, 1968. — 268 с.
- Хавлюк П. І. Памятки зарубинецької культури на Побужжі // Археологія. — 1971. — 4. — С. 84—91.
- Хавлюк П. І. Зарубинецька культура Південного Побужжя та Лівобережного Дністра // Археологія. — 1975. — 18. — С. 7—13.
- Циглилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. — К.: Наук. думка, 1975. — 171 с.
- Циндровська Л. О. Могильник в урочищі Дівич Гора // Археологія. — 1984. — 47. — С. 79—81.
- Шукин М. Б. Археологические данные о славянах в II—IV вв. // АС. — 1976. — Вып. 17. — С. 67—82.
- Almgren O. Nordeuropäische Fibelformen. — Leipzig, 1923. — 184 s.
- Antoniewicz W. Slady kultury gockiej na ziemiach słowiańskich do najazdu hunow. — Warszawa, 1934. — 24 s.
- Asmus W. D. Tonwaregruppen und Stammes grenzen in Macklenburg während der ersten leiden Jahrhunderte nach der Zeitwende Neumünster. — 1938. — 26 s.
- Balka B. Zenske (?) cmentarzysko w miejscowosci Kłoczew, pow. Ryki // MSW. — 1971. — Т. 1, s. 317—364.
- Becker G. Das zweite früheisenzeitliche Dorf bei Granffort Westjotland // (AA—Kopenhagen). — 1968. — № 39. — S. 230—255.

- Bender W., Barankiewicz B. Osada z okresu rzymskiego w Wolce-Laseckiej pow. Łowicz // AP. - 1967. - T. VII - z. 1. - S. 7-99.
- Bukowski Z. Wschodni zasięg form kloszowych i pomorskich // AP. - 1967. - T. XIII - S. 358-379.
- Czopek S. Problematyka badawcza południowo-wschodniej strefy kultury pomorskiej // AP. - 1985. - T. XXX. - 2. - S. 367-409.
- Dąbrowska T., Liana T. Sprawozdania z prac wykopaliskowych w Werbkowicach-Kotorowie pow. Hrubieszów // WA. - 1960. - T. XXIX. - S. 44-58.
- Dąbrowska T. Z problematyki późnego okresu lateńskiego na terenach Polski wschodniej // WA. - 1970. - T. 35. - S. 275-278.
- Dąbrowska T. Cmentarzysko kultury przeworskiej w Karczewcu pow. Węgrow // MSW. - 1973. - T. II. - S. 256-310.
- Dąbrowska T. Wschodnia granica kultury przeworskiej w późnym okresie lateńskim i wczesnym okresie rzymskim // MSW. - 1973a. - T. II. - S. 127-155.
- Dąbrowska T. Zmiany kulturowe prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia w okresie wpływów rzymskich // WA. - 1980. - T. 54. - Z. 1. - S. 45-58.
- Dąbrowska T. La tene III. Dens le Nird-est-de la Pologne // Inwentaria Archeologica. - 1982. - Pl. 290-294.
- Dąbrowska T. Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim w Polsce // Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich w Polsce. - Kraków, 1986. - S. 51-73.
- Dąbrowski K. Osadnictwo z okresów pozolateńskiego i rzymskiego na st. 1 w Piwonicach pow. Kalisz // MS. - 1958. - T. 4. - S. 7-91.
- Dąbrowski K., Kozłowska R. Dwie osady we wsi Piwonice // MS. - 1959. - T. V. - S. 283-327.
- Dąbrowski K. i L. Osada lateńsko-rzymska we wsi Piwonice pow. Kalisz // MS. - 1968. - T. XI. - S. 423-503.
- Domanski G. Zagadnienie tak zwanej kultury burgundzkiej // Pr. A. - 1973. - T. XXI. - S. 123-164.
- Dymaczewski A. Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Młodzikowie pow. Środa // FAP. - 1957-1958. - T. VIII-IX. - S. 179-433.
- Eggers H. J. Der römische Import im freien Germanien. - Hamburg, 1951. - T. 1-11. - 212 s.
- Eggers H. J. Das Keiserzeitliche Gräberfeld von Polwittan Kreis, Mähren Ostpreussen // Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentral-museum. - Mainz, 1966. - S. 154-175.
- Gadzińskiewicz M. Wybrane zagadnienie z badań nad kulturą grobów kloszowych // WA. - 1954. - T. XX. - S. 132-172.
- Godłowski K. Materiały z cmentarzyska późnego okresu wpływów rzymskich w Opatowie pow. Kłobuck // MA. - 1959. - T. 1. - S. 7-122.
- Godłowski K. Budownictwo oraz rozplanowanie i wielkość osad kultury przeworskiej na Górnym Śląsku // WA. - 1969. - T. 34. - Z. 3-4. - S. 305-329.
- Godłowski K. The Chronology of the Latene Roman and Early Migration Periods in Central Europe. - Kraków, 1970. - S. 57-120.
- Godłowski K. Badanie na cmentarzysku z okresu rzymskiego w Krzypinowie pow. Kraków // Spr. A. - 1972. - T. 24. - S. 130-136.
- Godłowski K. Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku // MSM. - 1973. - T. II. - S. 353-384.
- Godłowski K. Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim. - Ossolenium, 1985. - 213 s.
- Grabarczyk T. Metalowe rzemiosło artystyczne na Pomorzu w okresie rzymskim. - Warszawa-Łódź, 1983. - 118 s.
- Grzywańczyk T. Sposoby grabienia smarłych w okresie pozolateńskim na terenie Wielkopolski // Zeszyte naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu. - 1961. - T. 2. - S. 14-18.
- Hadaczek K. Album przedmiotów wydobytych w grobach cmentarzyska ciałopalnego koło Przeworska // Teka konserwatorska. - Lwów, 1909. - T. 3. - 23 s.
- Hense W. Polska starożytna. - 1980. - Wyd. 11. - 206 s.
- Hwass S. Die Volkerwanderungszeitliche Siedlung Vorbas, Mitteljotland // (AA - Kopenhagen). - 1979. - Vol. 49. - S. 61-74.
- Chmielewska A. Grzebienie starożytne i średniowieczne z ziem Polskich. - Łódź, 1971. - 110 s.
- Jadczkowska L. Z zagadnień budownictwa mieszkalnego ludności kultury przeworskiej na ziemiach Polskich // Pr. i mat. muzeum archeologicznego i etnograf. w Łodzi. - 1980. - 27. - S. 9-20.
- Jadczkowska I. Budownictwo mieszkalnego ludności kultury przeworskiej na obszarze Polski // Pr. i mat. muzeum archeologicznego i etnograf. w Łodzi. - 1981. - 28. - S. 109-245.
- Jahn M. Der Reitersporn, seine Entstehung und früheste Entwicklung. - Lipsk, 1921. - 191 s.
- Jankó R. Cmentarzysko w Kopkach (pow. Niski) na tle okresu rzymskiego w Małopolsce Zachodniej // FA. - 1936. - T. V. - Z. 1. - S. 26-62.
- Jastaniś J. Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Cecelach pow. Siemiatycze w świetle badań z lat 1966-1970 // Spr. A. - 1972. - T. 24. - S. 29-148.
- Kempisty A. Birytałne cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w miejscowości Brulino-Koski pow. Ostrow-Mazowiecki // WA. - 1966-1967. - T. 33. - S. 409-450.
- Kempisty A. Ciałopalne cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w miejscowości Korzeń pow. Gostynin // MS. - 1968. - T. 11. - S. 303-416.
- Kiełbińska A., Dąbrowska T. Cmentarzysko z okresu rzymskiego we wsi Spiczymierz pow. Turów // MS. - 1963. - T. 9. - S. 143-254.
- Kmieciński J. Zagadnienie tzw. kultury gocko-gepidzkiej na Pomorzu Wschodnim w okresie wczesnorzymskim. - Łódź, 1961. - 194 s.
- Kmieciński J. Odry - cmentarzysko kurhanowe z okresu rzymskiego w pow. Chojnowskim // Acta archeologica Lodzinsia. - Łódź, 1968. - T. 15.
- Kokowski A. Stosunki kulturowe na Lubelszczyźnie od II w.p.n.e. do schyłku starożytności // Archeologiczne listy. - Lublin, 1983. - 4. - S. 2-7.
- Kolendo J. Źródła pisane w badaniach nad strefami kulturowymi i etnicznymi w Europie środkowej w okresie rzymskim // Problemy kultury wielbarskiej. - Słupsk, 1981. S. 65-79.

- Kolnik T. Pogrzebisko w Besanowe. Prispewok k studii doby rimskej na Slovensku // SA. - 1961. - T. 2. - S. 84-86.
- Koperski A. Badania archeologiczne w Trojczycach pow. Przemysl w latach 1967-1970. - Spr. A. - 1972. - T. 24. - S. 249-306.
- Koperski A. Rezultaty badan archeologicznych na poznorzymskiej osadzie w Korytnikach woj. Przemysl // AKK. - 1978. - T. 18. - S. 239-246.
- Kossak G. Frühe römische Fibeln aus dem Alpenvorland und ihre Bedeutung für die germanischen Kultur verhältnisse // Aus Bauerns Frühzeit. - München 1952. - S. 125-137.
- Kostrzewski J. Die ostgermanischen kultur der spätlatenezeit. - Leipzig-Würzburg, 1919. - S. 84-139.
- Kostrzewski J. Zagadnienie tzw. kultury gockiej na ziemiach dawnej Polski // Tydzien o Pomorzu. - Poznań, 1934. - 22 S.
- Kostrzewski J. Cmentarzysko z okresu poznolatenskiego i rzymskiego w Domoradicach pow. Rawicz // FAP. - 1954. - T. 4. - S. 153-272.
- Kostrzewski J. Wielkopolska w Pradziejach. - Warszawa, 1958. - 348 s.
- Kostrzewski J. Zagadnienie ciaglosci osadnictwa ziem Polskich w pradziejach. - 1961. - 185 s.
- Kozłowska R. Cmentarzysko z okresu poznolatenskiego i wczesnorzymskiego w Niecieplinie pow. Gostynin // MS. - 1958. - T. 4. - S. 337-365.
- Liana T. Pienika-Dąbrowska T. Sprawozdania z badan ratowniczych w 1959 r. na st. 1 w Werbkowicach-Kotorowie pow. Hrubieszow // WA. - 1962. - T. 28. - S. 142-174.
- Liana T. Chronologia wzgledna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim // WA. - 1970. - T. 35. - Z. 1. - S. 429-490 s.
- Łowmiański H. Początki Polski. - Warszawa, 1964. - 426 s.
- Madyda-Legutko M. Proba rekonstrukcji pasow z metalowymi częściami na obszarze srodkowo-europejskiego Barbaricum w okresie wpływow rzymskich i we wczesnej fazie okresu wendrowek ludow // PA. - 1983. - S. 91-133.
- Marciniak J. Cmentarzysko ciałopalne z okresu poznolatenskiego w Wilanowie koło Warszawy // MS. - 1957. - T. 2. - 174 s.
- Müller A. Formenkreise der älteren römischen Kaiserzeit im Raum zwischen Havelseen platte und Ostsee. - Berlin, 1957. - 137 S.
- Niewęgółski A. Mazowsze na przelomie er. - 1972. - 230 s.
- Niewęgółski A. Uwagi o chronologii i genezie kultur zarubiniemieckiej i przeworskiej // AP. - 1986. - T. XXXI. - 1. - S. 203-215.
- Nosak S. Kultura grobow skrzynkowych i podkloszowych w Polsce poludniowo-zachodniej. - Krakow, 1946. - 134 s.
- Okulicz J. Studia nad przemianami kulturowymi i osadniczymi w okresie rzymskim na Pomorszu wchodnim, Mazowszu i Podlasiu // AP. - 1970. - T. 15. - Z. 2. - S. 419-498.
- Okulicz J. Cmentarzysko z okresow poznolatenskiego i rzymskiego w miejscowosci Dobrzankowo pow. Przasnysz // MSW. - 1971. - T. 1. - S. 127-168.
- Okulicz J. Pradzieje ziem pruskich od pomezego paleolitu do VII w. n. e. - Warszawa, 1973. - 268 s.
- Parucz M. Denkmäler der Sarmatenzeit // Ungarns, III-AN, 28. - Budapest, 1944. - S. 60-65.
- Pieta K. Siedlisko z doby zymskiej w Beluni // SA. - 1979. - T. 22-1. - S. 98-102.
- Prahistoria ziem polskich. Pozny okres latenski i okres rzymski. - 1981. - T. V. - S. 57-234.
- Przewozna K. Osada i cmentarzysko z okresu rzymskiego w Słopanowie pow. Szamoloty // FAP. - 1955. - T. V. - S. 60-139.
- Pyrgała L. Budownictwo sredniowieczne na Mazowszu Płockim // Kwartalnik Historyczne kultury materialnej. - 1972. - T. 20. - S. 216-222.
- Raddatz K. Thorsberger Moorfund // Offa-Bucher. - 1957. - Bd. 13. - 149 s.
- Skowron J. Osady z okresu rzymskiego na Mazowszu, w południowej Skandynawii i Jutlandii. Studium porownawcze // Archeologia Baltica. - 1979. - Vol. IV. - S. 85-177.
- Smiszko M. Kultury dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa rzymskiego. - Lwow, 1932. - 193 s.
- Strzelczyk J. Goci - rzeczywistosc i legenda. - Warszawa, 1984. - 126 s.
- Schindler R. Die Besidlungsgeschichte der Goten und Gepiden im Weichselraum auf Grund der Tongeffasse. - Leipzig, 1940. - 64 s.
- Szczukin M. Zabytki wielbarskie a kultura czerniachowska // Problemy kultury wielbarskiej. - Słupsk, 1981. - S. 135-163.
- Szmit Z. Sprawozdania z poszukiwan archeologicznych w Hryniewiczach Wielkich koło Bielska Podlaskiego // WA. - 1927. - T. 7. - S. 107-122.
- Szydłowski J. Obrządek pogrzebowy na Gornym Śląsku w okresie wpływow rzymskich // Rocznik muzeum Gornoslaskiego w Bytomiu. - 1964. - Z. 4. - S. 32-38.
- Tackenberg K. Die Wandalen in Niederschlesien. - Berlin, 1925. - 116 s.
- Thomas S. Studien zur den germanischen Kömnen der römischen Kaiserzeit // Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege. - Leipzig, 1960. - Bd. 8. - S. 54-215.
- Walenta K. Obrządek pogrzebowy na Pomorszu w okresie poznolatenskim i rzymskim // Archeologia Baltica. - 1981. - T. 5. - 196 s.
- Wielowiejski J. Kontakty Noricum i Panonii z ludami północnymi. - 1970. - S. 35-43.
- Wolągiewicz R. Osada i grob z okresu rzymskiego w Gotyni nad Odrą // MZP. - 1961. - T. 6. - S. 97.
- Wolągiewicz R. Lubeszowce - osada ze szliku Starorzynosci // ZOW. - 1970. - T. 36. z. 1. - S. 294-298.
- Wolągiewicz R. Zagadnienie stylu wczesnorzymskiego w kulturze wielbarskiej // Studia archeologica Pomeranica. - Kaszalin, 1974. - S. 129-152.
- Wolągiewicz R. Kultura wielbarska - problemy interpretacji etnicznej // Problemy kultury wielbarskiej. - Słupsk, 1981. - S. 79-107.
- Zeman J. Sewerni Marava w mlodsi dobe rimske. - Praga, 1961. - 227 s.
- Zoller D. Gristede. Ein Beitrag zur siedlungs archeologie der Nordoldenburger Gest // AG. - Hamburg, 1963. - T. 10-11. - S. 39-42.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

AC	- Археологический сборник
AO	- Археологические открытия
КСИА АН СССР	- Краткие сообщения Института археологии АН СССР.
КСИИМК	- Краткие сообщения Института истории материальной культуры.
МДАПВ	- Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині
МИА СССР	- Материалы и исследования по археологии СССР
СА	- Советская археология
САИ СССР	- Свод археологических источников СССР
AG	- Archaeologia Geografica
AAC	- Acta archaeologica Carpatika
AP	- Archeologia Polski
BA	- Biblioteka archeologiczna
FAR	- Fontes archeologica Poznanienses
FR	- Fontes Praehistoricus
MA	- Materiały archeologiczne
MAAE	- Materiały antropologiczne, archeologiczne i etnograficzne
MCA	- Materiały si ceretari archeologia
MS	- Materiały starożytne
MSW	- Materiały starożytne i wczesnosredniowieczne
MZP	- Materiały zachodniopomorskie
PA	- Przegląd archeologiczny
Pr. A.	- Prace archeologia
SA	- Slovenska archeologizne
SCIV	- Studii si ceretari de istorie veche
Spr. A.	- Sprawozdania archeologiczne
WA	- Wiadomosci archeologiczne
ZOM	- Z otchlani wiekow

ЗМІСТ

ВСТУП. Дослідження історії Волині першої половини I тис. н. е. у вітчизняній і зарубіжній літературі.....	3
РОЗДІЛ I. Особливості пам'яток пшеворської культури на рубежі нашої ери	8
РОЗДІЛ II. Зубрицька група і її місце в етнокультурній історії Волині першої чверті I тис. н. е.....	30
РОЗДІЛ III. Вельбарська культура другої чверті I тис. н. е. та її локальні відмінності.....	70
РОЗДІЛ IV. Взаємозв'язки племен Волині. Контакти з сусідніми групами	104
ВИСНОВКИ. Специфіка етнокультурного розвитку регіону. Етнічна належність племен.....	131
ДОДАТОК. Археологічні пам'ятки Західної Волині рубежу — першої половини I тис. н. е. (пшеворська культура, зубрицька група, вельбарська культура)	141
ЛІТЕРАТУРА.....	169
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	174

Научное издание

АКАДЕМИЯ НАУК УКРАИНЫ
Институт археологии

КОЗАК Денис Никодимович

ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ ИСТОРИЯ ВОЛЫНИ
(I в. до н. э. — IV в. н. э.)

Ответственный редактор В. Д. Баран

Киев, издательство "Наукова думка"

На украинском языке

Художній редактор І. П. Созицька
Технічний редактор Н. І. Кудрик
Оператор П. У. Солярж
Коректори Г. Т. Коросніченко, Н. Б. Кудряцева

ИБ № 11309

Здано до набору 08.06.91. Підп. до друку 12.03.92. Формат 76x108/16. Папір офс. 1. Гарн. Тиле.
Друк. офс. Ум.-друк. зок. 15,75. Ум.-фарбо-відб. 16,28. Обл.-вид. арк. 16,58+0,35 вкл. = 16,93.
Тираж 1770 арк. Зам. 1-594.

Оригинал-макет виготовлено в видавництві "Наукова думка", 252601, Київ 4, вул. Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня наукової книги 252004 Київ 4, вул. Репіна, 4